ڈوہنگے وہناں دا شاعر

تاج بک ڈپو۔ اردو بازار۔ لاہور

مظہرؔ شاہ اوسیدا ہر دم جس دا شوق پرانا   وَل وَل کے گھت ڈونگھے وہنے جوش بھرے من بھاناں

ڈونگھے وہناں دا شاعر

مولوی غلام رسول عالم پوری

تے

اوہناں دیاں تصنیفاں اتے تبصرہ تے تنقید

مُصنّف

چودھری محمد عالم کپورتھلوی شاہ کوٹ ضلع شیخوپورہ

ناشر

ملک نذیر احمد پروپرائٹر تاج بک ڈپو اردو بازار لاہور

بار اول

تعداد .. .. .. پانچسو

قیمت ١٢/ے

ناشر .. .. .. ملک نذیر احمد

مطبع .. .. .. سلطانیہ پریس لاہور

سرناویں

مُڈھلی گل

جام کرم دے ساقی ہتھیں کرم کرم چا بکدستی
یار پرہستی دے وچ حالاں ذوق چڑھائی مستی

اللہ تعالیٰ جس بندے کولوں کوئی کم لینا چاہوے، تے اوہنا آپ ای حالات پیدا کر دیندا اے۔ کتھے میرے جیہیا ظلوم تے جہول انسان کتھے مولوی غلام رسول جیہی فاضل نیک تے پاک ہستی! ایہہ صرف اللہ تعالیٰ دا ای کرم اے کہ میں مولوی صاحب دے حالاتِ زندگی تے اوہناں دے کلام بارے ایہہ سطراں لکھ رہیا واں۔

ایہہ کتاب میں اج توں کافی چر پہلوں اردو وچ لکھنی شروع کیتی سی۔ کیوں جے میرا خیال سی کہ پنجابی دے بارے اردو وچ لکھے ہوئے مضمون لوک زیادہ شوق نال پڑھدے نیں۔ ایس سلسلے وچ میرا اک اردو وچ لکھیا ہویا مضمون "داستان امیر حمزہ پر ایک نظر" دے عنوان ہیٹھ روزنامہ "امروز" لاہور دیاں کئیاں قسطاں وچ چھپیا سی۔ ایہہ کتاب میرے اردو وچ لکھے ہوئے بعض مضموناں دا ترجمہ اے تے کجھ نویں سرے توں پنجابی وچ ای لکھے گئے نیں۔ جہدی وجہ ایہہ اے کہ سن ۱۹۷۲ عیسوی دی مُڈھلی چوتھائی وچ کئی دوست مولوی غلام رسول دے بارے مواد لین واسطے میرے کول آئے۔ اوہناں دی منگ دے مطابق مواد دیندا رہیا۔ اک صاحب بارے تے ایہہ وی سنیا گیا اے کہ اوہ جہڑا مواد میرے کولوں لے کے رتا گئے سن۔ اوہ کتاب چھپ چکی اے۔ اللہ دے بندے نے میرا ذکر تک نہیں کیتا۔ پر کوئی گل نہیں۔ سیانے آکھدے نیں، چوری دے پُت کدی گھبرو نہیں ہوندے۔ ایس پاروں مینوں ایس مجموعے وچ کئی گھاٹے وادھے کرنے پئے سن۔ ایس ای غرض واسطے حمیداللہ شاہ ہاشمی ٹوبہ ٹیک سنگھ توں تشریف لیائے، اوہناں وی جو کجھ منگیا، اوہناں دی لوڑ موجب دے دتا گیا۔ اوہ چنگا گھنٹہ میرے کول رکے ایس موضوع بارے اوہناں نال گل بات ہوندی رہی۔ اوہناں دسیا پئی ایس توں پہلوں میں وارث شاہ دے اُتے "سخن دا وارث" دے ناں ہیٹھ اک کتاب لکھ چکا واں۔ تے ہن میرا خیال مولوی غلام رسول دے بارے کتاب لکھ ڈالاں۔ کیوں جے مولوی صاحب دی کتاب "احسن القصص" ایم۔ اے پنجابی دے کورس وچ شامل اے۔ تے بازار وچ

ایس موضوع تے کوئی کتاب نئیں جیہڑی طالب علم فائدہ اٹھا سکن۔ میں آکھیا ضرور لکھو میرے لائق جو خدمت ہووے میں حاضر آں اوہ کہن لگے میں محسوس کردا آں شاید میں مولوی غلام رسول نال انصاف نہ کر سکاں۔ ایس لئی ایہ کتاب تسانوں لکھنی چاہیدی اے۔ عرض کیتا میں حالے ذہنی طور تے ایس کم لئی تیار نئیں۔ میں سارے حالات تے چانن پایا تے اپنیاں مجبوریاں دسیاں، اوہناں آکھیا ٹھیک اے بھانویں کجھ وی ہووے تساں ای ایہ کتاب لکھنی چاہیدی اے کیوں جے بازار وچ ایسدی بہوں لوڑ اے۔ میرا اک تاجر کتب نال معاملہ طے ہو چکا اے، میں اوہ سارا سلسلہ تساڈے نال طے کر دیناواں۔ تسی ایہ کم ضرور کرو۔ میں آکھیا وعدہ نئیں کردا ہو سکیا تے دساں گا۔

چنانچہ میں اپنے نکے ویر ایم اے عابد شفقت تے میاں حامد یسین، ارشاد بٹ تے ہور سجناں متراں نال ایس بارے مشورہ کیتا ساریاں اکو ای گل کہی کہ اوہ کتاب ضرور لکھو۔

جد میں دوستاں دے آکھن تے ایہ کم چھوہیا تے سیاسی کنڈے چبھن لگ پئے، کماں کاراں والے لوک تنگ کرن لگے۔ اوہ کم کرن نہ دیہن، کیونکہ جے اوہ ایہے کم نوں فضول سمجھدے نیں۔ اوہناں دیاں نظراں وچ ایہے جیہے علمی کماں دی کوئی اہمیت نئیں، اوہناں وی کی وس اے ہر بندے دی سوچ اوہدی عقل دے مطابق ہوندی اے۔

جد میں اک پاسے ہو کے کتاب لکھنی شروع کر دتی تے چوہدری محمد شفیع رہبر آ چیئرمین ٹاؤن کمیٹی شاہ کوٹ) جیہے بندے ہر گل جاندے بجھدے ہویاں وی ایہ آکھن لگ پئے اکو لوک آکھدے نیں کہ عالم ورد آکرے لگ گیا اے۔ ایہ گلاں سن کے جو دل مینوں ہوئی اوہ تے دل والے ای سمجھ سکدے نیں۔ میں اوکھیاں توں کدی نئیں گھبرایا پر جے سچ غلط گلاں کرن تے اوہناں دا دکھ ضرور ہوندا اے۔

میں اک گل ضرور آکھاں گا پئی ایس کتاب لکھن ویلے جیہڑیاں اوہ سکھن اوکھیاں دا نصیب نئیں ہویا۔ جیہڑا اک لکھاری نوں ہونا چاہیدا اے۔ ایس گل نوں اوہو ای لوک محسوس کر سکدے نیں۔ جنہاں اوکھیاں گھاٹیاں چڑھنیاں پیندیاں نیں۔ میں اپنی ولوں پوری اگ لا دتی اے۔ کہ پڑھن والیاں نوں کوئی کمی ایس کتاب وچ محسوس نہ ہووے، پر انسانی لکھت وچ گھاٹے رہ جاندے نیں۔ ایس واسطے جیہڑے دوست کوئی گھاٹا محسوس کرن تاں جے جیوندے رہے تاں بعد وچ چھپن والیاں کتاباں وچ اوہ گھاٹے پورے کیتے جان گے۔

بس کر عالم چھڈ ایہ قصہ نہ کر لمے جھیڑے ۔۔۔ دھر دا لکھیا مٹ دا ناہیں کیتے جتن بتھیرے

آخر تے میں علامہ عرشی صاحب امرتسری دا شکر گزار واں۔ اوہناں ایس مجموعے دا تعطیہ ترجمے لئی اپنا مضمون ای نئیں دتا سگوں کئی سچے مشورے وی دتے نیں۔

(محمد عالم کپور تھلوی شاہ کوٹ ضلع شیخوپورہ)

لے میاں حامد لیسین حلقہ شاہ کوٹ ضلع شیخوپورہ توں صوبائی اسمبلی دے ممبر نیں - ۱۲

وبہٖ نستعین

انگاروں کا شاعر

خدا کا شاگرد

ایک شاعر نے کہا ہے ؎

رکھ کے منہ سو گیا آتشیں رخساروں پہ
چین تھا دل کو تو نیند آگئی انگاروں پہ

شعر کی دنیا میں جس طرح رخسار آتشیں ہو سکتے ہیں۔ اسی طرح اشعار بھی آتش بار و آتش افروز ہو سکتے ہیں۔ اور سچ پوچھئے تو وہ شعر ہی کیا، جس میں آتش کا عنصر موجود نہ ہو۔ لیکن یہ چیز جس کی علامہ اقبال نے یہ تعریف کی ہے ؎

"شعر می گردد چو سوز اند دل گرفت"

ذالک فضل اللہ یؤتیہ من یشاء یہ خدا کا فضل ہے۔ جسے وہ چاہے عطا فرمائے بقول سرمد ؎ "سوز دل پروانہ مگس را ندہند"

اور بقول حافظ ؎ "قبول خاطر و لطف سخن خدا داد است"

یہ نعمت جاوداں اسی شاعر کو حاصل ہوتی ہے۔ جو براہ راست مکتب ازلی سے مستفیض ہو۔ جو حسن حملہ تلامیذ الرحمٰن ہونے کے شرف سے بہرہ مند ہو۔ دنیائے شعر کے لاکھوں شعراء میں سے گنتی کے چند شاعر اس مرتبہ پر فائز ثابت ہوں گے۔ انہی میں سے ایک مولوی، صوفی، حکیم، منجم، مفسر، شاعر، علامہ غلام رسول مصنف احسن القصص، داستان امیر حمزہ ہیں۔

علامہ غلام رسول چاہتے تو ملا غنیمت کنجاہی، نور العین واقف لاہوری۔ مولانا خاور گرامی جالندھری وغیرہ پنجاب کے فارسی شعرا کی طرح فارسی زبان کے بلند پایہ شاعر بن سکتے تھے۔ یا اپنے معاصرین داغ، امیر، جلال لکھنوی کے ہم پلہ صاحب طرز نکتہ آفریں ہو

سکتے تھے۔

لیکن انہوں نے اپنی مادری زبان کو اظہارِ کمال کے لئے منتخب کیا اور اس میں وہ سب کچھ بھر دیا جو اردو، فارسی یا دنیا کی کسی بھی قابلِ ذکر زبان میں بھرا جا سکتا تھا۔ انہوں نے پنجابی زبان کو ایسا قیمتی سرمایہ اور ایسے گراں بہا جواہر و نوادر دیئے۔ جو پنجابی شعر کی پوری تاریخ میں کوئی نہ دے سکا تھا۔ بلکہ میں ذرا اور آگے بڑھ کر پوری ذمہ داری سے یہ عرض کرنے کی جرأت کروں گا۔ کہ دنیا کی مشہور زبانوں میں بھی ایسے تابندہ و سوزندہ شعری افکار سے کم ہی ملیں گے۔

پنجابی زبان صدیوں سے کس مپرسی کا شکار چلی آرہی تھی۔ اس کے عدیم النظیر جواہرات (وارث، ہاشم، باہو، میاں محمد، بلھے شاہ وغیرہ) کے افکار بھی اعلیٰ علمی حلقوں میں باریابی حاصل نہیں کر سکے تھے۔ لیکن ان میں "جان" تھی۔ اس وجہ سے وہ اس بے اعتنائی کے باوجود زندہ رہے اور زندہ رہیں گے۔ غلام رسول کی تصانیف بھی عوامی مجالس سے اوپر نہ اٹھ سکیں۔ سب سے پہلے ان سطور کے راقم نے روزنامہ "امروز" اور ماہنامہ "فیض الاسلام" کے ذریعے اس فن کار کے بے مثل فن کے حسین چہرے سے کسی قدر نقاب سرکایا۔ اس کے ساتھ ہی یہ بھی عرض کیا کہ غلام رسول کے کمالات کو نمایاں کرنا کسی ایک فرد کے بس کا کام نہیں۔ اس کے لئے ایک باقاعدہ ادارہ ہونا چاہیئے جیسے خیام کلب۔ اقبال اکیڈمی۔ بزمِ وارث وغیرہ۔ مختلف علوم و فنون (نجوم، موسیقی، طب، تصوف، تاریخ، تفسیر، بلاغت، عروض، تلمیحات وغیرہ) کے ماہرین ان علوم سے متعلقہ "احسن القصص" کے اشعار کی شرح لکھیں۔

میری یہ مراد کب بر آئے گی؟ اس کے متعلق سردست کچھ کہنا مشکل ہے تاہم یہ غنیمت ہے کہ ایک باہمت نوجوان نے یہ بیڑا اٹھایا۔ جس کا نتیجہ اس کتاب کی شکل میں قارئین کے سامنے ہے۔

ریسرچ

ریسرچ یا تحقیق کے دو طریقے مروج ہیں۔ اول یہ کہ ایک محقق ایک وسیع کتب خانے میں بیٹھ جاتا ہے۔ جہاں متعلقہ موضوع کا وافر ذخیرہ

اس کے اشارے پر چھپیا کر دیا جاتا ہے۔ وہ ورق گردانی اور دیدہ ریزی کر کے مواد فراہم کرتا ہے۔ اور ایک کتاب تیار ہو جاتی ہے۔

دوسرا طریقہ اس سے بہت زیادہ مشکل ہے اور وہ یہ ہے کہ محقق کے سامنے ایک ایسا موضوع ہے۔ جس کو پہلے کسی نے نہیں چھوا۔ اور اس کے متعلق کوئی مواد کسی کتابخانے میں موجود نہیں، اب اُسے۔ ع

"چوں مہ نو رزق خود از خود تراش"

(جیسے نیا چاند اپنا خالی پیٹ خود بھرتا ہے)

کا کردار ادا کرنا پڑتا ہے۔ وہ قریہ بقریہ تلاش و تجسس کا کشکول ہاتھ میں لئے ہوئے پھرتا ہے۔ ان افراد و اشخاص کا پتا لگاتا ہے۔ جن سے کوئی مطلب کی بات مل سکے۔ اس کی پشت پر نہ کوئی حکومت ہے اور نہ کوئی ادارہ جس سے اس کو اس کنج کاوی کا کچھ صلہ ملنے کی امید ہو۔ اس ہفت خوان کو وہی شخص طے کر سکتا ہے۔ جس کو جنون عشق کی دولت ملی ہو۔

چوہدری محمد عالم ٹھیکیدار اسی دولت سے بہرہ یاب ہیں۔ انہوں نے اپنے ذریعہ معاش ٹھیکیداری کے ساتھ اس بات کا بھی ٹھیکہ لے رکھا ہے۔ کہ غلام رسول کو علمی دنیا سے روشناس کرایا جائے۔ ان کی زندگی کے حالات ان کی شاعری کے کمالات اور ان کی معلوم و غیر معلوم تصانیف کے متعلق جو کچھ بھی جہاں سے بھی ملے وہ وہاں پہنچتے ہیں اور حاصل کرتے ہیں۔ سب سے پہلے انہوں نے زلیخا کا صحیح ترین نسخہ مرحوم شاعر کے اپنے قلم سے لکھا ہوا حاصل کیا اور پنجابی ادبی اکاڈیمی لاہور کی وساطت سے شائع کروایا۔ پھر ان کے بعض غیر مطبوعہ شعری مجموعے "ست پھل" کے نام سے کتب خانہ شرف الرشید شاہ کوٹ کی طرف سے نکلوائے۔

جامع تصنیف

اب انہوں نے یہ بہت بڑا بوجھ اٹھایا۔ کہ غلام رسول پہ ایک جامع تصنیف پیش کر رہے ہیں۔ انہوں نے اس پہ جو محنت صرف کی ہے۔ وہ تو مطالعے ہی سے معلوم ہو سکے گی۔ ع

مشک آنست کہ خود ببوید نہ کہ عطار بگوید

اس کو اس لحاظ سے دیکھنا چاہیئے کہ عالم پوری شاعر پر لکھنے والے عالم صاحب کوئی مشاق مصنف نہیں ہیں۔ یہ ان کی پہلی کاوش ہے۔ انہوں نے اس کتاب اور اس مصنف کے متعلق قلم اٹھایا ہے۔ جس کے لئے ایک ادارے یا کم از کم ایک بہت بڑے فاضل علامہ کی ضرورت تھی، جو غلام رسول ہی کی طرح اصناف علوم پر عبور رکھتا ہو۔

اس توضیح کو پیش نظر رکھتے ہوئے مجھے یہ کہنے میں کوئی باک نہیں کہ علم و ادب کی وادی ناپیدا کنار میں یہ عالم صاحب کا پہلا اور بھرپور قدم قابل تحسین ہے۔ جو غلام رسول پر آئندہ لکھنے والوں کے لئے رہنما ثابت ہوگا۔ جس طرح اقبال، غالب، حافظ وغیرہ کی کئی شروح کے ہونے کے باوجود ان پر مزید لکھنے کی گنجائش ہمیشہ باقی رہے گی۔ اسی طرح غلام رسول کے بہت سے گوشے ایسے ہیں۔ جو ہمیشہ اہل علم کی توجہ اپنی طرف کھینچتے رہیں ؎

"لکھی جائیں گی کتاب دل کی تفسیریں بہت"

عالم صاحب نے آج سے چند سال قبل مولوی غلام رسول ؒ کے بعض نادر منظومات شائع کئے تو اس وقت بھی تقدیم کے طور پر چند سطریں میں نے لکھی تھیں۔ ان کے آخر میں میں نے لکھا تھا۔

"محمد عالم کی علمی خدمات کا ابھی آغاز ہے۔ مجھے امید ہے کہ وہ آگے بڑھ کر بہت زیادہ کام کے آدمی ثابت ہوں گے اور ان کے ہاتھوں ایسے امور ظہور میں آئیں گے۔ جو "نام نیک[1]" کے علاوہ ان اخروی زندگی پر بھی موثر ہوں گے۔ انشاءاللہ"

---

[1] آج سے دس سال قبل علامہ عرشی صاحب نے میرے مرتب کردہ مولوی غلام رسول کی نظموں کے مجموعے کا مقدمہ لکھا تھا۔ جس کا عنوان تھا "نام نیک رفتگان" یہ سعدی کے اس شعر کی طرف اشارہ ہے ؎

نام نیک رفتگان ضائع مکن
تا بماند نام نیکت یادگار

اللہ تعالیٰ نے اپنے فضل و کرم اور خاص عنایت سے اپنے عاجز بندے کی یہ امید بڑی حد تک اس کتاب کی اشاعت کے ساتھ پوری کر دی۔ اس کے بعد مزید توقعات پوری ہونے کی بھی توقع ہے۔

اسی تقدیم میں میں نے یہ بھی لکھا تھا۔ کہ "احسن القصص کے فاضل اعارف جنبیس مصنف مولوی غلام رسول کے حالات گوشہ گمنامی میں مستور و محجوب ہو چکے تھے۔ اُن کی تصانیف خصوصاً "احسن القصص" کی عام ناشرین کے ہاتھوں بڑی گت ہو رہی تھی۔ مشیت ایزدی کو منظور نہیں تھا کہ پنجابی کی اس بے مثل کتاب اور اس کے بے عدیل مصنف کو یونہی ضائع ہونے دیا جائے۔ جس طرح مولوی صاحب مرحوم ایک گاؤں سے اٹھ کر بڑی بڑی آبادیوں کی علمی و ادبی مجالس پر چھا گئے اسی طرح ایک نوجوان محترم محمد عالم صاحب کو اللہ تعالیٰ نے منتخب فرمایا۔ کہ وہ بھی ایک غیر معروف گاؤں سے نکلے اور اپنے آپ کو "احیائے غلام رسول" کے لئے وقف کر دیا۔ انہوں نے مولوی صاحب کے کلام و حالات کی دریافت کے لئے مختلف اطراف ملک میں کئی سفر کئے۔ مولوی صاحب کے عزیزوں اور دوستوں کو تلاش کیا۔ بڑے بوڑھے لوگوں کی صحبتیں حاصل کیں۔ مولوی صاحب کے ہم وطن۔ ہم قریہ اور انہیں اپنی آنکھوں سے دیکھنے والے بزرگوں کی باتیں سنیں۔ اُن سے متعلقہ سوالات کے جواب حاصل کئے۔ سالہا سال کی تگ و دو کے نتیجے میں وہ کامیابی حاصل کی جس نے مولوی صاحب موصوف اور ان کے کارناموں کو زندہ کر دیا۔"

میرے ان اجمالی اشارات کی خوب صورت تفصیل آئندہ اوراق پیش کر رہے ہیں اس کتاب کی اشاعت کی مسرت مصنف کے بعد سب سے زیادہ مجھے حاصل ہوتی۔ کہ میرا بہترین مدعا پورا ہونے کی ایک صورت نکل آئی۔ جو مزید تکمیل کی منزلیں طے کرے گی۔ ان شاء اللہ۔

(عرشی)

(علامہ عرشی امرتسری دارالقرآن عرشی لکشمی بلڈنگ نسبت روڈ لاہور)

جان پچھان

پنجابی ادب دی ایہہ بدقسمتی اے کہ اودھرے منّے پرمنّے تے اُچّے سچّے شاعراں دے فن اُتے کھل کے کم نئیں ہویا۔ ایہو وجہ اے کہ ایس دھرتی دے وسنیکاں نوں اپنے ادب تے تاریخ دا چنگا چوکھا پتہ وی نئیں۔ اسیں شیکسپیئر تے ورڈز ورتھ جیہے انگریزی شاعراں دی زندگی تے فن اُتے لمّا پوڑا لیکچر دے سکدے آں پر اپنے دیس دے شاعراں دا صرف ناں ای لے سکنے آں۔

مولوی غلام رسول عالم پوری پنجابی زبان دے اک اُچّے تے سچّے شاعر ہین۔ انہاں دی شاعری وچ سوز، درد تے تڑپ اے۔ انہاں دے شعراں وچ فنی صلاحیت، لطافت، تاثیر، شوخی، تے روانی حد توں زیادہ لبھے۔ آپ دے کلام وچ دریا دی روانی تے پھُلاں جیہی شگفتگی تے مہک پائی جاندی اے۔ انہاں دی شاعری دلاں نوں ولیٹ پاندی اے۔ پر کڈے افسوس دی گل اے کہ انہاں دی شاعری دے فن اُتے کسے رَج کے کم نہیں کیتا۔

مولوی صاحب دے فن پاریاں نوں میں لبھدا لبھاندا شاہ کوٹ (ضلع شیخوپورہ) جا پہنچیا تے ایس دھرتی دے نوجوان لکھاری چوہدری محمد عالم کیہر بھٹلوی نوں جا ملیا۔ چوہدری محمد عالم صاحب دی پہلی ملاقات نے ای مینوں اپنا گرویدہ بنا لیا۔ اے اوہ شخصیت نیں جنہاں کولوں میں آپ بہت کجھ حاصل کیتا اے۔ چوہدری صاحب نوں مولوی غلام رسول عالمپوری تے انہاں دے کلام نال عشق لبھے انہاں دے شعر بڑے

مزے لے لے کے پڑھدے ہیں۔ ایہو عشق انہاں نوں ہندوستان وی لے گیا جتھے جا کے اوہناں مولوی صاحب دی قبر دی زیارت وی کیتی۔ ایس مہنگائی دے زمانے وچ انہاں ہزاراں روپے ایس کم اتے خرچ کیتے تے مولوی صاحب دا قیمتی سرمایہ (کلام) اکٹھا کرن دا پورا پورا جتن کیتا۔ ایس توں پہلاں انہاں "احسن القصص" دا صحیح نسخہ پنجاب ادبی اکیڈمی دے حوالے کر کے چھپوایا۔ فیر "ست پھل" چھاپے

ایہہ کتاب مولوی صاحب دے حالات زندگی تے اوہناں دے فن اُتے بھرپور کوشش اے۔ ایس ویلے تک مولوی صاحب دے حالات تے کلام اتے کوئی تنقیدی کتاب موجود نہیں۔ چوہدری عالم صاحب نے ایس گھاٹ نوں پورا کیتا اے چوہدری صاحب وچ ایہہ اک بڑی خوبی اے کہ اوہ بڑی چھان پُن دے بعد لکھدے نیں۔ ایس کتاب نوں پڑھ کے مولوی صاحب دا علمی مقام دا اندازہ کیتا جا سکدا اے۔ میں تے ایہہ دی کہن وچ جھجک محسوس نہیں کردا کہ چوہدری صاحب دا نہ صرف پنجابی زبان تے ادب اُتے احسان اے بلکہ مولوی غلام رسول عالمپوری تے وی احسان اے جنہاں نوں انہاں لوکاں دے ساہمنے اک صحیح عالم تے شاعر دے طور تے روشناس کرایا اے۔ چوہدری صاحب نے جس رنگ وچ ایہہ کتاب پیش کر کے ادبی تریہہ بجھائی اے، اوہ اوہناں دا ای حصہ اے۔ میں اوہناں نوں ایس علمی کم اتے ودھائی پیش کرناں تے دعا کرناں ...... کہ اللہ انہاں نوں ہور توفیق دوے کہ اوہ اپنی پنجابی زبان دی ودھ توں ودھ خدمت کر سکن (آمین)

ایس کتاب نال ساڈیاں درسی ضرورتاں ای پوریاں نہیں ہوں گیاں بلکہ میں سمجھناں واں کہ ساڈے ادبی سرمائے وچ وی اہدے نال چنگا وادھا ہویا اے۔

ایہہ طالب علماں لئی اک اجیہا خزانہ اے جنہوں گوہ نال پڑھ کے اوہ اپنی علمی تریہہ نوں یقیناً بجھان گے۔ ایہہ کوشش سراہوں لائق اے تے

پنجابی زبان دے لٹریچر وچ اک سُچا وادھا اے۔

از طرف

حمید اللہ شاہ ہاشمی

ایم۔اے (اردو)؛ ایم۔اے (تاریخ)؛ ایم۔اے (علوم اسلامیہ)
بی ایڈ ۹ ے اقبال نگر ٹوبہ ٹیک سنگھ ضلع لائل پور

مولوی غلام رسول عالمپوری

مولوی غلام رسول عالمپوری ۱۸۴۹ء نوں موضع عالمپور تحصیل دسوہہ ضلع ہوشیار پور وِچ پیدا ہوئے "داستان امیر حمزہ" دے آخر وِچ اک شعر راہیں اپنا پتہ انج دسدے نیں ؎

عالم پور وِچ دوستو عاجز دی گزران
شرق ندی بیاس عتیں اک کوہ پندھ عیان

اے دوستو عاجز دی گزران عالم پور وِچ اے جو دریا بیاس توں مشرق والے پاسے کوہ کو پندھ اے

۵ مارچ ۱۸۹۲ء نوں مولوی صاحب ترتالی سال دی عمر وِچ دنیا توں کوچ کر گئے۔ چونکہ اج تائیں کسے تذکرہ نویس نے مولوی صاحب دی تاریخ پیدائش تے وفات دا ذکر نئیں کیتا۔ ایس واسطے میں وفات تے پیدائش دے سناں نوں ثابت کرن واسطے ذرا تفصیل وِچ جانا چاہندا واں۔ تاں جے اون والے لکھاری بغیر کسے جھجک دے ایہ تاریخاں لکھ سکن۔

مولوی صاحب دی پہلی تصنیف جیہڑی ساڈی نظر وِچ گزری اوہ داستان امیر حمزہ،، اے جیہدے وِچ مولوی صاحب نے اپنی تاریخ پیدائش بارے کافی مواد دتا اے۔ داستان امیر حمزہ دیاں وکھریاں وکھریاں ترن جلداں نیں۔ تیسری جلد دے آخر وِچ خاتمہ کتاب دے عنوان تھلے لکھدے نیں ؎

گذری ورہیاں نپدراں عمر میری اس روز
جاں بھریا وِیچ کاغذاں کڈھ دلے دا سوز
اندر تھوڑے دناں دے ہویا ختم تیار
پھر سبب تقدیر دا گذر گیا وِچکار

لکھیاں خبراں پرانیاں ہوئے کتنے سال
پھر طبع ور ہو گیا کدھر ہور خیال
یار میرے وچ مجلساں پڑھدا وہ مذکور
ہس رس وقت گزاردے نیئے سنندے مسرور
آخر ایں تھیں پھر مڑ کیتا انہاں سوال
نیو دھری سر چاہیئے کہہ باقی دا حال
جاں ایں اس فرمائشوں مڑ ہتھ قلم لئی
ویہہ بر سال تھیئ تداں نوں عمر وہا گئی
شوق دلے نوں آیا جب پٹی دل آ
دو ماہ ودھ کجھ یا قبول لئی فراغت پا
پوری ہوئی داستان یار ہوئے سن شاد
اج غلام رسول توں کہو مبارک باد

"داستان امیر حمزہ" دی پہلی جلد ثلث یعنی تیسرا حصہ شاعر نے پندراں سالاں دی عمر وچ نظم کر چھڈیا - ایہ لکھن توں بعد شاعر کجھ تقدیری صدمہ گذران دی وجہ نال ایس پاسے توجہ نہ دے سکیا - جد یاراں نے بہت مجبور کر کے مساں دتیاں فرمائشاں پائیاں اس ویلے شاعر دی عمر (۲۰) ویہہ سال ہو چکی سی ؎

جاں ایں اس فرمائشوں مڑ ہتھ قلم لئی
ویہہ بر سال تھیں تداں عمر وہا گئی

چنانچہ ویہہ سال دی عمر وچ "داستان امیر حمزہ" دا باقی ماندہ حصہ دو جلداں لکھ چھڈیاں -

ایہدے بعد شاعر نے اوہ دی تاریخ سن ہر چیز نظم کر چھڈی - جہدی تفصیل تھلے دتی جاندی اے - فرماندے نیں ؎

پوری ہوئی داستان جاں ایہ دل افروز
ماہ محرم سولھویں پنجشنبہ دا روز
تے اج ہجری سن ہے دو سو اک ہزار
ہور چھیاسی کجھ توں آیا وچ شمار
ماہ بساکھ اٹھویں سمت چھبیویں جان
نو سو اک ہزار ہے ہندی سال بیان
ماہ اپریل انتیویں اٹھ سو اک ہزار
سن انہتر عیسوی گزریا وچ شمار

ایہناں شعراں توں ظاہر ہوندا اے - پئی ۱۶ محرم بروز جمعرات ۱۲۸۶ھ مطابق ۸ بساکھ سمت ۱۹۲۶ موافق ۲۹ اپریل ۱۸۶۹ء شاعر دی عمر ویہہ سال گذر چکی سی - ایس لکھ نال آپ دی پیدائش ۱۸۴۹ء نوں ہوئی -

مولوی صاحب دی تاریخ وفات بارے کسے نوں کوئی اختلاف نئیں سارے راوی اکو گل کہ دے نیں۔ آپ ۵ مارچ ۱۸۹۲ء نوں فوت ہوئے آپ دے مزار تے وی ایہ الفاظ ورج سن۔

۵ ر مارچ ۱۸۹۲ء بوقت چاشت رحلت یافت۔

عزیز دین قانونگو سکنہ موضع جوڑہ تحصیل ترنتارن ضلع امرتسر نے مولوی صاحب تے واہ واہ کم کیتیا اے۔ سکول سائز دی تقریباً پچیس صفحے دی مولوی صاحب دی انہاں سوانحعمری وی لکھی اے جہدے وچ انہاں مولوی صاحب دی تاریخ پیدائش ۱۲۵۸ھ لکھی اے جیہڑی غلط اے۔ کیوں جے انہاں ایہ تاریخ پیدائش سن سنا کے لکھی اے تے اساں جو کجھ لکھیا اے خود مصنف نے سانوں دتیا اے۔

عزیز دین صاحب نے یوسف زلیخا دی شرح وی لکھی اے۔ پر افسوس کہ جیہڑے بیان شرح طلب سن اوہ ضائع ہو چکے نیں۔ خواباں توں بعد تقریباً نصف کتاب دی شرح موجود اے۔ ایہدا قلمی نسخہ تے حالات زندگی دا کتابچہ محمد اقبال مجددی قادری سکنہ چاہ میراں لاہور کول موجود اے۔

مولوی صاحب ذات دے گجر سن باپ دا ناں مراد بخش سی۔ جیہڑے اپنے پنڈ وی مسجد دے امام سن۔ مولوی صاحب دے نانکے دھتاں تحصیل بھونگا ریاست کپورتھلہ وچ سن والدہ خدا داد گجر دی دھی سی۔ پہلا ویاہ وی مولوی صاحب دا نانکیاں ول ہویا سی۔ بال پنے وچ آپ نوں نتھو وی آکھیا جاندا سی۔ جہدی وجہ ایہ سی۔ کہ آپ دا نک وڈھا ہویا سی۔

تعلیم:- مولوی صاحب دی پڑھائی بارے بے شمار روائتاں ساڈے سنن وچ آیاں نیں۔ اسیں ایتھے اجمالی طور تے چند اک دا ذکر کردے واں۔ مڈھلی تعلیم دے طور تے اپنے پنڈ دے مولوی حامد

صاحب پاسوں کجھ عربی، فارسی دیاں کتاباں پڑھیاں پھر کجھ علم موضع غلزیاں دے مولوی عثمان صاحب کولوں حاصل کیتا۔ اک روایت ایہ وی اے کہ آپ نے دہلی دی جامع مسجد دے امام دے کول بطور خادم رہ کے علم حاصل کیتا۔ اک روایت ایہہ وی ہے کہ آپ نے صرف چار جماتاں ای پڑھیاں سن۔ باقی علم انج ہویا کہ اک دن آپ بارہ سال دی عمر وچ نماز تہجد پڑھن لئی مسیت وچ گئے۔ باہروں اک بزرگ آئے انہاں مولوی صاحب کولوں پانی دا لوٹا منگیا مولوی صاحب نے پانی دا لوٹا بھر کے پیش کیتا اوس بزرگ نے پانی ورت کے مولوی صاحب نوں باقی دا پانی پین واسطے آکھیا۔ مولوی صاحب سارا پانی پی گئے تے انہاں اتے کل دنیا دے علماں دی روشنی ہو گئی۔ انج دیاں ہور وی بہتیر ساریاں روائیتاں سنن وچ آیاں نیں۔ بہر حال خواہ کجھ وی ہووے ایہہ گل منی ہے گی کہ مولوی صاحب نوں خدا ای علم وچوں کجھ حصہ ضرور ملیا اے تے اللہ تعالیٰ دا انہاں اُتے خاص فضل ہویا۔ یوسف زلیخا دے بنانے دے سبب وچ اک شعر لکھدے نیں ؎

تے مت کریں تعجب قاری دیکھ عجائب حالے
ہمت آکھیں آپ بناون شعر بناون والے

مولوی صاحب کامل ولی اللہ سن تے انہاں دا علم بے حساب سی۔ سید روشن نوں اک چھٹی وچ لکھدے نیں ؎

ایہ قلم سر دیئں ورگیاں نوں جنہاں دی تیغ دیاں دھاریاں تے

ولی اللہ واسطے دنیا وچ رہنا بڑا اوکھا اے۔ مولوی صاحب دے اک شاگرد سید سردار علی نے مینوں دسیا کہ اک دن مولوی صاحب اپنے معمولات دے مطابق ادھی راتیں گھروں اٹھ کے مسیت وچ گئے۔ اگے مسیت وچ اک مسافر آیا ہویا سی۔ جہڑا سانسی سی۔ جہدے کول سور دا بچہ وی سی۔ مولوی صاحب نے اوس نوں پچھیا ہئی توں مسیت وچ کیوں آیا ایں۔ اوس آکھیا مسافر

نوں کسے گھر رات نئیں رکھیا۔ اللہ دا گھر سمجھ کے آگیا واں۔ مولوی صاحب اوس نوں روٹی پانی دا پچھیا۔ اوس آکھیا روٹی کھائی ایں تے سور دے بچے دا واسطے اوس آکھیا ایہ صرف دودھ ای پیندا اے۔ مولوی صاحب گھر آئے گھر چاول پکے ہوئے سن۔ مسافر دا سطے چاول تے بچے واسطے بکری دا دودھ چو کے لے آئے تے مسافر نوں آکھیا۔ سویر نوں نمازیاں دے آون توں پہلوں مسیتوں نکل کے چلا جاویں تے آپ خود جنگل دی سیر لئی دریائے بیاس ول چلے گئے۔ فجر دی آذان نال جد مسجد وچ واپس آئے مولوی صاحب جماعت کرا رہے سن تے اک نکروں سور دے بچے دی آواز آئی سلام دعا توں بعد لوکاں اونوں پھڑ لیا۔ تے مارن لگے۔ اوس آکھیا پہلے میری گل سن لو تسیں مینوں کیوں مار دے او۔ میں تے مولوی صاحب دا مہمان واں تے جس گل دا تساں نوں غصہ اے مولوی صاحب نے اوس نوں دودھ لیا کے پیایا اے۔ لوکی سانجھی دلوں ہٹ کے مولوی صاحب ول ہو گئے۔ مولوی صاحب نوں آکھن لگے ایہ گل ٹھیک اے تاں اونہاں آکھیا ٹھیک اے۔ جاہل لوک گرم ہون لگے۔ مولوی صاحب نے آکھیا تسیں ٹھنڈے ہون دی لوڑ نئیں۔ جو شریعت مینوں ڈن لاوندی لمے پاؤ۔ چنانچہ عالمپور دے لاگے شاگے دے عالم اکٹھے ہو گئے مولوی صاحب نوں سور دے بچے نوں دودھ پیاون دے جرم وچ پنجی روپے جرمانہ کیتا۔ راوی سردار علی دا بیان اے کہ مولوی صاحب نے ایہ رقم گھروں منگاون واسطے مینوں گھر گھلیا۔ گھروں صرف ویہہ چاندی دے روپے تھیلے میں لیا کے مولوی صاحب نوں لیا دتے انہاں عالماں نوں پھڑا دتے۔ جد اونہاں گنے تے پنج گھٹ سن عالماں آکھیا مولوی صاحب ڈن پورا دیو۔ مولوی صاحب نے پچھیا ایہ کس کم دا ڈن اے۔ اونہاں کیہا تساں رات ۔ ۔ ۔ سور دے بچے نوں دودھ پیایا اے۔ مولوی صاحب فرماون لگے اچھا تسیں انج کرو اک رات دودھ پیاون دے ویہہ روپے میرے رکھ لو

تے پنج روپے اوہدے کولوں لے لئو جہڑا ہر روز اینوں دُودھ پیاندا اے۔ ظاہر سی پئی اللہ تعالیٰ روزانہ دودھ پیاندا اے۔ ولی اللہ دی گل وچ کجھ تاثیر ہوندی اے اوہناں اوہ ڈیڑھ روپے دی واپس کیتے تے مولوی صاحب کولوں اپنی گستاخی دی معافی منگی۔ ایہہ واقعہ لکھن دا میرا مطلب ایہہ وے ایسے لوکاں دی جان دا قبع تلوار دی دھار تے ہوندی اے کیوں جے دنیا بہت سخت امتحان گاہ اے۔ پتہ نہیں کیہڑے ویلے پیر ڈول جاتے۔

مولوی سلطان سکنہ خواجہ بھینس ۱۹۴۹ء وچ مینوں ملے۔ اوس ویلے انہاں دی عمر اسی سال دے لگ بھگ سی اوہناں دسیا کہ "میں اپنی مڈھلی تعلیم مولوی صاحب کولوں حاصل کیتی اے۔ انہاں ایہہ وی دسیا کہ مولوی صاحب دے اک دوست اپنے نیڑے دے پنڈوں اک مجھ خرید کے لیائے۔ انہاں اوہ مجھ سٹھ۶۰ روپے دی خریدی سی۔ مولوی صاحب نے آکھیا مجھ واپس کر دیو۔ ساعت نحس اے۔ انہاں آکھیا مولوی جی مینوں ۶۰ روپے ملدے نیں خیر مجھ واپس نہ کیتی۔ اگلے دن سویرنوں مجھ مر گئی۔

شادیاں تے اولاد

مولوی ہوراں اگڑپچھڑ تن ویاہ کیتے۔ پتر کوئی نہیں سی صرف دو دھیاں سن۔ اک دا ناں عائشہ سی جدھی شادی سلطان علی نال ہوئی۔ جہڑا بلڑاں دے رہن والا سی۔ ایہہ پنڈ عالمپور دے نیڑے ای... گجراں دا پنڈ اے۔ ملکی ونڈ توں پہلوں دوویں جی فوت ہو گئے سن۔ اک منڈا اک کڑی ایہدی اولاد اے۔ دوجی کڑی خدیجہ دی پہلی شادی مولوی صاحب دے نانکیاں دے پنڈ ہوئی سی۔ خاوند فوت ہو گیا۔ دوسری شادی عبدالعزیز گوجر نال ہوئی۔ جہڑا بعد وچ مرزائی ہو گیا ایہہ عبدالعزیز تے ایہدی اولاد چوڑ سگھ تحصیل ننکانہ ضلع شیخوپورہ وچ آباد اے

طالع

مولوی غلام رسول عالم پوری نے ایک لفظ طالع اپنی کتاب وچ بڑے پیار نال کئی تھائیں ورتیا اے۔ ایس توں بعض پنجابی

دوتیاں نوں شک پے گیا کہ مولوی صاحب طالع ناں دی کسے عورت تے عاشق سن۔
ایس واسطے ایتھے ایس گل دا دیروا کرنا ضروری ہے۔ طالع دا ذکر سب توں پہلاں
علامہ عرشی امرتسری نے اپنے اک مضمون "پنجابی کا شاعر اعظم" دے سرنانویں تھلے
کیتا سی۔ جیہڑا رسالہ فیض الاسلام راولپنڈی وچ چھپیا سی کجھ چر بعد ۱۵ اپریل
۱۹۵۴ء نوں مولانا دا اک ہور مضمون "روزنامہ امروز" لاہور وچ پنجاب کا
آتش بیان شاعر دے عنوان ہیٹھ شائع ہویا سی۔ انہاں دوہاں مضموناں وچ
عرشی صاحب نے مولوی عمر الدین سابق امام مسجد منڈی دوالی بٹالہ ضلع گورداسپور
دے حوالے نال طالع دا دی ذکر کیتا سی۔ عرشی صاحب لکھدے نیں۔ بی راوی
عمر دین دا بیان اے کہ کتاب احسن القصص لکھن ویلے مولوی صاحب دا عشق زوراں
تے سی تے بعد وچ مولوی صاحب دے نال طالع دی شادی وی ہو گئی تے اوہ مولوی
صاحب دی وفات دے بعد دی زندہ رہی تے اونوں راوی نے اپنی اکھیں
وی ڈٹھا اے۔ اساں ہن ایہہ دیکھنا ایں کہ راوی دیاں ایہہ گلاں کتھوں تک ٹھیک
نیں۔ تاریخی پکھ نال وی اینہاں دا کوئی جوڑ میلہ بندا اے کہ ایویں ای من گھڑت
روایت جیویں نیں اُتے لکھیا اے۔ بی مولوی صاحب نے اک بیوی فوت
ہون توں بعد دوجی پھر تیجی ایویں تن شادیاں کیتیاں نیں۔ پہلی شادی موضع دھوتاں
تحصیل بھونگا ریاست کپورتھلہ بچپن وچ ہوئی سی۔ دوجی سکرالا نزد ہریانہ ضلع
ہوشیار وچ ہوئی۔ مولوی صاحب نے یوسف زلیخا چوی ورھے دی عمر وچ ۱۲۹۰ھ
نوں لکھی تے آخری شادی ۱۳۰۹ھ کھنہ دوہایا تحصیل دسوہہ ضلع ہوشیارپور
دے ملنگ گوجر دی دھی زینب نال ہوئی۔ مولوی صاحب دی وفات
۱۳۱۱ھ نوں ہوئی تے مولوی صاحب دی ایہو بیوی وفات توں بعد زندہ رہی
ایداں راوی دا سارا بیان غلط ہو جاندا اے میں ایہہ نہیں آکھدا پئی مولوی صاحب
نے اوکا ای عشق مجازی دی منزل تے پیر نہیں دھریا۔ ایہہ لوگ حسن تے عشق دے
پجاری ہوندے نیں ہو سکدا اے کسے حسن پری نے کوئی انہاں دے دل تے اثر

کیتا ہووے تے انہاں وی لمیاں تے کالیاں راتاں کسے دی یاد وچ جاگ کے کٹیاں ہون۔ اک جگہ لکھدے نیں ؏

انت مجازوں بعد حقیقت ڈھونڈیاں ہتھ آوے

حافظ شیرازی آکھدے نیں ؎

ایتھے اوتھے دوہیں جہانیں کھیڈ عشق دی بازی

بھانویں عشق حقیقی ہووے بھانویں عشق مجازی

مولانا جامی صاحب فرماندے نیں ؎

متاب از عشق رو گرچہ مجاز لیست!

کہ آں بہر حقیقت کار سازلیست

عشق دلوں مکھ نہ موڑ بھانویں مجازی اے۔ کیوں جے اوہوای حقیقت دا سبب بن جاندا اے۔

سید وارث شاہ کہندے نیں ؏

وارث شاہ حقیقی دی لین لذت پہلوں چکھ دا مجازیاں دا

پر ایہ ساریاں مڈھلیاں گلاں نیں۔ احسن القصص دے مطالعہ توں پتہ لگدا اے کہ ایہہ کتاب لکھن ویلے شاعر ایہ ساریاں منزلاں طے کر چکا سی۔ جویں اینہاں شعراں توں پیا لبھدا اے ؎

گجھے نیں جنہاں دے دل تے تیز کٹاریاں دھر دے

بے بصراں دے عشویاں دے دل اوہ کد نظراں کردے

تے غیراں دے سوزوں سڑدے نفس ہوا دے بردے

کد غیراں دل جانن گھتن جے یار ہووے وچ گھردے

صوفی ظاہری اکھاں نوں اکھاں نئیں سمجھدے اوہ عام لوکاں نوں بے بصر یعنی بغیر اکھاں توں سمجھدے نیں تے ایہ گل ہے وی ٹھیک۔ مثلاً اسیں جے اک کمرے دے باریاں بوہے جھتیاں چنگی طرح بند کر دیئے تے سانوں کجھ

دی نظر نئیں آوندا اے سانوں جو نظر آوندا اے اوہ صرف سورج دی روشنی دی وجہ نال نظر آوندا اے۔ اصل دل دیاں اکھاں نیں۔ اک ہور جگہ تے مولوی صاحب لکھدے نیں ؎

ایہ نال چشم نظاریاں لائق جس دی دھیری کالی
ایہ خود فانی فانی ویکھے ویکھ رہے متوالی

ایس واسطے مولوی صاحب دنیا دیاں معشوقاں نوں بے بصر گن دے نیں پر جے یار گھر وچ یعنی دل دے اندر ای دسدا ہووے تے فیر کدھرے ہور تکن دی کی لوڑ ہے۔ ایس لئی ایہ گل آکھنی پئی۔ یوسف زلیخا لکھن ویلے شاعر مجاز دی منزل تے سی کجھ زیادتی اے کیوں کتاب دے مطالعہ توں ظاہر ہوندا اے کہ اوس ویلے شاعر مجاز توں گذر کے معرفت تے حقیقت تک اپڑ چکا سی۔

گل طالع تے مولوی غلام رسول بارے ہو رہی سی۔ عرشی صاحب دے مضمون توں پورے دو سال بعد فقیر محمد فقیر تے اک مضمون " طالع اور مولوی غلام رسول دے سرناویں ہیٹھ لکھیا اے۔ جہڑا ۸ جولائی ۱۹۵۹ء نوں "روزنامہ امروز" لاہور وچ چھپیا سی۔ اوہناں اپنے مضمون دچ عرشی یا عمر دین دا حوالہ دین دی تھاں اوہ شعر جنہاں وچ مولوی صاحب نے لفظ طالع ورتیا اے لکھ کے ایہ گل ثابت کرن دی کوشش کیتی اے کہ مولوی صاحب واقع طالع ناں دی عورت تے عاشق سن فقیر صاحب اپنے مضمون طالع تے مولوی غلام رسول تے بحث کردے ہوئے لکھدے نیں کہ بعض جگہ شاعر زبردستی طالع دا ذکر کر جاندا اے۔ مثلاً ؎

کی جاناں اج کسدے طالع چڑھ جاون آسمانی
کی جاناں اج کسدے لیکھیں ہجر دل سرگردانی

ایس شعر وچ طالع دا مولوی غلام رسول صاحب نال عشق ثابت

کرن لئی تبصرہ کردے ہوئے فقیر محمد صاحب لکھدے نیں "ایس شعر وچ لفظ طالع دی تھاں کرم چاہیدا سی۔ شاعر نے دھکے نال طالع دا لفظ دھر دتیا اے۔ ایس مصرعہ انج چاہیدا سی جے:

کی جاناں اج کرم نے کسدے چڑھ جاون اسمانی

میرے خیال وچ فقیر محمد صاحب نے ایس گل تے زیادہ غور نئیں کیتا ورنہ ایہ کیویں ہو سکدا سی کہ اوہ طالع تے کرم دا فرق وی نہ سمجھ سکدے۔ دوویں لفظ اک دوجے دے الٹ نیں۔ اک ہندی دا دوجا عربی دا۔ پھر مولانا غلام رسول صاحب دے کلام دی اصلاح یعنی اینہاں دا استاد بنن دا شوق کجھ چنگا نئیں لگدا۔

پہلی گل تے ایہ وے کہ لفظ کرم ورتن نال مصرعہ وزن توں گر جاندا اے مصرعے دا اک رکن گھٹ جاندا اے دوجا طالع دا جو تعلق اسمان نال اے اوہ تھوڑے لکھے پڑھے بندے توں وی لکیا چھپیا نئیں۔ طالع طلع طلوع توں اسم فاعل اے۔ علم ہیئت تے نجوم دے پکھ نال ستاریاں دا چڑھنا اینہاں اسمانی فضا وچ گردش نال تعلق رکھدا اے نجومیاں دے حساب نال ایہدا اثر انسانی زندگی تے وی پیندا اے تے شاعر دا ایہ کہنا کی جاناں اج طالع کسدے چڑھ جاون اسمانی بھاگ، بخت قسمت دی بلندی دی ترجمانی کردا اے۔ لفظ کرم وچ اینے کھلے معنے تے ڈونگھائی کتھے۔ ایسے واسطے لفظ کرم کسے پکھ نال وی موزوں تے صحیح نئیں۔

مکدی گل ایہہ وے جے مولوی صاحب دا طالع ورتنا اینا ای جرم اے تے ایہہ لفظ ورتن نال طالع دا عشق اوہناں دے نال مڑھ دینا درست اے تے فیر مولانا روم تے مولانا جامی وی طالع تے عاشق ہون گے کیوں جے اوہناں وی ایہہ لفظ ورتیا اے تے میاں محمد بخش نے وی ایہہ لفظ ورتیا اے ایس مضمون دے پکھ نال ایتھے صرف میاں محمد بخش صاحب دے اشعار ای

لکھے جاندے نیں۔ جے لوڑ پئی تے رومی تے جامی دے اشعار وی پیش کیتے جاون گے میاں محمد بخش مرحوم دے اشعار ؎

پیر سپے دی تربت اگے آن سوالی ہوتے
کیتی عرض قبول بزرگاں طالع جاگ کھلوتے
شاہ عاصم دے طالع جاگے اگوں کیہ کجھ ہوسی
آس مراد اوہدی رب دیسی یا ایویں نت روسی
اکھیں ستیاں تے ول جاگے جاگے طالع ستے
اچن چیت اک مرد انہ غیبوں آں کھلا سر اُتے
آکھ سلام لگا پھر آکھن طالع میرے جاگے
ساعت نیک، بھلے دن آئے نحس ستارے بھاگے
ڈٹھی آکھے گھول گھمائی جس رستے توں آیا
میں تتی دے طالع جاگے رب نے دیر ملایا

انج ہور بہت سارے شعر نیں جنہاں وچ میاں صاحب نے لفظ طالع لیا ندا اے تے جے ساڈا راوی چاہوے تے اوہ میاں صاحب دی وی طالع نال عاشقی ثابت کر سکدا اے۔

روزگار:- ظاہری علماں توں فارغ ہون توں بعد آپ میرپور دے پرائمری سکول وچ مدرس لگ گئے "داستان امیر حمزہ" دے مطالعہ توں ظاہر ہوندا اے ایہ اوس زمانے دی تصنیف اے جد وں آپ میرپور وچ سکول ماسٹر سن۔ ایس کتاب دی تیسری جلد وچ عالم پور چھڈ کے میرپور وچ رہن دے بارے انج لکھدے نیں ؎

عالم پور چھڈ ملیا میر پور رہ نبیال
اج دوج حوض ہدائتے ملے نہ لالے والی

لالی والی وی عالم پور دے نیڑے اک گہراں دا پنڈ سی۔

سکول دے وقت وچ کسے خاص دوست نال وی کوئی گل بات نئیں سن کرد ے اپنی پوری توجہ منڈیاں نوں پڑھاون تے خرچ کردے سن اک منٹ دی ایدھر اودھر ضائع نئیں سن کردے۔ اک دن سکول چھٹی توں بعد پنڈ نوں آرہے سن کہ بعد وچ سکول انسپکٹر صاحب آگئے مولوی صاحب جا چکے سن انہاں پچھے اک ماسٹر نوں گھلیا کہ مولوی صاحب نوں سد کے لیاؤ آپ نے چند پنجابی اشعار وچ استعفیٰ لکھ کے گھل دتا تے عالم پورا گئے۔ حکمت شروع کردتی۔ نال نال امامت کردے رہے۔

علاج دا اک واقعہ

اک سواتی نے غصے وچ آکے اپنی چھوہری دے سر وچ اجیہا زور نال ہتھ ماریا کہ اوہ انی ہو گئی۔ اوہناں کافی علاج کیتا پر کڑی ول نہ ہوئی۔ آخر اوہدا ابرا قارورہ لے کے مولوی صاحب دے کول اپڑیا۔ مولوی صاحب نے قارورہ ویکھ کے آکھیا۔ ایہنوں دریا تے لے جاؤ۔ الٹا کر کے لتاں نوں پھڑ دریا وچ تن چار غوطے دیہو۔ کڑی دا ابرا ببلوں تے ایس نوں مذاق سمجھدا رہیا۔ تے دوائی منگدا رہیا۔ مولوی صاحب نے آکھیا۔ ایہدا علاج دوائی بغیر جہڑا میں تینوں دسیا اے اوہ ٹھیک اے انج کرن نال کڑی دی نظر واپس آگئی تے اوہدا ابرا خوش ہوگیا۔

اک دفعہ بھولی ناں دی اک عورت اپنے منڈے جیون دا قارورہ لے آئی تے آکھن لگی۔ مولوی جی کوئی نسخہ لکھ دیو۔ میرا پتر ٹھیک ہو جائے۔ مولوی صاحب نے ایہ نسخہ لکھ کے دے دتا سے

ماں بھولی پت لاڈلا جیون رکھیا نام

مرسی بھولی صبح نوں جیون مرے اج شام

انج ای ہویا تے ایہ نسخہ انہاں دے گھر دوں لبھا۔

اک دن اک آدمی قاضی حیدر علی نامی سکنہ لومنا تحصیل دسوہا ضلع ہوشیار پور مولوی صاحب کول آیا تے طب پڑھن دا شوق ظاہر کیتا۔ مولوی صاحب

نے اوہدی گل من لئی تے بڑی توجہ نال اوہنوں طب پڑھائی شروع کر دتی اک دن قاضی صاحب سبق بغیر یاد کرن دے مولوی صاحب نوں دسن توں بغیر کدھرے باہر چلے گئے۔

مولوی صاحب نے اوہدی طب دی کتاب پئی ہوئی دیکھ کے اوہدے اتے ایہہ شعر لکھ دتے ؎

مالک ایس کتاب دا میاں حیدر علی	طب پڑھن نوں آیا پھر یاگی گی !
دینے وچ دوا دسے جے بچ گیا بیمار	ملے روپیہ فقر دا آٹھ آنے یا چار !
جے کر کسے دوا دا الٹا اثر پیا	تاں پھر حق اسقاط دا ناہیں کتے گیا ! !

جدوں قاضی صاحب واپس آئے تے اپنی کتاب تے ایہہ شعر دیکھ کے اپنا وقت ضائع کرن تے بہت پچھتائے شرمندہ ہو کے مولوی صاحب پاسوں معافی منگی۔

مولوی صاحب دیاں عادتاں بڑیاں پیاریاں سن۔ طبیعت دے **خلق:-** بہت چنگے تے ملنسار سن ساری عمر کسے نال غصے وچ آ کے نئیں بولے راہ چلدیاں نظراں نیویاں ہندیاں سن۔ عام طور تے پنجاب وچ ریت اے۔ ہر بندے دا غلط ناں لیندے نیں۔ مثلاً فضل دین ناں اے تے اونوں فجو آکھیا جاندا اے۔ خیر دین ناں اے تے خیرو آکھیا جاندا اے پر مولوی صاحب دی ایہہ عادت سی اوہناں ساری عمر کدی وی کسے انسان دا ناں غلط نئیں سی لیا۔ ہمیشہ ہر آدمی داناں وڈیا کے بڑے ادب نال لیندے سن۔ قوت ایمانی دا ایہہ حال سی کہ وڈے توں وڈے بندے نوں وی آپ دے سامنے کوڑ بولن دی جرات نئیں سی ہندی۔

عید محمد ناں اک شخص نے کسے دے پیسے دینے سن اوس تحصیلدار دے کول عید محمد دے خلاف دعویٰ کر دتا۔ ثبوت ناں ملن دی پاروں دعویٰ خارج ہو گیا۔ عید محمد تحصیلدار دے سامنے مکر گیا سی کہ میں کسے دے کوئی پیسے نئیں دینے

جد پیسے لین والے نے مولوی صاحب کول گل کیتی۔ مولوی صاحب عید محمد نوں پچھیا ادس من لیا۔ آکھیا پیسے دینے نہیں۔ مولوی صاحب فرماون لگے۔ عدالت وچ توں کیوں نئیں منیا۔ ادس اکھا عدالتاں وچ جھوٹھے چلدائے پر تساڈے کول مینوں جھوٹھ بولن دی طاقت ای نئیں۔ طبیعت وچ مزاح دی کافی سی اک دن موضع رڑہ ٹاہلی دی اک عورت دوائی لین واسطے آئی پوچھیا کی ناں۔ اوس اکھیا بڈھی۔ فرماون لگے تے جوان کدوں ہوئی سیں۔

شاعر جس دھرتی وچ وسدا اے اوہدا پیار اوہدے انگ

دیس پیار:- انگ وچ رچیا ہویا ہوندا اے۔ مولوی صاحب دا جس علاقہ وچ جنم ہویا اوہ بیٹ دا علاقہ اکھواندا سی۔ اپنے اک دوست سید روشن نوں جہڑا علاقہ بیٹ چھڈ کے مالوے دے علاقہ وچ چلا گیا سی۔ خط وچ بیٹ دی صفت کردے ہوئے لکھدے نیں ع

ساڈا بیٹ تن پیٹ ہے قسمتاں دا تیرے مالوے کنک جوار ناہیں

ع دائیں ٹھنڈیاں تازیاں جھل رہیاں ایہ فائدہ بیٹ دیار دا اے

شروع وچ حقہ پیندے ہوندے سن پر اپنا حقہ کسے ہور

عادتاں:- نوں پین نئیں سن دیندے حقہ پی کے نڑی توت دے اک رکھ اتے ٹنگ دیندے سن۔ حقے دیاں چلماں اپنے کول فالتو رکھدے سن شیخ وسن کولوں آپ دے حقے دیاں دو چلماں ٹٹ گیاں۔ شتاب کوٹ دا نمبردار جہڑا آپ دا دوست سی اوس نوں رقعہ لکھیا تے ایہہ شعر لکھ دتا۔

حقے دیاں دو ٹوپیاں ہتھ لگن تے گھل

بھنیاں وسن شیخ نے اک پرسوں اک کل

اوس سنیا درجن ٹوپیاں دا ہار بنا کے گھلیا۔ آخر عمر وچ حقہ بالکل چھڈ گئے سن۔

پیر پرستاں نے مولوی صاحب دے کئی پیر دسے نیں پر
بیعت:- ایہہ سب گلاں کوڑیاں نیں۔ اوہدی وجہ اے دے کہ مولوی صاحب دے کلام توں کوئی ایسی گل سانوں نئیں لبھدی ایہ کدی نئیں ہو سکدا مولوی صاحب دا کوئی پیر ہوندا تے اوہدا ذکر اوہ اپنی کتاب وچ نہ کردے جنے وی شاعر گذرے نیں جنہاں دے پیر سن اوہناں باقاعدہ اک عنوان قائم کر کے اپنے پیر دی مدح کیتی اے مولوی صاحب کسے پیر دے مرید نئیں سن اوہناں دا پیر تے عشق جاپدا اے۔ سچی گل تے ایہ وے پئی عشق نالوں وڈا ناں کوئی پیر اے نہ کوئی استاد۔ جد ایہ آوندا اے تے ساریاں گلاں آپ ای سکھا دیندا اے۔ مولوی صاحب نے جیہڑے اپنے سجناں متراں نوں خط لکھے نیں جے اوہناں دا کوئی پیر ہوندا تے ضرور سی پئی اوہناں نوں وی درد بھرے خط لکھدے پر اوہدا کوئی ثبوت نئیں ملدا۔ اوہ اک شعر وچ ایہہ لکھدے نیں ؎

رب کرے مقصود میسّر سب دے کم سوارے
تے ایہہ ظالم جاہل خاکی غیراں کرے پکارے

میں ایہہ گل بڑے دعوے نال آکھدا واں۔ پئی مولوی صاحب دا کوئی ظاہری پیر نئیں سی۔ جنگ امیر حمزہ پڑھ کے محسوس ہوندا اے کہ روحانی فیض آپ نوں حضرت خضر علیہ السلام توں ملیا اے۔ یوسف زلیخا دے مطالعے توں جہڑی گل لبھدی اے اوہ ایہ وے پئی شاعر محی الدین ابن عربی تے اوہناں دی کتاب فصوص الحکیم توں چوکھا گوہڑا اثر لیا اے جیویں علامہ اقبال نے مولانا روم نوں روحانی طور تے مرشد منیا سی۔ ایویں ای مولوی صاحب معلوم ہوندا کہ امام غزالی نوں پیر من دے نیں۔ اک شعر وچ ایس گل دا اظہار کر دے نیں ؎

حضرت پیر غزالی ایویں لکھیا ذکر ایہائی
اک زلیخا عشق نے ایسی ہوراں حال کیائی

عشق دا ساڑھ:- عشق دے ساڑ نے طبیعت اپنی نرم کر چھڈی سی۔ اک دن گھروں شاہی مسجد ول جا رہے سن۔ راہ وچ عورتاں تنور تے روٹیاں لگوا رہیاں سن اک عورت نے روٹیاں لائیاں پر اوہ ٹٹ کے تنور وچ جا پیاں دوجی آکھن لگی چھڈ نی چھڈ تیریاں لائیاں ٹٹ گئیاں نیں آکھ کھاں میریاں لگیاں ٹٹ جاون ایہہ گل سن کے رقت طاری ہو گئی تے حجرے وچ جاندے ای بے ہوش ہو گئے اٹھ پہر استغراق دی حالت طاری رہی بار بار ایہہ مصرعہ پڑھ رہے سن۔ "ساڈیاں روز میثاق دیاں لگیاں اللہ دن یار باجھوں جانن ہار نائیں"۔ آخیر عمر وچ تے ایہہ حال ہو گیا سی۔ بالکل کدھرے آونا جاونا بند ہو گیا سی۔ تصوف دا اس قدر غلبہ سی۔ ہر ویلے محویت دی حالت طاری رہندی سی۔

کرامات:- بعض سجن کسے کوڑی گل نوں وی کرامت بنا لیندے نیں تے بعض سچ کرامت نوں وی کوڑ سمجھدے نیں۔ میں ایہہ گل بڑے یقین نال آکھنا واں۔ بزرگاں یا کسے ولی اللہ توں کرامت ظاہر ہونا کوئی وڈی گل نئیں۔ پر ایہدا وجود سانوں منناپئے گا جیہڑے جھوٹے پیر اپنیاں کراماتاں دسدے پھردے نیں اوہ سب کوڑ لے۔ کیوں جے ولی اللہ نوں خود وی علم نئیں ہوندا کہ کدوں کیہڑے ویلے کرامت دا ظہور ہونا ایں کسے نے ٹھیک آکھیا اے ؎

جو جانے سو نہ کہے   کہے سو جانے نہ
جیہڑا جاندا اے اوہ کہندا نئیں   جیہڑا کہندا اوہ جاندا نئیں

مولوی صاحب دے نال تے ڈھیر ساریاں کراماتاں لوکاں نے لایاں ہویاں نیں۔ لطف دی گل تے ایہہ وے پئی اوہو ای کراماتاں کئیاں ہور بزرگاں دے ناں نال مڑھیاں ہویاں نیں۔ اللہ جانے سچ کی اے مینوں مولوی صاحب دی ایس توں وڈی ہور کوئی کرامت نظر نئیں آوندی کہ یوسف زلیخا جیہی کتاب ۲۲ ورہیاں سال دی عمر وچ اک مہینے دے اندر لکھ چھڈی۔ عالم عمل والا ہو وے تے

کراماتاں ای کراماتاں نیں۔ ایتھے میں اپنی ہڈبیتی دے دو واقعے لکھدا واں جنہاں
نوں بعض بھرا تے مولوی صاحب دی کرامت سمجھدے نیں آج توں بارہ ورھے
پہلوں جدوں میرا جنون جوان سی۔ میں مولوی صاحب دے بارے لوڑھ کر
رہیا ساں۔ پہلا میرا کم ایہہ سی پئی مولوی صاحب دیاں کتاباں دے صحیح ایڈیشن
چھپنے چاہی دے نیں۔ مینوں پتہ لگا۔ پئی ننکانہ ضلع شیخوپورہ دے نیڑے
اک پنڈ اے۔ جتھے مولوی صاحب دا داماد بیٹھا اے تے اوہدے کول
مولوی صاحب دی کتاب یوسف زلیخا دا قلمی نسخہ موجود اے۔ ننکانیوں
پتہ کیتا پتہ لگا اوس پنڈ دا ناں چوڑا سگھر اے تے ننکانیوں چودہ کو میل
اے۔ گرمیاں دے دن سن میں سائیکل تے چڑھ گیا۔ جد ننکانہ توں
چودہ کو میل پندھ کر لیا پنڈ دا ناں اک آدمی کولوں پوچھیا۔ اوس نیڑے دے
پنڈاں دے ناں گِن دستے تے آکھیا پئی ایس ناں دا پنڈ تحصیل ننکانہ وچ کوئی
نئیں۔ میں ہور دو کو میل پندھ ماریا تے فیر اک آدمی نوں پچھیا۔ اوس آکھیا چوڑا
سگھر تے ایتھے کوئی نئیں۔ ہاں ایتھوں تن کو میل تے سگھراں دیاں جھگیاں نیں
اوتھوں پتہ کر لئو۔ اوتھے اپڑیا۔ پتہ کیتا پتہ لگا پئی ایس ناں دا ایتھے کوئی پنڈ
نئیں۔ گرمیاں دی دوپہر سائیکل چلا چلا کے چور ہو گیا ساں۔ پر واپس جان
تے دل وی نئیں سی کردا۔ اوتھوں ٹٹے دل نال ایویں اک پاسے نوں سفر
شروع کر دتا۔ اک نہر دا سوآ آگیا۔ کیکر دے رکھ تھلے کجھ چر ساہ لیا
تے دل وچ خیال پیدا ہوئیا۔ مولوی صاحب میرا تے کوئی کم نئیں میں تے
تساڈا ای کم کر رہیا واں۔ پر ایہہ چنگیاں گلاں نئیں اگے تساڈی مرضی۔ ایہہ سوچاں
سوچ دا ہوئیا پھر ایویں اک ہور پاسے نوں منہ کر کے سائیکل چلانا شروع
کر دتا۔ اگے زمیندار کنک دا بوہل نبا کے وَن دے رکھ تھلے اَن پانی کر
رہے سن۔ میں جا دعا سلام لئی۔ اوہناں اَن پانی دا پچھیا۔ تریہہ تے مینوں
لگی ہوئی سی۔ اوہناں کچی لسی پلائی۔ روٹی دی بھکھ نئیں سی۔ ایس توں بعد اوہناں

پوچھیا۔ جواناں کتھوں آیا ایں تے کتھے جاناں ایں۔ عرض کیتا آیا تے شاہ کوٹ توں واں پر جتھے جانا ایں اوہ تساں نئیں دستا۔ اوہناں آکھیا ضرور دساں گے میں آکھیا پہلے کئی آدمیاں توں پچھ چکا واں کسے نئیں دسیا۔ اوہناں آکھیا توں پنڈ دا ناں تے اے۔ میں ڈر دے ڈردے نے آکھیا چوڑا سگھر۔ اوہناں کہیا ایرڑ گیا ایں آکھیا اوہ کیویں انہاں دسیا ایہ اوہ سامنا پنڈ میراں پور اے ایہدے ناں ای چوڑا سگھر اے۔ جہیڑا چوڑاں ڈاراں دے ناں تے مشہور اے۔ پر کاغذاں وچ چوڑا سگھر اے ایہ گل سن کے میرا سارا تھکیواں لتھ گیا کجھ دیر اوہناں نال گلاں باتاں کرن توں بعد اپنے پندھ پے گیا تے جلد چوڑا سگھر اپڑ گیا مولوی صاحب دے اپنے ہتھاں دی لکھی ہوئی یوسف زلیخا دیکھ کے کلیجے وچ ٹھنڈ پے گئی۔ میں اپنے کول اک یوسف زلیخا دا نسخہ لے گیا ساں دو دن لا کے اوہ ٹھیک کر لیا تے واپس آ گیا۔ پھر دل وچ خیال پیدا ہویا کہ مولوی صاحب نوں متن والے لکھاں لوک ہور وی نیں۔ اوہناں نوں وی صحیح نسخہ ملنا چاہی دا اے۔ چنانچہ اپنے گوہڑے دوست آقا رازی مرحوم پروفیسر گورنمنٹ کالج لاہور نال گل کیتی اوہناں میری گل ڈاکٹر باقر صاحب نال کرائی جہیڑے پنجابی ادبی اکیڈمی دے کرتا دھرتا سن تے ایس کتاب دا قلمی نسخہ چھپ گیا مولوی صاحب دا خط اُچے درجے دے کاتب ورگا سی۔ میں ڈاکٹر صاحب نوں آکھیا ایہدا عکس ضرور دینا چاہی دا وے اوہناں وعدہ وی کیتا تے احسن القصص دے سرناویں ہیٹھ اوہناں چند سطراں دی لکھیاں تے احسن القصص مطبوعہ اکیڈمی دی تیسری سطر وچ ایہہ وی لکھیا کہ ایک صفحہ کا عکس بھی شامل کیا گیا ہے۔ مگر افسوس کہ عکس شامل نئیں کیتا۔ اویں خواہ مخواہ لکھ چھڈیا اے۔ احسن القصص دے صحیح نسخے چھپ جان توں بعد میں داستان امیر حمزہ دل ہویا داستان امیر حمزہ دے ہر نسخے تے لکھیا ہوندا اے ایہ کتاب حسب ضابطہ رجسٹری ہو چکی اے۔ ساڈے کول ایہدا قلمی نسخہ موجود اے کوئی صاحب چھاپن دی کوشش

نہ کرے۔

شیخ عمر دین اینڈ سنز تاجر کتب کپورتھلہ والے حال وارد ملتان شہر۔ اوہناں دی لوڑ واسطے ملتان گیا۔ اوتھوں پتہ لگا کہ لوہ لائل پور آ گئے نیں لائلپور گیا۔ تن چار ملاقاتاں ہوتیاں پر اوہناں سچی گل نہ دسی۔ میرے نال دھوکا کردے رہے۔ حقیقت ایہہ ہے اوہناں کول کوئی قلمی نسخہ نئیں۔ سارا فراڈ سی اک آدمی دسیا ہے ہندوستان عالم پوروں صحیح نسخہ مل سکدا اے میں ۱۹۶۳ء وچ پاسپورٹ بنا ہندوستان عالم پور پہنچ گیا۔ ایتھے بھال کیتی پر کم نہ بنیا تے خیال کیتا چلو مولوی صاحب دی قبر تے فاتحہ کیہ آواں۔ عالم پور دا سرپنچ رام لال تے ہور ہندو سکھ میرے نال ٹرپئے جد قبرستان وچ پہنچے تے اوہناں دسیا ہے ایہہ مولوی صاحب دا مزار اے۔ ہتھ اٹھا دعا منگی تے دل وچ وہم پیدا ہو گیا۔ کہ ایڈی دوروں پاکستان توں ایتھے آیا ہاں ایتھے کوئی ہیرے دی۔ ایاں ذرا وہم اے میں ایہہ مناسب سمجھیا ہے ایس گل دا جواب مزار والے کولوں پچھیا جاوے تے ٹھیک اے۔ میں اک ہندو نوں پچھیا کہ ایتھے مولوی صاحب دی کتاب یوسف زلیخا مل جائے گی؟ رام لال نے اک ہندو منڈے نوں آکھیا اوہ دوڑ کے پنڈوں کتاب لے آیا۔ میں قبر دی کرسی تے کتاب رکھ کے فال کڈھی تے ایہہ شعر فال دا نکلیا ؎

ہاں میں ٹھیک نئیں گل جھوٹی متاں یقیں ہلائیں
خواب خیال نئیں ایہہ گلاں مت کر وہم اڈائیں

ایہہ شعر سن کے ہندو سکھ حیران رہ گئے کیوں جے میں دس چکا ساں کہ میں کتاب کیوں منگا رہیا واں اوہناں آکھیا اک وار ہن ساڈے لئی وی فال کڈھو جد میں اوہناں دے کہن یاروں دوبارہ اوہناں لئی کتاب کھولی تے فیر ایہہ شعر نکلیا ؎

عمرِ جوانی نہر وگیندی جیسن ندی دیاں لہراں
گذری ٹھاٹھ گئی کد آئی مُڑ وچ پچھلیاں شہراں

ایہ شعر سن کے اوہ سگوں حیران ہوئے تے اوہناں میرے نال مزار نوں بناون دا وعدہ کیتا۔ اللہ جانے اوہناں اپنا وعدہ پورا کیتا اے یا ناہیں جد میں انڈیا توں واپس آکے ''اپنا دیس بیگانہ'' دے سرنانویں ہیٹھ پنجابی ادب لاہور وچ مضمون لکھیا۔ اوس وچ اُپرلا واقعہ وی لکھیا ہویا سی تے مینوں دو خط آئے اک پیر فضل شاہ گجراتی دا سی (جیہڑے ہن انتقال کر گئے نیں) میاں محمد صاحب دے مزار تے اوہناں دے جان دا واقعہ لکھیا ہویا سی تے کتاب کھولن توں بعد ایہ شعر نکلیا سی ؎

کون بندے نوں یاد کریسی ڈھونڈے کون قبر نوں
کس نوں درد اساڈا ہوسی روگ نہ رنڈے ورنوں

دوسرا واقعہ علامہ عرشی نے پروفیسر شہباز دا لکھیا کہ اوس بیدل عظیم آبادی تے بہوں کم کیتا اے تے جد اوہ بیدل دی قبر تے اپڑیا تے ایہہ شعر فال دا نکلیا ؎

چہ مقدر خوں در عدم خوردہ باشم
تو بر خاکم آئی و من مردہ باشم

ترجمہ آخرت وچ کس مقدار نال مینوں خون پینا پیا کہ تو میری قبر تے آیا واں تے میں مر چکا واں۔

ہن تسیں ایہناں گلاں نوں اتفاقات آکھو۔ یا کرامات ایہ تساڈی مرضی اے

ہم زمانہ شاعر:- مولوی صاحب دا عہد پنجابی شاعری لئی بہت ای بھاگاں والا سی۔ ایس دور نے وڈے وڈے نامور پنجابی شاعر پیدا کیتے چند اک دے ناں ایہ نیں۔

مولوی غلام رسول صاحب پیدائش ۱۸۴۹ء وفات ۱۸۹۲ء

میاں محمد صاحب	پیدائش	۱۸۴۰ء	وفات	۱۹۰۶ء
مولوی عبدالستار صاحب	//	۱۸۲۳ء	//	۱۹۱۳ء
خواجہ غلام فرید	//	۱۸۴۱ء	//	۱۹۰۰ء
فضل شاہ نواں کوٹی	//	۱۸۲۷ء	//	۱۸۹۰

ایہہ سارے شاعر ہم زمانہ سی اوس زمانے وچ آون جاون دا کوئی خاص ذریعہ نہیں سی تے غلام رسول دریائے بیاس دے کنڈھے تے اک پنڈ دے وچ رہندا سی۔ تاں اوہ کسے نوں جاندا سی تے ناں وجہ شاعراں نوں جاندے سن میاں محمد نے اپنی کتاب وچ بہت سارے شاعراں دا ذکر کیتا اے۔ پر مولوی غلام رسول صاحب دا ذکر نہیں ملدا حالانکہ دونویں اکے قوم دے دو فرزند سن۔

مولوی صاحب دی روحانی کیفیت دا کوئی کھڑکا نہیں **روحانی کیفیت:۔** سی ایتھوں تک کہ اک جگہ اوہ لکھدے نیں ہیں اللہ تعالیٰ نوں ویکھیا اے۔ فلسفہ۔ تصوف تے اللہ تعالیٰ دے بھید پاون وچ انہاندا کشف بہت ڈونگھا سی۔ ہر ویلے اوہ اللہ تعالیٰ دے عشق وچ مست رہندے سن۔ انہاں دے فکر دی ڈونگھائی دا اندازہ کرنا مشکل ہے ساری عمر مولوی پنے دے لباس وچ اپنی درویشی نوں چھپا چھڈیا تے آخیر وچ آ کے ظاہر ہوئے۔

مولوی صاحب دیاں کتاباں جیہڑیاں میری نظر وچ گذریاں **تصنیفات:۔** نیں۔ پہلی کتاب داستان امیر حمزہ اے جدھی مجموعی ضخامت تقریباً اٹھ سو صفحے اے۔ دوسری کتاب احسن القصص المعروف یوسف زلیخا اے۔ جیہڑا کھلا رسا ڈھائی تن سو صفحے توں کجھ ودھ اے تیجی کتاب ست بہل اے۔ جنہوں لکھاری نے ترتیب دتا۔ ست بہل دے پکھ نال ایہدے ست شاہکار نیں۔

۱:- اوہ چٹھیاں جیہڑیاں آپ نے سید روشن علی نوں لکھیاں نیں۔ یوسف زلیخا دے پرانیاں ایڈیشناں دے آخر تے ایہ وی موجود نیں۔

۲:- اوہ چٹھیاں جیہڑیاں آپ نے ہیرے شاہ نوں لکھیاں ہیں۔ ایہ بازار وچوں نئیں لبھدیاں۔

۳:- لیسین نوں خط

۴:- سی حرفی سسی پنوں

۵:- سی حرفی چوپٹ

۶:- سی حرفی حلیہ شریف

۷:- پندھ نامہ

انہاں توں وکھ مسئلہ توحید اردو نثر وچ میرے کول غیر مطبوعہ پیا اے۔ اتوں علم تجوید یعنی قاریاں دا قرأت دا علم دی نظم کیتا ہویا میرے کول قلمی نسخہ موجود اے۔ ایس توں علاوہ سنیا این۔ گوجر نامہ تے قصہ دو پن ناں دی کتاب وی آپ نے لکھی اے۔ پر پوری کوشش دے باوجود انہاں دا کوئی پتہ نئیں ملیا۔ چوی سال دی عمر وچ یوسف زلیخا لکھ کے اُنی سال بغیر لکھن توں غلام رسول کیویں زیندہ رہ سکدا سی۔ اوس ہور وی ڈھیر ساریاں کتاباں لکھیاں ہوسن۔ پر گھریلو ماحول ان پڑھاں داہون دی وجہ نال تے اک گمنام جیہے دریا دے کنڈھے دے پنڈ ھ دی وجہ نال۔ ساریاں کتاباں رُل گیاں تے رہندی سہندی کسر ملکی ونڈ تے پوری کر دتی۔ کیوں جے مینوں مولوی صاحب دے دوست جانی موچی دے پتر فضل دین نے دسیا سی۔ مولوی صاحب دیاں ساریاں کتاباں ٹرنک وچ بھر کے میں لیا رہیا ساں۔ سکھاں دا حملہ ہو گیا تے اوہ ٹرنک ضائع ہو گیا۔

محی الدین ابن عربی اک جگہ لکھدے نیں۔ عرفان حقائق کی گہمی کا یہ عالم تھا۔ کہ اگر میں اسے کتابی صورت میں منتقل نہ کر دیتا۔ تو خود جل کر

خاک ہو جانا"

کجھ ایہو حال مولوی غلام رسول صاحب دا وی سی - کیوں انسان اللہ تعالیٰ دے بھیتاں نوں زیادہ دیر لکا کے نئیں رکھ سکدا -

نماز جنازہ

مولوی صاحب تن دن بیمار رہے - انہاں نوں کبھی لیلی دا درد (ذات الجنب) دی بیماری سی - سجناں متراں نوں دس چھڈیا سی، کہ ساڈا ہن کوچ اے - سانوں جنے وی ملنا اے مل لئو - تن دن بعد پچھاہ ویلے دے قریب آپ دا وصال ہو گیا - مولوی صاحب دی نماز جنازہ انہاں دی وصیت دے مطابق اُنہاں دے اک دوست مولوی عبداللہ صاحب ٹھٹھی والے نے کرائی - جس دن مولوی صاحب فوت ہوئے سا اوس دن مولوی عبداللہ پنڈوری سن اُنہاں نوں روحانی ٹیلیفون دے ذریعے پتہ چل گیا - وعدہ ایہہ سی پئی پچھے رہن والا اگے جان والے دی نماز جنازہ کرائے گا - مولوی صاحب وصیت کرن توں بعد فوت ہو گئے، لوگ حیران سن - مولوی عبداللہ صاحب نوں کتھوں بھجے کہ اچن چیت اوہ آ گئے تے منہ توں پلا چک کے آکھن لگے یار توں ساڈا تھوڑا جیہا انتظار وی نہ کیتا - لوگ ڈنڈے نیں جد غسل کراون لگے - مرحوم دیاں اکھاں وچوں اتھرو وگ رہے سن - مولوی عبداللہ صاحب نے رومال نال پونجھ کے اپنے منہ تے مل لئے ؎

جنہاں دلاں وچہ عشق سمایا رونا کم اوہناں دا
ملدے روندے ٹردے روندے روندے اندر واہاں

تھوڑے جیہے اشارہ نال اوہ پاسہ پلٹے جاندے سن - جد غسل کفن توں بعد قبر دی لحد وچ اتار دتا گیا - مولوی عبداللہ صاحب فرماون لگے لوکو تسانوں اج میں اک راز دی گل دساں - مولوی صاحب میرے دوست سن - پر سجنوں وی پتہ نئیں سی - کہ انہاں دا مقام اینا اُچا اے - اُنہاں

ایہ ابدال دے مقام تے سن - جیہڑا اک ولایت وچ اک ہوندا اے
جے زندگی وچ پتہ لگ جاوے تے اک زمانہ مولوی صاحب دا مرید ہندا ا
مولانا ابوالکلام آزاد نے سرمد شہید دے حالات زندگی تے اک مضمون
لکھدے ہوئے دسیا اے - کہ سرمد نے زندگی وچ کلمہ طیبہ لا الٰہ توں اگے
نئیں سی پڑھیا - پر جدوں اوہناں شہادت پائی تے لوکاں نے سنیا سر جیہڑا
تن توں علیحدہ سی، تن وار اِلّا اللہ دی آواز آئی - اک ہور جماعت
نے وی ایس گل دی تصدیق کیتی اے - کہ سرمد دا سر جیہڑا تن توں جدا
سی - کلمہ طیبہ پڑھدا رہیا اے - اینا ای نئیں سگوں کجھ چر اللہ تعالیٰ
دی حمد کردا رہیا اے - مولانا لکھدے نیں - موجودہ دور وچ ایہجیاں
گلاں تے لوگ مشکل ای یقین کرن گے - سوانح نگار دا فرض اے - کہ
خوش اعتقادی روایات تے تاریخ نوں وکھرا وکھرا رکھے - پر ساڈوں تے ایہ
گلاں پڑھ کے کوئی حیرت نہیں ہوئی - کیوں جے خوش اعتقادی دے کن
نئیں ہوندے - تے کیا حق ویکھن والیاں اکھاں توں وی خالی ہو جانا
چاہی دا اے - اساں تے بہار دے مہینے وچ کھلے ہوئے پھلاں تے خزاں
وچ اداسی، تے سکیاں ٹہنیاں نوں گلاں کردیاں ویکھیا اے - پھر
اگر شہید عشق دے تن توں جدا سر دے بُلھ ہلدے نظر آون - تے
کیہڑی حیرانی والی گل اے ہو سکدا اے - سرمد دے مردہ سر وچوں
آواز نہ نکلی ہووے - پر جنہاں لوکاں دیاں دل دیاں اکھاں روشن ایں
اوہناں اوہدے سر نوں گلاں کردیاں ویکھیا ہووے،

داستان امیر حمزہ

"داستان امیر حمزہ" مولوی صاحب دی پہلی تصنیف اے۔ جیہڑی انہاں نے پندراں ورہیاں دی عمر وچ لکھی اے۔ قصے کہانیاں سُنن سناون دا رواج تے دنیا وچ مڈھ قدیم توں چلیا آ رہیا اے۔ پرانیاں وقتاں وِچ قوماں دی ذہنی تربیت دا دلچسپ مشغلہ وِہیاں نبدھی ایہو ای رہیا اے۔ اِنہاں قصے کہانیاں دی مقبولیت دا اندازہ ایس گل توں ہو سکدا اے۔ جد اٹھارویں صدی دے شروع وچ فرانسیسی قصہ گو انطون گلاں (ANTWINE GALLAND) نے الف لیلیٰ دی داستان دا ترجمہ فرانسیسی زبان وچ کیتا۔ ایہ ترجمہ اینا کو مقبول ہویا یورپ دیاں ساریاں زباناں انگریزی، اطالوی، جرمنی، یونانی، روسی زباناں توں وکھ سپین، پرتگالی رومانی، ہالینڈ ڈنمارک، سویڈن ہنگری تک دیاں زباناں وچ ایہدے ترجمے ہوئے۔ گلاں دے ترجمے وچ رب جانے کیہہ جادو بھریا ہویا سی۔ کہ دَو لیئر دا ایہہ قول مشہور اے کہ ناول لکھن توں پہلوں اوہ چودہ دفعہ الف لیلہ پڑھ چکا سی ایویں ای) اوہ سنتاں واں ایہہ خواہش کردا سی کہ کاش الف لیلہ کسے طراں اوہدے حافظے توں مٹ جائے تے اوہ دوبارہ پڑھ کے اوہو لطف اٹھاوے۔ جیہڑا اوہنوں پہلی دفعہ پڑھن نال حاصل ہویا سی۔

جدوں ایہناں مشہور و معروف داستاناں نے علمی ادبی صورت اختیار کیتی تے اوہ نثر دی تھاں نظم وچ لکھیاں جان لگیاں۔ نظم نثر

ناوں سدھراں ابھارن وچ زیادہ کم وندی اے۔ ایس واسطے نظم دے روپ وچ ایہدا جادو وانگوں اثر ہویا۔ منظوم قصے کہانیاں نے ادبی اصلاح وچ مثنوی دا روپ دھار لیا۔ مثنوی نوں مولانا شبلی نعمانی نے پنجاں قسماں وچ ونڈیا اے۔

(۱) رزمیہ یا تاریخ (۲) عشقیہ

(۳) اخلاقی (۴) قصہ وافسانہ

(۵) تصوف فلسفہ۔

میرے خیال وچ اینہاں ساریاں نوں دو قسماں وچ اکٹھا کیتا جا سکدا اے۔ اوہ مثنویاں جیہڑیاں بزم دی رونق ودھاون واسطے لکھیاں گئیاں بزمیہ دے ناں نال گنیاں گئیاں۔ جنہاں وچ میدان جنگ دے معرکے تے ڈانگ سوٹے دیاں کہانیاں لکھیاں گئیاں اوہ رزمیہ بن گیاں۔ ایہناں دوہاں وچ فرق صرف ایناں ای اے۔ جنہاں محفل تے جنگ (بزم تے رزم) وچ اے۔ جنگی نظماں توں شاعراں بڑے بڑے کم لئے۔ عرب وچ سورمیاں دیاں جنگاں ایہدیاں بہترین مثالاں نیں۔ ایران وچ ایس صنف نے خاص ترقی کیتی۔ فردوسی دے شاہکار شاہنامے نوں ویکھ بڑے بڑے شاعراں نے ہر حلبہ مچاون والیاں ستھریاں جنگی نظماں لکھیاں نیں۔ ایہناں دا اثر ہندوپاک وچ اردو تے پنجابی دی شاعری تے سدھا سانواں پیا۔ تے ایہدی ریس وچ جنگی تے محفل دا شنگار مثنویاں لکھیاں گیاں پنجابی وچ بھانویں بزمیہ مثنویاں دی تعداد جنگی مثنویاں دی نسبت ودھ اے۔ پھر وی کربلا دی جنگ نے ایس گھاٹے نوں واہ واہ پورا کیتا اے۔ ایہناں جنگ نامیاں توں علاوہ وی بعض استاد شاعراں نے دوسرے جنگی عنواناں ول وی دھیان دتا اے۔ بھانویں انہاں دی تعداد زیادہ نئیں۔ نجابت، شاہ محمدؐ تے پیر محمدؐ نے ایس گھاٹے نوں کافی حد تک

پورا کیتا۔

ایس سلسلے وچ مولوی صاحب دا مقام سب توں اُچّا اے انہاندی گنتی پنجاب دے وڈے وڈے شاعراں وچ ہندی اے۔ اصلیت تے ایہ وے۔ پئی انہاندی ٹکر دا شاعر پنجاب نے اج تک پیدا ای نئیں کیتا۔ پر افسوس انہاندی شخصیت دا تعین کرن وچ کوئی کم نئیں ہویا۔ عام طور تے ایہ ویکھیا گیا اے۔ کہ وڈے توں وڈا شاعر وی رزم تے بزم دے دوہاں موضوعاں تے اکو جیہا حاوی نئیں ہو سکدا۔ فردوسی شاعری دا بادشاہ اے۔ جنگی شاعری وچ بلا شبہ بہت اُچّا شاعر اے۔ پر محفل دی شاعری وچ اوہ کوئی مقام نئیں حاصل کر سکیا۔ اوہدی مثنوی یوسف زلیخا شاہنامہ دے مصنف دی دماغی تھکاوٹ دی فریاد کردی ہوئی معلوم ہندی اے۔

شیخ سعدی غزل تے اخلاقی شاعری وچ منّے پرمنّے شاعر تسلیم کیتے جاندے نیں۔ کسے نے اوہناں اُتّے اعتراض کیتا۔ کہ جنگی نظماں نئیں لکھ سکدے۔ انہاں غصّے وچ آکے بوستان وچ اک رزمیہ داستان نظم کردتی۔ جہدا اک شعر وے ؎

ندانند کہ ما را سر جنگ نیست
دگرنہ مجال سخن تنگ نیست

بھانویں سعدی نے ایہہ کہانی بڑے جوش نال لکھی۔ پر پھیر وی ایہ اوہدیاں دوجیاں اخلاقی کہانیاں دے مقابل تے سب توں کمزور کہانی اے۔

حافظ شیرازی نے تے صاف ای من لیا اے ؎

ما قصہ سکندر و دارا نخواندہ ایم
از ما بجز حکایت مہر و وفا مپرس

ترجمہ:۔ اساں جنگ کرن والیاں دے قصّے نئیں پڑھے۔ ساتھوں پیار تے الفت دی کہانی توں بغیر ہور کوئی گل نہ پچھو۔

میرے کہنے دا مطلب ایہہ وے - کہ رزم و بزم دے موضوعاں تے اکو جیہا حاوی ہونا ہر شاعر دے وس دا روگ نئیں - فارسی، اردو، پنجابی وچ ایہہ خوبی مولوی صاحب وچ ای پائی جاندی اے - اوہ دوہاں موضوعاں دے استاد منے جاندے نیں - ایہہ ٹھیک اے جنی شہرت اوہناں دی بزمیہ مثنوی یوسف زلیخا نوں حاصل ہوئی - اوہنی رزمیہ مثنوی جنگ نامہ امیر حمزہ، نوں حاصل نئیں ہوئی - پر ایہدا مطلب ایہہ نئیں - کہ ایہہ گھٹ درجے دی مثنوی اے - بلکہ ایہدا ڈونگھا مطالعہ کرن نال شاعر دی حیران کن عبقریت نوں منّنا پیندا اے - "داستان امیر حمزہ" دراصل قصہ فارسی نثر وچ اے - جنہوں مولوی صاحب نے ۱۸۶۲ء فارسی نثر وچوں پنجابی نظم دے قالب وچ ڈھالیا۔ ایہدا رنگ وی نرالا ای اے، اللہ تعالیٰ دی حمد دا اک شعر اے ؎

قدرت اسدی کاملہ ماہی تھیں تا ماہ
ذرے تھیں خورشید ہے ہر اک چیز گواہ

فارسی قصے بارے خود لکھدے نیں ؎

کسے مورخ فارسی لکھی نثر تمام
حالت عم رسول دی حمزہ جس دا نام

پھر فرماندے نیں ؎

میں ایہہ قصہ ویکھیا مجلس دا شنگار
دتی منڈی شعر تھیں زینت زیب ہزار
پئی پکا مجالسیں شعر چڑھائے جوش
اس موزوں کلام تھیں پُر دُر ہوئے گوش

ایس قصے وچ فوق الفطرت، مبالغہ آمیزی افسانہ طرازی دا کافی عمل دخل اے - سمجھدار شاعر نوں ایس گل دا پورا پورا احساس اے - صاف صاف کہندے نیں ؎

ضعیف روایت جے کوئی سر دھرونہ کا   اول والے راویاں کیتی ہوگ خطا

عم نبی دی صفت وچ جھوٹ نہ جوڑی آپ — اصل موافق نقل ہے ایہہ سنیاں ہیں پاپ

اس بارے وچ ہور نہ لکھدے نیں سے

جے کجھ نفع وی میسر ملے تسانوں بھی — دور کرے دلگیریاں تے پڑھاوے جی

مقبولاں دی صفت تھیں دل نوں ملے صفا — مصنف دیکھ غریب دے سن عیب چھپا

ایس مضمون وچ ایس مولوی صاحب دی ایس بے نظیر مثنوی تے چانن پاواں سگے۔ تاں جے ملک دے علمی حلقے ایس بے مثال شاعری دی حیران کرن والی قابلیت توں واقف ہو سکن۔

پوری جنگی مثنوی دیاں تن جلداں تے ویہ ہزار شعر نیں۔ شاعر نے جذبات دے اظہار لئی اک ہلکی پھلکی بحر چنی اے۔ جیہڑی ایس موضوع واسطے بہت مناسب تے موزوں اے۔ جیویں مولوی صاحب دی زندگی دے حالات وچ دسیا گیا اے۔ پئی داستان امیر حمزہ دی پہلی جلد پندراں (۱۵) سال دی عمر اندر تھوڑے دناں وچ نظم کیتی گئی۔ دوجیاں دو جلداں ویہ سال دی عمر وچ دو مہینے دے اندر لکھیاں۔ مطلب ایہ ہویا تنے جلداں تن مہینے وچ لکھ چھڈیاں۔ مولوی صاحب وچ ایہ خوبی اے۔ اوہ کسے دی کتاب نوں اک مہینے توں ودھ وقت نہیں دیندے۔ مشہور مثنوی یوسف زلیخا دی اک مہینے وچ لکھی۔ جنگ نامہ امیر حمزہ دی مقبولیت دا ایس توں وڈا ثبوت کی ہو سکدا اے کہ تقریباً ادھی صدی وچ ویہ ایڈیشن چھپ چکے نیں۔ ہر وار تن ہزار توں گھٹ نہیں چھپدی۔ ہن تیک سٹھ ہزار کتاب وک چکی اے۔ ایہدی دلچسپی تے کھچ دا ایہ حال اے کہ اک وار پڑھنا شروع کر دیو۔ پھر ہٹن نوں جی نہیں کردا۔ جنگی واقعہ دے نال نال عشق و محبت دیاں چس دین والیاں کہانیاں وی آجاندیاں نیں۔ جنہاں نوں شاعر بڑے مزے لے لے کے بیان کردا اے۔ ایہ مثنوی فن سپاہ گری دی بہترین تعلیم اے۔ ایہنوں پڑھ کے بزدل توں بزدل انسان دی اپنے اندر جرأت تے گرمی دی حرارت محسوس کرن لگدا اے

اخلاق دی تعلیم دا ایہ حال اے۔ پتھر توں پتھر دل انسان وی ایہدے اثر توں خالی نئیں رہندا۔ مردہ دلاں وچ وی عشق و محبت دیاں سدھراں لہراں مارن لگ پیندیاں نیں۔ ایہناں ساریاں گلاں دے نال نال ایہ قادر الکلام شاعر اپنے دینی فرض توں وی غافل نہیں ہندا۔ جتھے کتھے موقع پاوندا اے۔ ایدھر وی دھیان دیندا اے۔ پہلی جلد دے شروع دا اک واقعہ اے۔ النفش ناں دا اک بندہ اپنے اک دوست بخت جمال نوں تھوڑے جیہے روپیاں دی خاطر قتل کر دیندا اے۔ ایہ واقعہ قتل کرن توں بعد مولوی صاحب نے اپنے تاثرات انج دتے نیں ؎

النفش دنیا واسطے ہو یا بے ایمان ۔۔۔ اوڑک خالی جاوسی ہو کے سرگردان
دنیا اک محبوب ہے رہے باجھ وفا ۔۔۔ لکھ ہزاراں ایس نے مارے یار بنا
دانہ ہے اک جام دا چنگے ہو پھٹک رہے ۔۔۔ وچ کمند بلائے دی اوڑک لٹک رہے
زیبا نظری آوندی اس دی شکل عجیب ۔۔۔ ناز ہمیشہ ایس دے ناہیں کسے نصیب
بھل نہ خاکی زادیا پا اسدے سر خاک ۔۔۔ نئیں تے وچ افسوس دے رہسے گریباں چاک

تساں نوں ایہ جان کے حیرانی ہوئے گی کہ ایہ سیانیاں تے متاں دین والیاں پکیاں پیڈیاں گلاں اوس شاعر دے دماغ وچوں نکلیاں نیں۔ جہدی عمر حالے پندراں سالاں توں اگانہہ نہیں ودھی۔ جہڑا حالے گھبرو پنے دیاں حداں نوں نئیں اپڑیا۔ تے منڈ پنے دیاں گلیاں وچ گھمن والا اے۔ جتھوں تک میری نظر تے میرا مطالعہ اے۔ میں ایہ آکھن وچ اپنے آپ نوں جھوٹ توں پاک تے بالکل حق بجانب سمجھداواں۔ دنیا جہان دی شاعری وچ مولوی غلام رسول صاحب دا کوئی جوڑ نئیں۔ پندراں سالاں دے بچے واسطے ایہ من کھچویں تے دل نوں موہ لین والیاں گلاں نال بھری ہوئی دنیا بالاں لئی ہس کھیڈن توں ودھ کوئی اہمیت نئیں رکھدی۔ اوہ ایہدے نشاہ ہون دا سوچ وی نئیں سکدے۔ پر اللہ غلام رسول تجربہ کار منہ سالہ بڈھے ناں نوں وی ودھ ایس پرانی

دنیا دیاں نعمتاں اُتے انگلیاں رکھ کے ایہناں اندرلیاں حالتاں بیان کر رہیا اے۔ اوہدی نظر ایہدی ظاہری چمک دمک دی تہہ وچ چھپیاں ہوئیاں ہڈیاں نوں ویکھ رہی اے۔ کوئی سیانے توں سیانا وڈے توں وڈا شاعر ایس فانی دنیا دی ایس توں ودھ تصویر کی کھچے گا؟

دنیا اک محبوب ہے پر ہے باہجھ وفا
لکھ ہزاراں ایس نے مارے یار بنا

ایران دے بہت وڈے شاعر خواجہ حافظ دے مشہور شعر دے سامنے رکھ کے مولوی صاحب دے شعر نوں ویکھو تے پھر آپ ای انصاف کرو۔ کہ ایہدے وچ تے اوہدے وچ کی فرق اے؟

مجو دوستئ عہد از جہانِ بے بنیاد
کہ ایں عجوزہ عروس ہزار داماد است

ترجمہ:۔ فانی دنیا توں عہد دی پکیائی نہ لبھ۔ ایس بڈھی ووہٹی دے ہزار جوائی نیں۔

جنگ نامہ امیر حمزہ دا مڈھ مولوی صاحب نے اپنے وچھے نرالے انداز نال بدھا اے۔ لکھدے نیں

اے دل ٹور مقدمہ نقش اگاڑ وکھا — قلم چڑھی سرجوش دے وزناں وچ وگا
لے چل دل نوشیراں نفر بیانی نوں — پہلوں زینت زیب دے تخت کیانی نوں

نوشیرواں دے باپ قباد توں ایہ قصہ شروع ہوندا اے۔ قباد توں بعد نوشیرواں دا دور آؤندا اے پھر نوشیرواں دے پتر ہرمز پھر ہرمز دے پتر قباد نے جا کے ایہ داستان مکدی اے۔ ایس داستان دا ہیرو امیر حمزہ اے۔ انہاں دی پیدائش نوشیرواں دے عہد وچ ہوندی اے ہویا انج کہ جیدوں امیر حمزہ پیدا ہوندا اے تے اوہدا پیو قباد اپنے درباری نجومی بزرجمہر نوں پچھدا اے کہ ایہدا ویری کون ایں۔ ایہ گل تسیں

مولوی صاحب دی زبانی توں سنو ؎

دشمن اس دا ہووسی یا کوئی ان وچہ جگ ۔۔۔ ناموری وچ ایہدے داغ نہ جاوے لگ
کیہیا بزرجمہر نے گل تھیں بن خار ۔۔۔ رنج خوشی دا میل ہے۔ گنج نئیں بن مار

بادشاہ قباد نوں ایہ گل سن کے نکھپے جاندا اے۔ اوہ حکم کردا
جیہنی ایہدے دشمن دا ناں لے۔ تاں اوہنوں ہن ہنے مار مکا دیاں۔ بزرجمہر
بادشاہ نوں پھیر ایہ جواب دیندا اے ؎

بزرجمہر قباد تھیں عرض کرندا پھیر ۔۔۔ اجے شکم وچ ماں دے آہا اوہ دلیر
اجے نہ پیدا ہوئیا عربوں ظاہر ہوگ ۔۔۔ تیرے وچ مدائنے اک دن پاوگ سوگ

ایس توں بعد بزرجمہر بادشاہ نوں امیر حمزہ دی بہادری دلاوری دے
حال دسدا اے۔ بادشاہ ایہ گلاں سن کے کپڑیاں وچوں باہر ہو جاندا اے
تے بزرجمہر نوں حکم دیندا اے۔ توں ہن ای عرب وچ پہنچ جا۔ تے عربی
عورتاں دے کچے حمل گرا دیو۔ تاں جے میرے پتر دا ویری پیدا ای
نہ ہووے۔ بزرجمہر بادشاہ دا ایہ فضول حکم سن کے عرب نوں روانہ
ہو جاندا اے۔ ہن تسیں مولوی صاحب دی زبانی نوں امیر حمزہ دے پیدا
ہون دی تمہید دے چند شعر سنو ؎

کھول غلام رسول ہن مرداں دے طومار ۔۔۔ باہر لیایان تھیں حمزہ دی تلوار
کڈھ عرب دے گوشیوں تیغ بہادر نوں ۔۔۔ گھت گھوڑی پھر ریڑیں شبر دلاور نوں
ہن اوہ والی عرب دا ہون لگا اظہار ۔۔۔ جس دا خوف قباد دے دل نوں گیا نگھار
جو رب قلم قدیم دے وہی قدرت نال ۔۔۔ کہڑا موڑے اوس نوں موڑن بہت محال
لاواہاں نمرود بھی تھک نہ ہیا فرعون ۔۔۔ حکم مقدر رب دا انت مٹاوے کون

اینہاں پنجاں شعراں وچ شاعر نے دو گلاں دسیاں نیں۔ اک بہادر مرد
دا پیدا ہونا ایس واسطے اجیہے لفظ ورتے نیں۔ جنہاں وچ بہادری جرأت
دبدبہ تے ہول ناکی دی پچوری پوری تصویر اکھاں ساہمنے آ جاندی اے۔ تلوار

تیغ. بہادر - شیر دلاور - والئی عرب وغیرہ دیاں تہ کیباں میدان جنگ دا نقشہ پیش کر رہیاں نیں - چھیکڑے دو شعر دنیا دی کھوہ ٹھپے دی بے بسی دا تاریخی ثبوت پیش کر رہے نیں - ایہو ای تمہید اگے چل کے بادشاہ قباد دے ارادیاں نوں تباہ کر کے بارہ تے ختم ہوندی اے

شاعر دا ایہ آکھنا " نھک رہیا فرعون
حکم مقدر اب دا انت مٹاوے کون

اوس تاریخی واقعہ ول اشارہ کر رہیا اے جیہڑا تھلے والی کہانی نال پوری مناسبت رکھدا اے - فرعون نوں وی ایہ دسیا گیا سی کہ بنی اسرائیل وچ اک بچہ پیدا ہووے گا جیہڑا تیری حکومت ختم کر دیوے گا - اوتے ایس حادثے توں بچن واسطے بنی اسرائیل دے بچیاں نوں ذبح کرن دا حکم جاری کر دتا سی - پر مولوی صاحب دے آکھن موجب

"حکم مقدر رب دا انت مٹاوے کون"

اللہ تعالےٰ موسیٰ علیہ السلام نوں فرعون دے گھر وچ ای پال کے انہاندے ہتھوں ای اوہدی حکومت ختم کرا دتی - انج ای قباد جس نے بزرجمہر نوں امیر حمزہ دے ختم کرن واسطے گھلیا سی اوہ انہاندی پرورش دا ذریعہ بن جاندا اے -

امیر حمزہ جیویں جوانی چڑھدا اے تے جیویں جیویں انہاندی دلاوری دے واقعہ ظاہر ہوندے رہے - اوہ لمبے قصے نیں - مکدی گل ایہ وے - پئی قباد مر جاندا اے - اوہدا پتر نوشیرواں بادشاہ بن جاندا اے - امیر حمزہ بزرجمہر دے وسیلے نال نوشیرواں دے دربار وچ پہنچ جاندا اے - اوہناندی بہادری باروں سپہ سالار اعلیٰ دی کرسی انہاں نوں مل جاندی اے - ایہ کرسی پہلوں گستہم دے کول سی - جیہڑا چین دی مہم نوں گیا ہویا سی - اوہ واپس آ جاندا اے اودھر سے آون توں پہلوں اوہدا پتر امیر حمزہ توں جھنڈ لوا بیٹھا سی - ہن پیو آ گیا اے

مولوی صاحب دی زبانی ایہ حال سنو ؎

اٹھ ساقی ہن نشے دے دو گھٹ ہور پلا — نویں بہادر مرد نوں حمزہ نال لڑا !
سندیاں چڑھی خماریاں غم لے چلے اڈا — شعر غلام رسول دا چاہڑ پورے دی واہ
وچ میدان دلاوراں کراں جان فدا — اکناں خاک اڈاونی مفت ٹکوراں کھا
دنیا دی وچ بازیاں توں مت تُھٹ گوا — لوک کہن پر گل پیا جیہاں کیوں ڈھول وجیا
یعنی حال امیر دا سارا جوڑ بنا — اے دل ہوش سنبھال توں کتوں وڈا رولا پا

گستہم نوں سارے امیر وزیر امیر حمزہ دے بر خلاف کر دیندے نیں۔ جدوں بادشاہ اوہدے آون دی خوشی وچ جشن کردا اے تے گستہم شراب پی کے امیر حمزہ نال انج بولدا اے ؎

کہندا مفلس عربیا اے پشمینہ پوش — پھیروں اندر جنگلاں تے پائی کجھ ہوش
شیر شتر بقیس پہ درش جنگل پائی نیں — ناحق وچ جہان دے دھم مچائی نیں
فربہ ہویوں کھائیکے لونبڑ تے خرگوش — بت پرانی انگوریاں کر دیاں رہیوں نوش
رکھی سکی جواں دی ٹکی تے گزران — پا پی ستو جواں دے ہویوں اج جوان
کھاوے بھکھے مردیاں چن کھیاں دے بیر — سخرا پہ ستیاں گزرے شام سویر

پہلی صدی دے عرب حملہ آوراں دے خلاف ایرانی ذہن دی ایہ تصویر ایران دیاں لوریاں پرانیاں کئیاں کتاباں وچ وکھائی گئی اے۔ فردوسی نے دو شعراں وچ ایہدا اظہار انج کیتا اے ؎

ز شیر شتر خوردن و سوسمار — عرب را بجائے رسیدست کار
کہ تاج کیاں را کنند آرزو — تفو بر تو اے چرخ گرداں تفو

ترجمہ :- اوٹھ دا دودھ تے گوہ دا گوشت کھان والے عرب ایتھوں تک اپڑ گئے نیں۔ کہ اوہ کیانی تخت دی خواہش کر دے نیں۔ اے گھمن والے آسمان تجھ پہ افسوس بہت افسوس۔

فارسی نثر دا لکھاری ایس بارے بالکل خاموش اے۔ حیرانی ہوندی اے

کہ تو عمر غلام رسول اک گمنام جیہے پنڈ وچ بیٹھ کے جتھے کوئی لائبریری نئیں کہ معلوماتی گلاں حاصل ہو سکن انج معلوم ہوندا اے - کہ غیب دا فرشتہ اوہدی زبان توں ایران دی عرب دشمنی بیان کر رہیا اے - جہلا اوس زمانے وچ چنگے بھلے پڑھیاں لکھیاں نوں وی علم نہیں سی - پر ٹوہ تے مطالعہ دے بعد حقیقت بن کے سامنے آون والیاں سن -

ایران دی عرب دشمنی صدیاں توں آ رہی اے - ایہدے وچ فردوسی دے قلم دا دی کافی ہتھ اے - اوہ عرباں دی پاڑ پٹ لوہن توں گھٹ نئیں کردا - اوہ اپنے ہیرو رستم دی دھوتی دا دل تے جان نال مداح اے - ایہدے مقابل تے مولوی صاحب نوں اپنے ہیرو امیر حمزہ دے ریت دے ٹبیاں نال دی پیار اے - فردوسی نے جنہاں عرباں نوں ذلیل کرن دا جتن کیتا اے غلام رسول نے اوہدے ناکوں کئی گنا ودھ عرباں نوں بہادر، جی دار، اعلیٰ اخلاق دے مالک ثابت کرن دی کوشش کردا اے - تے ایرانیاں نوں بے وفا، وعدے دے جھوٹے ثابت کردا اے - ہو سکدا شاہنامہ نوں متاثر ہو کے مولوی صاحب تے جنگ نامہ امیر حمزہ لکھیا ہووے - پر جتھوں تک واقعہ نگاری دا تعلق اے ہر اک کردار دا پورا حق ادا کیتا اے - فردوسی دے دو شعراں دے مقابل تے آپ نے پنج شعر کہے نیں -

مثنوی لکھن دی ایہ خاص خوبی ہوندی اے - جس توں آپ کدھرے وی نہیں بھلے - ایس داستان امیر حمزہ دے اجیہے عاشق ویکھے نیں - کہ جنہاں دی دنیا وچ سب توں وڈی سدھر ایہ سی کہ کوئی اوہناں نوں "داستان امیر حمزہ" سناندا رہے تے اوہ سندے رہن - اوہناں نوں اسلام دے بہادر امیر حمزہ نال دلی پیار سی اوہناں دی سادگی دا ایہ حال ویکھیا کہ جے امیر حمزہ نوں کوئی تکلیف یا دکھ ہو جاوے تے اوہناں نوں عمر رسول ناکوں کئی گنا ودھ دکھ تے تکلیف

ہوندی اے ۔ اکھاں وچوں ہنجو کرن لگ پیندے نیں اوہ کنے مبارک لوک نیں میں آکھنا واں ۔ میرا سارا علم کوڈی دے لوے تے اوہ سادگی تے صاف دلی مینوں مل جاوے ۔ جد بہے وچ کوئی چالاکی تے ہوشیاری نہ ہووے ۔ بچپن وچ میرا ایہ حال سی کہ میں تے میرے دو جماعتی نذیر تے اقبال مرحوم اسیں ستویں جماعت وچ پڑھدے ہوندے ساں ۔ ساڈا ڈیرہ محلے دی مسیت دے حجرے وچ ہوندا سی ۔ ساڈے تے داستان امیر حمزہ تے ہور عشقیہ کتاباں پڑھن دی پابندی سی ۔ اک دن سانوں داستان امیر حمزہ دی تیسری جلد کتیوں ہتھ لگ گئی ۔ بس جیویں چوہے نوں سنڈھ دی گنڈھی لبھ گئی ہووے اسیں تنے ساری رات واری واری پڑھدے رہے ۔ ایہ پونے تن سو صفحے دی کتاب اساں اکو رات وچ مکا دتی تے اپنے نصاب دیاں کتاباں سارا سال نہ مک دیاں ۔ اوہ میرا بے وقوفی دا زمانہ سی ہن جد وں اگے نالوں تھوڑی جیہی مت آئی اے تے ایس کتاب دی افسانوی حیثیت نالوں مولف کتاب دی غیر معمولی مبالغے دی داد دینی پیندی اے ۔ اوہدیاں ادبی خوبیاں شعری رکھ رکھاؤ بیان دا حسن ۔ زبان دی چس واقعات دا نقشہ کھچنا اکھراں دا جوڑ میلہ کرنا ۔ تسلسل معاملہ بندی بغیر تکلیف توں شعری صنعتاں ورتنیاں فیر موقعہ محل دے مطابق مناسب لفظاں دا چناؤ تے بندراں ورھیاں دی عمر ۔ حیرت دے دریا وچ غوطے کھانے پیندے نیں ۔ حیرت اندر حیرت اندر حیرت است والی گل اے ۔

انج دے استاد تے کئی گزرے نیں ۔ جنہاں نکی عمر وچ شعر کہنے شروع کر دتے نیں ۔ پر انج دا منکھ میری نظر وچ نہیں گزریا ۔ جنے باقاعدہ تصنیف کیتی ہووے تے ۔ تے فیر اوہ کتاب مقبول عام ہو گئی ۔ ملک دے کونے کونے تک اپڑ گئی ہووے ۔ میرا اپنا ایہ خیال اے میں ایہ گل کہن توں نہیں رہ سکدا ۔ کہ داستان امیر حمزہ دے اصل قصے وچ مولوی صاحب نے اپنے کولوں کافی گھاٹا وادھا

کیتا اے۔ اونہاں ایسے مردے وچ جان پا دتی اے۔ فارسی نثر توں اونہاں نوں مواد مل گیا۔ تے اونہاں بے ربط تے خام واقعات نوں لبھے طریقے نال جوڑیا اے۔ کہ شیش محل بن گیا۔ تے اوہدی روشنائی چوہاں کوٹاں تک پہنچ گئی۔ ایس گل دا ثبوت کتاب دے مڈھ وچ مولوی صاحب خود دیندے نیں ؎

ہیں ایہہ قصہ ویکھیا مجلس دا سنگار
دتی ہندی شعر تھیں زینت زیب ہزار

ایس زیب و زینت ہزار توں ظاہر ہوندا اے کہ آپ نے ایس وہٹی دی کنگھی پٹی کرن تے اونوں سوہنی بناون وچ کافی حصہ لیا اے۔

گستہم امیر حمزہ نوں شکار دے بہانے لیجا کے قتل کرنا چاہندا اے۔ ایہہ واقعہ نظم کرن توں اگلی گل دی پکیائی ہوندی اے ؎

چلو غلام رسول ہن جھگڑا پار کرو — نویں حکایت جنگ دی ہوشیار کرو
بھلکے دن تعطیل دا چلو شکار کرو — ویری دے غمخوار نوں نہ تلوار کرو
تے کاغذ دے خنگ تے قلم سوار کرو — بدخواہاں دی گل دا نہ اعتبار کرو
کیسے فریبی مرد دے ٹکڑے چار کرو — یا تے شہر علاؤنوں باہر دار کرو
جگ جگ تیری شاعری رہے قیامت تیک — گستہم نوں وچ جنگ دے جے اج لاویں ڈیک

نویں حکایت جنگ۔ دی ہوشیار کرو۔ توں ظاہر ہوندا اے کہ آپ نے کولوں وی ہتھ پلا مارا اے۔

میرے کول امیر حمزہ دی فارسی نثر دی پٹی لے۔ آپ نے پھیکے تے بے مزہ واقعات جان بجھ کے چھڈ جاندے نیں تے اوہدی جگہ کولوں ہمت کر لیندے نیں مثلاً حضرت امیر حمزہ بادشاہ نوشیرواں دی دھی مہر نگار تے عاشق اے۔ تے اوہ امیر حمزہ نوں اپنے باغی لندھور نوں گرفتار کرن واسطے گھلدا اے۔ پئی حضرت امیر حمزہ لندھور نوں گرفتار کر کے لے آیا تے اوہدی شادی مہر نگار نال کر دتی جاوے گی۔ غلام رسول لندھور نوں گرفتار کرن دا سطے ٹرپیندے نیں۔ نوشیرواں دی دھی

مہر نگار جیہڑی امیر حمزہ تے دل ہار بیٹھی اے اوہنوں ایس گل دا شدت نال احساس ہوندا اے۔ اصل داستان گو نے اس بارے اک لفظ نئیں آکھیا۔ مولوی صاحب نوں ایس گل دا پورا پورا احساس اے اوہ عاشق تے معشوق دے درمیان جیہڑی لمی جدائی پین والی اے انوں کیویں بھل سکدے سن لکھدے نیں ؎

سن سن مہر نگار دا اڈیا صبر قرار ✿ گوشے وچ درد دے روئی زار و زار

خبر کیہ مڑ آونا کدوں پیارے یار ✿ کی جاناں کس دیس دے لوک کسن دیدار

دلبر مارنی مارنی یا لڑنا دم ہار ✿ تے ایہ وقت نہ ہوسیا لڑاں گی وچکار

بدر منور عربیا لٹ لیتوئی دل ✿ رہاں ترٹ فدی تیں بن گیو نہ جاندا مل

اج پیارے اساں تھیں واگاں موڑ چلے ✿ گل میرے تھیں پیار دے ہار تروڑ چلے

ہجر دے وچ فراق دے مینوں روہڑ چلے ✿ یا دل نوں تیغ درد دے دلبر چھوڑ چلے

مڑ ملادیں خالقا جیوندیاں جے پھیر ✿ آن ملیں جند وارساں یار نہ لاویں دیر

ایہناں شعراں دی بے قراری دی کیفیت ایس توں ظاہر اے کہ مہر نگار پہلوں غائب دے صیغے وچ دو ہائی پاوندی اے چوتھے شعر وچ یار دی صورت تے تصویر اکھاں دے سامنے آجاندی اے۔ تے گلاں کرن دے انداز وچ آہ و زاری کرن لگ پیندی اے۔ پھیر اوہ دے ویلے اوہ سوہنا مکھڑا نظراں توں اوجھل ہو جاندا اے فیر غائبانہ گلاں شروع ہو جاندیاں نیں۔ چھیکڑلے شعر دا پہلا مصرعہ اللہ تعالیٰ دی بارگاہ وچ التجا اے۔ دوجا مصرعہ فیر محبوب دے حضور جان دا نذرانہ پیش کر رہیا اے۔ شاعر نے ہجر تے فراق۔ بے چینی، گھبراہٹ تے دیوانگی دی پوری فضا لفظاں تے معنیاں اُتے طاری کر دتی اے۔ معنیاں دے پکھ نال پہلے ای مصرعہ وچ صبر تے قرار جاندا رہندا اے۔ ایہدا ثبوت دوجے مصرعے توں ظاہر ہو جاندا اے۔ درد تے اندوہ دے گوشے وچ گریہ زاری دے واسطے وقف ہو جاندی اے۔ محبوب دے پرتن دے بابت آس نالوں خوف ودھ اے نال رشک دی رگ پھڑک پیندی اے۔ دوجے لوک اوہدا دیدار کرن گے ایہدے

نال ای اپنی جدائی تے محرومی دا احساس ہور ودھ جاندا اے۔ فیر اس جنگ تے مقابلے دے تصور نال ای دل کنب اٹھدا اے۔ جہڑا ایس لمی جدائی دا سبب بنیا اے اللہ جانے ایہدا انجام کی ہووے! خبرے کِنّے جتنا تے کِنّے ہارنا این۔ انج ای اک توں اک شعر تیز توں تیز تر ہوندا جاندا ہیا اے۔ ایتھوں تک کہ دنیا دلوں منہ موڑ کے اللہ تعالیٰ دے ہاں روون لگ پیندی اے۔ اوس ذات نوں ایہ طاقت اے کہ اوہ نہ طے ہون والیاں منزلاں نوں طے کر دیوے تے نہ ختم ہون والیاں رکاوٹاں نوں دور کر کے دو چاہن والے دلاں نوں ملا دیوے۔ دو دھڑکدے ہوئے دلاں نوں سکون بخش دیوے

جد امیر حمزہ لندھور نوں پھڑن واسطے جاندا اے تے اوہناں دا گزر اک جنگل وچ دی ہوندا اے۔ مولوی صاحب نے ایس جنگل دے رکھاں دیاں قسماں تے اوہناں اتے بولن والے جانوراں دا وی ذکر کیتا اے کہ اوہ اللہ تعالیٰ دی حمد کیویں ادا کردے نیں۔ جد تتر تے اپڑے تے تتر دے بارے پنجاب وچ جہاں دی کہاوتاں مشہور نیں۔ ساریاں نظم کر چھڈیاں نیں۔ پنجابی ادب وچ تتر دی آواز دے متعلق اینا مواد اج تک کسے اکٹھا نئیں کیتا۔ عام طور تے تتر دی آواز دے متعلق تِن چار کہاوتاں مشہور نیں۔ آپ نے بارہ کہاوتاں نظم کیتیاں نیں۔ فرماندے نیں ؎

رکھیں تتر بولیاں نغز دلی بھرے کلام — مقصد ملن سنیدیاں جت دل دلیدا کام
سن عاشق آواز نوں کہندا کر کر ناز — عشق قفیہ چال چک تتر دی آواز
مرد لماں سن لفظ نوں معنی کرے طراز — آب سمندر رنگ لک تتر دی آواز
کہے قصائی سن بیٹھ جے بے سمجھ دراز — سری کھروڑے ڈھک رکھ تتر دی آواز
سن بیمار پکاریا کر کے عجز نیاز — سہیں کرہیندا ڈک ڈک تتر دی آواز
تک وڈھے کن چور رہے اوہ ہن کہندا راز — ڈھ گواتے کن تک تتر دی آواز
کردی میر شکار دی رمز دلوں پرواز — چڑھی کبوتر تک تک تتر دی آواز

سن فرمادے بانیا ہو عشرت پرواز — مرچ مصالحہ ادرک تتر دی آواز
سن کہیا ترکھان نے ہو تقریر نواز — تیشہ لاہے سک سک تتر دی آواز
کہے لوہار وچار کے ہو گردن افراز — اٹرن دے سر ٹھک ٹھک تتر دی آواز
بھکھے نے سن آکھیا سمجھ دجیندا ساز — کیچا پکا پک پک تتر دی آواز
سُنی غلام رسول نے پئی پکار نماز — حکم خدا دا حق حق تتر دی آواز

یعنی تتر تے اک ای بولی بولدا اے، پر ہر سنن والا اپنے اپنے خیال دے مطابق مطلب کڈھ لیندا اے، مثلاً عاشق ایہہ سمجھدا اے عشق دا خفیہ چانک اے، ملا آدمی سمجھدا اے کہ سمندر دا پانی لک لک اے، قصائی سمجھدا اے تتر آکھ رہیا اے سری کھر ڈڈے ٹھک کے رکھ۔ انج ای مقطع وچ آپ نوعمری اندر اپنی عارفانہ شان وکھا رہے نیں۔ کہندے نیں تتر اصل تتر نماز واسطے بلا رہیا اے تے آکھ رہیا اے اللہ دا حکم حق اے۔

مولوی صاحب قافیہ بندی دے بادشاہ نیں۔ جدوں کوئی قافیہ مشکل انہاں دے ہتھ چڑھ جاندا اے بھر مثنوی دی عام ریت نوں چھڈ کے قافیے دے پچھے پے جاندے نیں۔ پھر اونج ای لگدا ایہے ایس قافیے دے بادشاہ دے اگے فوج ہتھ بنھ کے کھڑی اے۔ ساری مثنوی وچ شاعر نے بارہ کو تھاواں تے ایہی ایس قافیہ ہندی تے طبع زور وکھایا اے ایتھے تیں صرف اک مقام دے شعر نقل کرناواں ایہہ شعر پچھلے واقعات نال متعلق نیں، انہاں دا دیباچہ ایہ اے کہ رستم امیر حمزہ نوں زہر دے کے امیر دے دوستاں دے خوف توں ڈردا ہویا نوشیرواں دے کول اٹھ جاندا اے جدوں اوہنوں خبر ملدی اے کہ امیر حمزہ جیوندا اے تے سنوور ہور نوں پکڑ کے نوشیرواں دے کول لیا رہیا اے تے اوہ پایہ تخت نوں چھوڑدا اے۔ ایتھوں مولوی صاحب نوں لفظ چھوڑ توں "ڑ" دا قافیہ مل جاندا اے پر ایس مولوی صاحب دے شعر نقل کرن توں پہلوں ایہہ گل دسنی چاہنا واں کہ کی حرفیاں وچ میاں ہدیت اللہ دا مقام بہت اچا اے میاں صاحب دی طبع دی اوائی دا ایہہ حال اے کہ وارث شاہ دی تصنیف ہیر وچ جیہڑے شعراں

دا انہاں تے دادھا کیتا اے رکسے نوں شک وی نئیں پیندی کہ ایہ شعر وارث شاہ دے نئیں ہیر وارث شاہ دا مشہور بند ع

ڈولی چڑھدیاں ماریاں ہیر چیکاں مینوں لے چلے بابلا لے چلے وے ر

ہدیت اللہ دے ذہن دی پیداوار اے رپر جدوں اوہ اپنی سی حرفی وچ مشکل قافئے "ڑ" تے اوندا اے رصرف تن مصرعے لکھ سکیا اے

ح- حق کیہوں اپنا چھڈنا ایں جی کپڑا چور نکھیں موڑ میاں
توبہ والا ٹاکس گھاں مجبور تا نزی واگاں ڈھلیاں چھڈ توڑ میاں
جی کپڑا لکھس کے چور کوں ذرہ اسدی دھون مروڑ میاں
جی کپڑا ایمان ہدیت اللہ دشمن جان شیطان ہے چور میاں

ہن ذرا مولوی صاحب دا رنگ دیکھو اوہ ایس "ڑ" دے قافئے نال کیویں کھیڈ دے نیں

س ڑرہ واحرب ایہ تھیس گیا ملا محسن چھوڑ ۔۔۔ ویہوں چڑھ الکھیڑیاں گیا مہاراں موڑ
جھگڑا پر حریف دا ہیبت گئی کھوڑ ۔۔۔ کیتے عمل سیاہ تے گردن گئی مروڑ
تے دو زمین وگا ونڈے دل دا نوں نچوڑ ۔۔۔ ویری نے کعبہ چھاپ کے رندیاں اوڑ
عمل وگاسے طالع تی ڈوبے وچ بوڑ ۔۔۔ نال حریف بہادراں کون گھتے ہتھ جوڑ
ہن دم کٹ نہ سکدا دل ہویا انھوڑ ۔۔۔ بازاں دیو چہ جنگل دی ہن کوہ دھرے نہ لوڑ
ویری دا گھر سلمنا کون دھرکن کھوڑ ۔۔۔ کدھ دریا دی لے گیا قہر غضب دل ہوڑ
پائیاں بہت خواریاں چھلے طعن تنوڑ ۔۔۔ دس نہ رہیا وسنا کھادا قوت گھر وڑ
دم ہارے سب قصدے کس دی تکی اوڑ ۔۔۔ ویرئے گھر سکھنے کتنے لکھ کروڑ
دشمناں وچ مدتاں مغز گھور ئیا پھوڑ ۔۔۔ گستم اج مدا کھنوں گیا آبیداں توڑ
شاعری وچ مثنوی دا پیہ بہت کھلا ے ۔۔۔ واقعہ توں واقعہ نکل دا چلا رہیا اے

پھر انہاں سارے واقعات نوں قالب وچ رکھنا اک واقعہ توں دوجے واقعہ نال اینج ملاناگہ پڑھن والے نوں پتہ ای نہ لگے مثنوی دی سب توں وڈی خوبی

اے ۔ ہر شاعر وچ ایہ گن نئیں ہوندے ۔ فیر اک واقعہ توں دوجے واقعہ ول انج بہاراں موڑنیاں کر پڑھنے والا بور نہ ہوئے ۔ ہر شاعر دے وس دی گل نئیں ۔ پر مولوی صاحب دا اک واقعہ لکھدیاں ہوئیاں دوجے واقعہ ول پلٹ جانا انوکھا تے نرالا ای اے آپ اک شعر وچ ایہ مقصد پورا کر جاندے نیں ۔ سمند خاں تے خواجہ احمد آپ دے دو بیلی نیں ۔ انہاندے ناواں توں مولوی صاحب نے کافی کم لیا اے ۔ جد ول اک واقعہ توں دوجے واقعہ ول پرت دے نیں ۔ اساں نال یاراں دا ناں لے لیندے نیں کہ میرے دوست مینوں ہن ایہ آکھدے نیں ۔ ونگی ویکھو ۔

اے دل کر کے مختصر ایہ گل ایتھے چھوڑ — خواجہ احمد آکھدا اوا گ پچھاڑی موڑ
چھوڑ غلام رسول ہن اس جھگڑے دی بات — کر دا یاد سمند خاں حمزہ دے حالات
میں غلام رسول ہن حمزہ یاراں نال — مدت ہوئی وچھڑیاں گئے اٹھارہ سال
شاعر نوں ہن ٹنبدے یار سبھے دن رات — کیوں آدر انگیز دی چھڈ بیٹھوں گل بات
بس غلام رسول ہن ایتھے چھوڑ بیان — پچھلا حال سنا توں کر کے رقم عیاں
حمزہ عمر عیار دی اے دل گل سنا — چھوڑ احوال نوشیرواں رہن دیو اک دا

کلام وچ ربط تسلسل تے مطلب دل پرت جان دا ایہ طریقہ مولوی صاحب دی اپنی ایجاد اے ۔ مثنوی رومی وچ مولانا روم نے کہانیاں دے پڑاں دے وچ کئی مضمون بیان کیتے نیں ۔ مختلف مضموناں دے ضمن وچ کئی تمثیلی کہانیاں لیاندیاں نیں بہت دور جا کے اپنے موضوع تے مقصد ول پرت دے نیں انہاندے پلٹن دا طریقہ وکھرا اے

شیخ سعدی دی فصاحت تے بلاغت دنیا وچ مشہور اے ۔ کہندے نیں جد ابوالفضل تے سعدی دا ایہ فقرہ سنیا

"از بستر زمش نجا گستر گرمش نشاند"

تے بہت متاثر ہویا تے اوہنوں ایہ گل منی پئی مدیں پورا جتن کیتا اے کہ ایہ مطلب میں اپنے اکھراں وچ ادا کراں ۔ پر میرے کولوں ایہ نئیں ہو سکیا"

پر مولوی صاحب نے سعدی دے چار مصرعیاں دا مطلب دو مصرعیاں وچ ادا کر دتا اے۔ تسیں پڑھ کے آپ ای فیصلہ کرو کہ غلام رسول جیہے شاعر پنجاب دی دھرتی تے نت پیدا نئیں ہوندے نیں۔ سعدی دا شعر

گربہ مسکین گر پر داشتے | تخم گنجشک از جہاں برداشتے
ایں دو شاخ گاؤ اگر خر داشتے | ہیچ کس را نزد خود نگذاشتے

(سعدی)

ترجمہ: جے بلیاں دے پر ہندے نے چڑیاں دا جہان وچ بیج مکا دیندیاں جے کھوتے دے سنگ ہوندے تے کسے نوں نیڑے نہ آون دیندے۔

پر ہندے جے بلیاں چڑی نہ رہندی کا
سنگ ہوندے جے خراں دے کر دے ملک فنا (مولوی غلام رسول)

آپ نے جنگ امیر حمزہ وچ ڈھیر ساریاں عوامی کہاوتاں تے کہاوتاں و ضرب الامثال نظم کیتیاں نیں نمونہ ویکھو۔

کانواں سنہری آ ہلنے دھڑ کرے مت دے | لگڑ تخت بہا لیا انت کھلارے کھیہ
بگھیاڑاں نوں پالنا چنگا کدی نہ ہو | بلی نوں ٹک پا ٹیکے لگڑ تھیں ہتھ دھو
شیش محل وچ بیٹھیاں اول سنگ نہ مار | اکو سنگ حریف دا خانہ کرے خوار
شہد سنوارے کار تے زہر نئیں درکار | نقد خلاصی بھلی ہے مندا راج ادھار
لاہے دی امید تے نہ ہو نہ مول ونجا | جے ویکھو حسن جا وندا ادھا دیو لٹا

شاعر اپنے تبلیغی مشن توں وی غافل نئیں ہوندا تے نال نال عشق تے محبت دے روگ، دنیا دا چند روزہ ہون۔ ایہناں گلاں دے نال نال عبرت تے مت دیاں گلاں کئیاں رنگاں وچ کر جاندے نیں۔ چند اشعار سنو۔

جاندوں وگے ہر طرح فضل دا، دور کھڑے دکھ سول
گیاں گزر مصیبتاں یاد نہ آون مول
دکھ سکھ تے غم خوشی ہے اے غافل مت بھول
اکو رمز پریم دی جے سکیں بے مول

پر ایہہ جو دم گزرنا مڑ نال ہوگ وصول — تے اگلے دے دھرم نے چھوڑنا امید نہ مول
کی کرنے نوں گھیلوں کی دھریو معمول — آئیوں فتح کمادنے خود ہو بیوں مقتول
رلدی ملدی رمز جیس یار نہ ہوں ملول — لکھیا پڑھے سمند خاں لکھے غلام رسول

لفظ مول شاعر نے تن واری ورتیا اے۔ تنے وار دکھرے معنے سامنے آ رہے نیں مول بالکل۔ مول خرید مول ہرگز۔

خوبی ایہہ وی ہے پئی ایہہ شعر واعظانہ ہوندے ہوئے دی خشکی توں دور تے دلکشی نال بھرے ہوئے نیں۔ کیہڑا دل اے جیہڑا انہاں نوں پڑھ کے اثر نہ لوے۔

عرب دے سب توں فصیح سحباں ابن وائل

فصاحت تے بلاغت: دے بارے وچ مشہور اے کہ اوہ اپنا مطلب ظاہر کرن واسطے اک وار جیہڑے لفظ بولدا سی جے اوہو ای مطلب اوہنوں فیر ادا کرنا پوے۔ تے اوہ فیر ہور الفظ ورتدا سی۔ شیخ سعدی رحمت اللہ علیہ آکھدے نیں ؎

توان در بلاغت بہ سحباں رسید
نہ در کنہ ذات بہ سبحان رسید

بلاغت وچ سحبان تک اپڑیا جا سکدا اے۔ پر اللہ تعالیٰ دی ذات دی تہ تک نئیں اپڑیا جا سکدا۔

جنگ وچ کئی کافر امیر حمزہ نال لڑان واسطے آوندے نیں۔ حضرت امیر حمزہ اونہاں نوں تھاں مار کے نرک وچ گھل دیندے نیں۔ ہن تسیں ویکھو۔ مولوی صاحب موت دے مطلب نوں کیہڑے نویں توں نویں طریقے نال ادا کردے نیں۔ چوہاں شعراں وچ چوہاں کافراں دے مرن دا ذکر اے تے خوبی اے دے کہ موت یا ایہدا مطلب دین والا کوئی لفظ۔ مرگ۔ عدم۔ فنا۔ رحلت۔ اجل قطعاً نئیں ورتیا۔ ہر شعر وچ نویں توں نواں ای لفظ تے طریقہ ورتیا اے۔ ایہہ دے اصل وچ فصاحت تے کلام تے قدرت۔ شاعر دے قبضے وچ لفظاں دا نہ ختم ہون والا خزانہ اے

اوہ جدوں چاہے تے جویں چاہے۔ بڑے طریقے نال ورتدا اے۔ ہن تسیں اوہ شعر سنو سے

پھیر زمین تے مار کے دتا دھرت دھسا — جان جہانوں روندی دعوی اگئی اٹھا
ہور پیا اک تیغ دے اوہ بھی کھڑیا چک — دھرتی تے جا ماریا گیا قضیہ مُک
ہور جوان دلیر نے کھادی ایہو چوٹ — روح گئی ہو بیڑا اڈ ہداد دے لوٹ
آئیا ہور جوان تے اوہ بھی لیا مروڑ — جاں تنوں تن جان بھئیں گیا علاقہ توڑ

عورتاں دے حسن دی تعریف کرنا مولوی

عورتاں دے حسن وجمال دی تعریف:۔ صاحب دا من پسند موضوع اے جنگ وچ جدوں کسے عورت دے حسن دی تعریف بیان کردے نیں، انہاں دا قلم بے وسا ہو جاندا اے۔ اردو۔ فارسی۔ پنجابی ادب دے مطالعہ وچ ایہی تعریف میری نظر وچ نہیں گزری اک ادھ عورت دے حسن دی تعریف تے شاعر مزے لے کے بیاں کرای دیندا اے۔ جویں وارث شاہ نے ہیر تے میاں محمد نے بدیع الجمال پری دی تعریف بیان کیتی اے۔ پر جے درجن بھر عورتاں دے حسن دی خوبی بیان کرنی پوے تے فیر شاعر کی کرے۔ مولوی صاحب دا ای کم اے کہ ایہ کا ڈھ کڈھن۔

اوہناں جنگ امیر حمزہ وچ درجن بھر سوانیاں دے روپ دا نکھار بیان کیتا اے۔ ہر وار نویاں تشبیہاں تے نویں ای استعارے ورتے نیں۔ پھر اوہ تشبیہاں تے استعارے اوس عورت دے ماحول اوہدی رہتل بہتل دے حساب نال آون گے۔ پھیر ایہ نہیں پئی دو چار شعر لکھ کے بس کر دتی ایں۔ ناں دو دو چار چار صفحے بلا تکلف لکھ جاندے نیں۔ پھر عام شعرا وانگوں نیں۔ پئی اک نویں تشبیہ کسے شاعر نے ورتی اے۔ فیر سارے آون والے شاعر اوس ای تشبیہ نوں رگڑی جاون گے۔ ہن ونگی یاروں آپ دے تھوڑے جیہے شعر لکھے جاندے نیں سے

آہا والی ملک دا جس نام ہردم — آہے اُس دے زور دی ملکاں دے وچ دھوم

گھر اسدے اک بھیس ہے جس دے زیبا ہین — عیاں غمین دو پھر کدے جا گدیاں لٹے بین
ناڑاں ہوئی جنتوں گویا حورعین — دام دلاں دیوانیاں خم زلفوں نہ نفیس
زلفاں دے وچ مصرعاں دالوں لفظ بہین — لفظی تے دیج معنوی صفت آہے رنگین
لف و نشر مرتبوں ہر میڈھی کج دلر — گت مرصع ڈوریوں تے مستولوں ہوار
زلفاں دی تجنیس تے شاہد تار و تار — ترصیعوں توشیح تھیں ہمی بار دیار
آہ زلف و ل حلب دے ہے حسن تعلیل — کہے صفات مبالغہ ایہ ایہام دلیل

انہاں شعراں وچ شاعر نے کئی شاعری دیاں صنعتاں ورتیاں ہیں جویں لف و نشر مرتب، مرصع، توشیح، حسن تعلیل، مبالغہ ایہ تشبیہاں دی نویں قسم اے۔ جدھے بانی تے خاتم مولوی صاحب ای ہیں۔ بعض تھاں تے عام ورتن والیاں تشبیہاں ورتدے ہیں پر اپنا آپ فیر وی دسدے ہیں۔

والاں دی تعریف

زلفاں ناگ سیاہ سی پر کنڈل خم دلر — گویا کارن عاشقاں دھرے کمند ہزار
یا سر آب حیات دے سایہ زلفاں ظلمات — پار ہووے ظلمات تھیں وصلوں ملے نجات

بھروٹیاں دی تعریف

نوک سناں ہلال دی بھنیاں دے وال
گرد بگرد بلاٹے دے نیزے پالو پال

نک دی تعریف۔

بینی نیزہ نور دا اچھیں کانگ دگے
ویکھ متاں مرجاوسیں جاں ایہ سانگ وگے

رخسار دی تعریف:۔

سورج وانگوں چمکدے رخسارے پرنور
لاٹ برہوں دی دمکدے آفت بھرے تنور

پرانے خیال نال اپنیاں گھڑیاں ہوئیاں تشبیہاں دیکھو۔

منہ دا نکا ہونا۔

مونہہ نقطہ پرکار دا اینویں بے معلوم — ناں موجود وسا وند ا نہ بالکل معدوم
تنگ جیویں دل شوم دا یا ظالم دی گور — یا مفلس دی روزیوں تنگ ذرا کجھ ہور

لک دا پتلا ہونا

باریکی وچ شعر تھیں کمر ذرا باریک۔ — شک پوے دل وکھیاں ہے یا نائیں ٹھیک
ہار گلے یاقوت دا پالیندی سوار — جے نہ ٹٹن کمر دا ہوند خوف وچکار

تشبیہ دے فن وچ نویاں پرانیاں شاعراں اپنا کمال وکھایا اے۔ ایس ویلے اک واقعہ یاد آ گیا اے۔ جہدے راوی علامہ عرشی صاحب نیں۔ علامہ صاحب نے دسیا ہئی مولانا غلام قادر گرامی جالندری مرحوم نے مینوں دسیا ہئی اک وار نظام حیدر آباد دکن نے مینوں آکھیا۔ کہ کوئی ایہی مثنوی لکھو جہدے وچ کوئی پرانی تشبیہ نہ آوے۔ اوہناں آکھیا ہئی اک اسی قسم دیاں تشبیہاں نویں تے پرانے کلام وچ پڑھ کے طبیعت تنگ پے گئی اے۔ ایس واسطے نویاں تے نرالیاں تشبیہاں ورتو گرامی صاحب کہندے نیں میں اک مثنوی لکھی۔ جہدے وچ ساریاں نویاں تشبیہاں ورتیاں۔ جہدا اکھاری نواں حرف ایس ویلے اک شعر یاد اے۔ ؎

کمر باریک چوں فکر نظامی — دہانش تنگ چوں دست گرامی

مولانا گرامی نوں کی خبر سی۔ پئی اوہناں توں پہلوں اوہناں دے ضلع دا شاعر مولوی غلام رسول ایہہ پاڑا میل چکا اے یاد رہے مولانا گرامی جالندری مشہور نیں۔ حالانکہ اوہ ہوشیار پور دے رہن والے سن۔

پیراں دی خوبصورتی۔

پیر ملائم ملویوں تے رنگوں خوش رنگ
اطلس ایہہ جے چلے بھی ہون کجھ تنگ

ہتھاں دا نازک ہونا۔

ہتھیں مہندی راکھی پادے نقش نگار
[illegible]

انج دیاں تشبیہاں دے کجھ ہور شعر سنو ؎

لک نگارہ ناز دا بے وس چھٹ پوے
بند زمین اسمان دا شاید ٹٹ پوے

جے اسی نازک چشم تھیں ملے کدائیں آب
بڈھا ست سو سال دا غسل کرے وچ خواب

وڈا انک رکھاوندی خود بینی تھیں مست
خود بیناں دے دلاں توں کرے جمال پرست

ایہ سی اُچے گھرانے دیاں عورتاں دے حسن دی تعریف۔ ہن تسیں اک بھیڈاں بکریاں چارن والی دے حسن دی تعریف سنو۔ ؎

زلف اس دی اُن ٹیلیاں گھٹ ساون رنگی لت
وال سیاہ من بھاونے دل وچ گئے اچھت

جیوں ریشم کالی بھیڈ دی محبوبہ دی گت
بھیڈے پوچھے لگیاں رہے اڈت کھڑت

تراکھیں ہرلوٹیاں نرم دستیدے لگ
بھواں کماناں ونگیاں جیویں مینڈھے دے سنگ

ودھوں چٹے دند تے نرم مکھن رخسار
بدن ملائیوں چیکناں روغن دھرے نثار

کر چٹے دے ہان دی یا کجھ دودھ مہین
دو دنبے دیاں چکیاں دو سمین سرین

پھرے دوڑنگے ماردی مست بھوڑے دے ڈنگ
دل ورداں وچ اوہدی حسن نمکی دی کانگ

وانگ حوا نے بکری سینے وچ اُبھار
پر کجھ ایس ابھار دی میلتوں قبر نہ سار

زلف نوں بھیڈ دے چھوٹے بچیاں دی اُن نال تشبیہہ دینا کسے نوں گھٹ سجھدا اے۔ پھر گت نوں بھیڈ دی کالی پوچھل نال، مکھن جسم نوں ملائی، چتڑاں نوں دنبے دیاں چکیاں نال تشبیہہ دینا ایہ مولوی صاحب دا ای کم اے۔ اخیر وچ اوس بکری چراون والی محبوبہ دے ٹہلن نوں بھوڑے دے نچن ٹپن تے اچھلن کدن نال تشبیہہ دے کے کمال ای کر چھڈیا اے۔ شاعری دی زبان وچ ایس گل نوں محاکات اکھدے نیں یعنی شاعر جو چاہندا اے اوہدا نقشہ پڑھن والے دیاں اکھاں ساہمنے آ جاوے۔ ایہناں شعراں وچ جتھے ملوک بیڈو مٹیار دی جیلبی بھر دی تصویر اکھاں ساہمنے آوندی اے اوتھے نال ای اوہدے اجڑ دیاں بھیڈاں بکریاں تے اوہناں دے جواک نکھڑے بچھڑے چھالاں ماردے نظر آوندے نیں۔ شاعری دی ایس کامیابی دی تعریف واسطے میرے کول لفظ نہیں۔

مولوی غلام رسول بادہ نوشاں دی محفل وچ

مولوی صاحب نے جنگ نامہ امیر حمزہ وچ شرابیاں دا ذکر

انج کیتا اے کہ انہاں نے اپنے مولوی پُنے تے صوفی پن نوں بالکل ای بھُل کے ساقی گری شروع کر دتی اے۔ بھوڑے جہیے شعر سنو ۔

چار چوفیرے ساقیاں ہتھ بلوریں جام — بھریاں خمر صراحیاں خوش انداز طعام
نین دو نازک ساقیاں بھرے خماری ہتیں — ساغر خونی وگدے رُخ گلنار ی ہتیں
جھلک پوے وچ ساغراں چشم اشارے وا — دو اکھیں دیاں دھیریاں جرم ستارے دو
عرق جنہوں ساقیاں پرپُر جام گُلاب — سرخ شراباں کوڑیاں ناموں لعل عقاب
خمر دل اندر کاسیاں موج رہے گل رنگ — ساقی دے رخ شمع تے طالب وانگ پتنگ

شاعر نے انج ای ایس موضوع تے ۲۰ یہ شعر لکھے نیں۔ ایہناں شعراں نوں پڑھ کے کون ایہ گل کہہ سکدا اے کہ شاعر خود اس اکٹھ وچ موجود نہیں سی۔ انج معلوم ہوندا اے کہ اوہ ساقی سامنے بہہ کے جام تے جام چڑھائی جا رہیا اے۔ جدوں ایس محفل نوں تج کے اٹھدا اے تے اونوں خیال آوندا اے کہ انج نہ ہووے کہ ست تے مٹھاس بھرے شعر پڑھ کے نواں خون ایس پاسے دل پلٹ پوے۔ ایس گل نوں مکھ رکھدیاں ہویاں مت دین والے پاسے پلٹا مار دے نیں تے شراب پین دا بھیڑا سٹا کڈھ دے نیں ۔

الٹ چنگا وچ نشے دے پیا چکر وچ بھا — تے نگدا وچ ریش دے پھسیا ہرا ہرا
دنیا کھلے سب رہ گئے وچ بے ہوشی حال — اوہ مستی دی خواب ہتیں انداز وق نہال
کردا وچ خیال دے تخت اتے بہہ راج — تے ملکاں دے بادشاہ دا سدا بھرن خراج
رنگ برنگ طعام دے وچ قبضے انبار — ہر قسموں شرینیاں کھاندا لذت دار
چنگا راج کماوندا چشم کھلی یک بار — کی ویکھے جو اپنا سب ہتیں حال خوار
کانی گدھا نخصم ٹانگدے لا پیچ آ — داہڑی مچھ غریب دی گیا اذانیں کھا
نے کُتا ڈگ دیکھیا چٹ دا لبانیں دند — تے آلودہ چکڑوں تن جامہ ہر بند

ہن اوہ شرابی دا انت وکھارہے نیں۔ نشے وچ جدوں جو کے اوہ اپنے آپ توں بے خبر چکڑ نال لبڑ کے ذلیل تے خوار ہو کے راہ وچ پیا خیالاں دی

دنیا وچ سیر کر رہیا اے جدوں نشہ اتر دا اے تے اپنا مندا حال سامنے آندا اے تے اپنے آپ نوں کنیاں نالوں دی بھیڑا ویکھدا اے۔

واہ، واہ مولوی غلام رسولا! تیرا جواب نئیں۔ کامیاب رومانی شاعری دے نال نال پاک شاعر دا سخت دماغی احساس کِتے دی مدھم نئیں پیندا تے اوہ اپنے مسلمان ہون دا فرض نالو نال ادا کری جاندا اے۔

ایس اٹھ سو صفحے دی کتاب وچ اینے کوسیے تے اچے تے نویں نوں نویں ودھیا رنگ نیں جنہاں نوں اک مضمون وچ اکٹھا نئیں کیتا جا سکدا۔ ایہدے واسطے اک پوری کتاب دی لوڑ اے۔

ایہدے وچ جنگلاں۔ پہاڑاں۔ دریاواں اوکھے پینڈیاں دے واقعات عورتاں دے مکر و فریب بدگمانی دے قصے۔ اللہ تعالیٰ دی توحید تے پیچان دے نویں نویں بیان۔ سجناں متراں دیاں وفاداریاں بے ایمانیاں۔ منافقاں دیاں ہیرا پھیریاں جاسوساں دیاں کارگزاریاں دیواں پریاں دیاں کہانیاں جانبازاں تے جانثاراں دیاں قربانیاں جادوگراں دیاں جادوگریاں اژدہاواں تے شیراں نال جوڑ سیانف تے دانائی دیاں گلاں اجیہے سینکڑے مضمون نیں جنہاں دا سواد پڑھ کے ای آوندا اے۔

فردوسی تے مولوی غلام رسول

فردوسی اتے مولوی غلام رسول عالم پوری دی شاعری دا ٹاکرا کرن توں پہلاں اوہناں دی کجھ سانجھ تے وکھری وکھری زندگی دے چانن پونا چاہندا واں پہلی گل تے ایہہ وے پئی ایہہ دونویں وڈے شاعر ہینڈ وین۔ دوہاں دا جدی پشتی پیشہ زمینداری سی۔ دوہاں دا موضوع سخن اکو جہی اے یعنی ارزمیہ داستان (جنگی مثنوی فردوسی نے ایران دا قصہ لکھیا اے۔ مولوی غلام رسول نے عرب دا۔ فردوسی دا ہیرو رستم ایرانی اے۔ مولوی صاحب دا ہیرو حضرت امیر حمزہ اے۔

گنہ تے کوڑ کسل افسانہ طرازی دو ہاں قصیاں وچ مڈھوں دھوڑ لئے۔ فردوسی

تے خود لکھدا اے۔ ؎

منش کردہ ام رستم داستاں / وگرنہ یلے بود در سیستان

ترجمہ۔ رستم نوں میں ای رستم بنایا اے / اُہ پرانے زمانے وچ اک جوان ای

سی۔ ایدیں حضرت امیر حمزہ دی اپنے زمانے وچ اک شہ زور نوجوان سی ایتھوں

تک سی ساڈیاں ہن وکھرا اپن دیکھو۔

شاہنامہ لکھن ویلے فردوسی دی عمر پنجاہ سالاں تک اپڑ چکی سی بتنے اوہ شاہی

مدد دی اس تے کم رہیا سی۔ جیویں اوہ آپ آکھدا اے ؎

بسے رنج بردم دریں سال سی / عجم زندہ کردم بدیں پارسی

چوں سی سال بردم بہ شاہنامہ رنج / کہ شاہم بہ بخشد بپادرش گنج

کنوں عمر نزدیک ہشتاد شد / امیدم بہ یکبار برباد شد

معلوم ہویا۔ کہ فردوسی نے تیہ ورھے لاکے شاہنامہ ایس آس تے لکھیا کہ

بادشاہ اونوں سب انعام دیوے گا۔

پنجاہ سال دی عمر توں اسی سال دی عمر تک لکھدا رہیا تے سٹھ ہزار شعر لکھے اسیدے

مقابلے تے مولوی صاحب تے تناں مہینیاں وچ ایہہ ہزار شعر لکھے فردوسی نے جدوں

جدوں شاہنامہ لکھنا شروع کیتا اوہ کئی عمر نوں پہنچ چکا سی۔ اودے مقابلے تے مولوی صاحب

دا بچپن سی۔ فردوسی دنیا دا منیاں ہویاں شاعر اے۔ اوہ خود آکھدا اے ؎

ہمہ مردہ از روز گار دراز / شد از گفت من نام شاہ زندہ باد

چوں عیسے من ایں مردگاں رو غام / سراسر ہمہ زندہ کردم بنام

ترجمہ پرانے وقتاں دے مریاں ہویاں دا میری شاعری نال ناں زندہ ہو گیا اے

میں عیسے علیہ اسلام وانگوں ساریاں مردیاں نوں ناں نال ای زندہ کر دتا اے

فردوسی دیاں ایہناں گلاں توں کون انکار کر سکدا اے۔ اوہ شاعری دا

بلاشبہ واحد بادشاہ وے اونوں اپنے قلم تے مان اے پر اج دی بیٹھک وچ اسیں

اوہدے سامنے پنجاب دے اک ایجہے شاعر نوں لاندے واں جہدی جنگی شاعری

توں ساڈے ملک دے علمی طبقے ناواقف نیں ۔ ایہ سطراں ایس واسطے لکھیاں جا رہیاں نیں ۔ تاں جے اوہناں نوں پتہ لگ جاوے کہ دیس پنجاب دی دھرتی تے کیڈے کیڈے وڈے شاعر پیدا کیتے نیں ۔ اسیں اُنہاں دیاں حیران کرن والیاں خوبیاں توں مجبوراں وانگوں اکھاں میٹ اپنی ماں بولی تے اوہدے وڈھیا ادبی ورثے وتوں بے وفائی کر رہے واں ۔

جیویں میں پہلوں عرض کیتا اے ، فردوسی تے مولوی صاحب ، دے قصے وچ خاص فرق ایہیں میرا مقصد واقعات نوں اکٹھیا وکھانا نہئیں ، سگوں واقعہ لکھن دا ڈھنگ اے ۔ بھانویں اوہ واقعہ سچا ہووے ۔ بھانویں جھوٹا ۔ ہن دوہاں شاعراں دے سانجھے موضوعات دے شعر نقل کرناواں ۔ امیر حمزہ اک دیو تے سواری کر دے نیں ۔ ایویں رستم اک دیو تے سوار ہوندا اے جدوں دیو اُچائی تے اپڑ دے نیں تے اوہناں دیاں نیتاں بدل جاندیاں نیں تے ہر اک اپنے سوار نوں پچھدا اے ۔ دس تینوں کتھے سٹاں ایہ واقعہ دوہاں شاعراں دی زبانی سنو ۔

فردوسی

چوں رستم بجنبید بر خویشتن
چنیں گفت اکواں کہ اے پیلتن
یکی آرزو کن تا از ہوا
کجات آید اکنوں فگندن روا
سوی آیت اندازم از سوی کوہ
کجا خواہی افتاد از دو گروہ
چوں رستم بگفتار او بنگرید
تن از گف آن دیو دلرشہ نہ دید
چنیں گفت بادل گو پیلتن

مولوی غلام رسول

دیو پچھے ہن حمزہ کیڈک زمین مقام
چھوٹے تجھے دے رنگ ہے کیہا دھرت تمام
پھر کہندا ہن دس کھاں کتھے ماراں جا
یا کہ وچ پہاڑ دے یا اندر دریا
سن حمزہ فرماوندا ایہہ کی کریں جفا
کی میرے احسان دی لگوں کرن وفا
دیو کہے اے خاکیا گیوں عقل تھیں بھل
نال سنیا جو دیواں دے کم اپٹھے کل
بھلا کرے جو دیو تھیں برا کرے دیو ٹھیک

فردوسی

کہ از چارہ بہ نیست در ہر سخن
کنوں ہر چہ گویمش جز آں کنند
ز سوگند دانند نہ پیماں کنند
گر بدوں کہ گویم بدریا فگن
یکوہ افگند بدگہر اہرمن
بکوہم زند تا شوم ریزہ ریز
بداں تا برآید زمن رستخیز
یکی چارہ باید کنوں ساختن
کہ دانش باب آید انداختن
چنیں داد پاسخ کہ دانای چیں
یکی داستانے زدست اندریں
کہ در آب بر تو آیدش ہوش
بمیوہ بیند روانش سروش
بماند بزاری روانش بجائے
فرامش تباید بدیگر سرائے
بدریا نباید کہ انداز یم
کفن سینہ ماہیاں سازیم
یکوہم در انداز تا بردو شمشیر
نبیند چنگال مرد دلیر
ز رستم چوں بشنید اکواں دیر
برآورد بہ ستان دیاں غریو
بجائے نخواہم فگند ست گفت

مولوی غلام رسول

ہن بدلہ احسان دا ملن لگا نزدیک
ہن حمزہ وچ دلے دے پچھنا دے سودار
ہو بیٹھا ہیں کاہنوں دشمن تے اسوار
سوچ کرے جے کہاں میں مارا اندر دریا
مارے اپر کوہ دے مینوں ایہ اٹھا
میری ہڈی پسلی ہو جاوے گی چور
مفت ہے بن یار دے جند ہووے گی دور
پر جے اس نوں کہاں میں اپر کوہ دگا
ایہہ اپٹھا دیو ہے سٹ سی وچ دریا
پانی دے وچ لیواں گا ایہ دل سوچ دھرے
جان میری بچ جاوسی جے رب فضل کرے
کہندا سٹ پہاڑ تے مرساں ٹکڑے ہو
ٹٹے ہڈی پسلی خبر نہ پاوے کو
دیو کمے کم دیواں دا الٹا ہے ہر حال
پھیرا کیہا کیوں کراں پاواں تدھ دے بال
کھاون تینوں مچھیاں سٹاں وچ دریا
مچھی کوئی نہ چکے میں حق کرے دعا
ایہ گل کہہ دیا دل ماریا حمزہ نوں
حمزہ تائیں سٹ کے نسا حال زبوں

کہ اندر دو گیتی بمانی نہفت

چوں گفت این سخن دیو واژونہ جوے

ز دست انگہہ رستم جنگجوے

بدریای ژرف اندر انداختن

چناں چوں شنیدش دگر ساختن

فردوسی تے مولوی دے اکو جہیے مضمون دے شعراں تے نظراں سٹن توں پہلاں دوہاں دے حالات دے فرق نوں ساہمنے رکھو۔

(۱) اک پاسے ستریا بہتریا اک پرانا بڈھا اے۔ دوجے پاسے الوآں منڈا اے جیہڑا حالے گبھرو وی نئیں ہویا۔

(۲) فردوسی شاہی مدد دی آس تے شعر لکھ رہیا اے۔ مولوی صاحب دے ساہمنے سمندر خاں تے خواجہ احمد جیہے یاراں دی داد توں سوا ہور کجھ وی نئیں۔

(۳) فردوسی اک ایسی زبان وچ شعر لکھ رہیا اے جیہدے پچھے اک پوری قوم ایں اوہ قوم جیہڑی اپنی زبان ادب رہن سہن تہذیب تمدن، مذہب بادشاہی تے تاریخ دے مقابلے دنیا دیاں ساریاں قوماں نوں حقیر تے گھٹیا سمجھن دی عادی اے۔ اوہدے مقابلے تے مولوی صاحب دی شعری زبان دے وارث پنجاب دے علمی حلقے ہمیشہ ای احساس کم تری دا شکار رہے نیں۔ ایہدا وڈی پنجاب دی بدقسمتی کی ہو سکدی اے۔ پئی دنیا دا ایہ واحد خطہ اے جتھے دے واسی اپنی ماں بولی دی مخالفت وی کردے نیں۔ اوہناں اپنی ماں بولی وچ شعر آکھنا تے رہیا کدھرے پنجاب دے مڈھلے وڈے شاعراں دے کلام ول توجہ کرنی وی اپنی علمی شان دے خلاف سمجھیا اے

(۴) فردوسی نوں شاہنامہ لکھن تے اوہدے دیس واسیاں نے اتہاں چک لیا تے اوہ اج تک اچا شاعر اے۔ الوری اوہدی مداح کردا اے

آفریں بر روان فردوسی　　آں ہمایوں نہاد فرخندہ
او نہ استاد بود ما شاگرد　　او خداوند بود ما بندہ

اینج ای نظامی، سعدی تے دوجیاں شاعراں نے اوہدی تعریف دے گیت گائے نیں۔ نظامی آکھدا اے ؎

سخن گوے پیشہ دانائے طوس
کہ آراست زلف سخن چوں عروس

ابن اثیر جہئے مورخ نوں وی ایہ گل کہنی پئی کہ ایہ کتاب (شاہنامہ) دراصل عجم دا قرآن ایں مولوی صاحب اک گمنام جہئے پنڈ دیچ پیدا ہوئے۔ تے لاگے سا نگے دے پنڈ وسدے ان پڑھ لوگ اُنہاں نوں پچھان وی نہ سکے۔ ایتھوں تک خواجہ احمد تے سمند خاں جہناں دے ناواں نال جنگ ہر پا ہویا اے۔ اوہناں دی اولاد کول جنگ نامہ دا کوئی نسخہ نئیں۔ حالاں کہ جے اوہ خواہش کردے تے مولوی صاحب خود لکھ کے دے دیندے۔ ناں انہاں دا کلام کسے نے سنیاں تے ناں ای اوہناں دی صوفیانہ بے نیازی نے کسے کولوں داد یا تعریف دے صلے دی کوئی آس رکھی۔ دوہاں شاعراں دے مزاج حالات دے وکھرے پن نوں ملکھ رکھیئے تے پھیر دسیئے کہ جویں فردوسی نے منہوم ادا کرن وچ پوری فن کاری تے استادی توں کم لیا اے۔ کیا آپ دے کلام وچ کوئی کمی الجھن یا ڈھلا پن اے۔ ع

"ہم سخن فہم ہیں غالب کے طرفدار نہیں"

سخناں دے اسیں پرکھن والے ہئیں غالب دے ساتھی۔ فردوسی نے اک مطلب ادا کرن واسطے پنج مصرعے ورتے نیں۔

چنیں گفت رکواں کہ اے پیتن
یکے آرزو کن کہ تا ار ہوا　　کجات آید کنوں فگندن روا
سوی آیت اندازم از سوی کوہ　　کجا خواہی افتاد انزدو گردہ

ترجمہ :- دیو نے آکھیا اے رستم تیری کی خواہش اے ہوا وچوں تینوں کتھے سٹاں پانی وچ سٹاں یا پہاڑ تے دوہاں تھانواں وچوں جیہڑی تھاں پسند اے ۔

مولوی صاحب کہندے نیں ؎

پھر کہندا اہن دس کھاں کتھے ماراں چا
یا کہ وچ پہاڑ دے یا اندر دریا

بات پوری ہو گئی اے ۔ جواب وچ رستم دی زبان وچوں فردوسی کہندا اے ؎

چوں رستم بگفتار او بنگرید — تن از کف آں دیو وازو ندید
چنیں گفت با دل گو پیلتن — کہ از چارہ بر نیست در ہر سخن
کنوں ہرچہ گویمش جز آں کند — نہ سوگند داند نہ پیماں کند
گر ایدوں گویم بدریا فگن — بکوہ افگند بہ گہر رہ ہر من

ترجمہ :- جدوں رستم نے اوہدی گل سنی ۔ تے ایتھے دیو دے پنجے وچ اپنا جسم ویکھیا ۔ اپنے دل وچ سوچیا کہ دوہاں گلاں توں سوا اہن کوئی چارہ نئیں جو بھی آکھاں گا دیو نے اوہدے الٹ کرنا ایں ۔ اینوں قسم دی پرواہ نئیں جے میں آکھاں گا دریا وچ سٹ ایہ بھیڑا دیو مینوں پہاڑ تے سٹے گا ۔

مولوی صاحب نے پہلے دو شعراں نوں دو مصرعاں وچ انج ادا کیتا اے تے نال اک گزرے ہوئے واقعہ دا دادھا کیتا اے ۔ جس توں فردوسی دے شعر خاموش نیں ۔

سن حمزہ فرماوندا ایہ کی کریں جفا
کی میرے احسان دا گوں کرن وفا

یعنی امیر حمزہ نے دیو دی گل سن کے آکھیا ایہ کی دھرو اے دوسرے

مصرعے وچ اس ظلم دا ثبوت دتا کہ میں تیرے اتنے احسان کیتا اے۔ تینوں قید وچوں چھڑایا اے فیر رستم دا نگوں امیر حمزہ دی سوچ دا لے سہ

سوچ کرے جے کہاں میں ماد اندر دریا !

مارے اوپر کوہ دے مینوں ایہ اٹھا !

فردوسی دے دوجے دو شعراں دا مطلب کناں واضح طور تے ادا کیتا گیا اے ایس طرح سارے شعراں وچ فردوسی دا مطلب ادا کرن دے نال نال اپنے ولوں ہور وادھا کر رہے نیں۔ فردوسی نے اٹھاراں بیتاں وچ ایہ روایت نظم کیتی اے مولوی صاحب نے چودہ شعراں وچ ایس توں زیادہ مطلب کھپا دتا اے۔ کوئی گھاٹا محسوس نیئں ہوندا۔ سگوں وادھا اے۔ اک مثال ہور دین توں بغیر اگے ودھن نوں جی نیئں کردا۔ رستم دیو نوں کہنا چاہندا اے کہ مینوں پہاڑ تے سٹ دے تاکہ میں ٹوٹے ٹوٹے ہو جاواں تے اوتھے ای میری قیامت ہو جائے سہ

بکوہم زند تا شوم ریز ریز

بدزاں بر آید زمن رستخیز

مولوی صاحب فرماندے نیں سہ

میری ہڈی پسلی ہو جاوے گی چور

مفت بہے بن یار دے جند ہووے گی دور

فردوسی نے جسم ٹٹن تے گل مکا دتی اے۔ آپ ہڈیاں تے پسلیاں نوں وکھرا وکھرا کر کے وکھاوندے نیں نال ای نزع ویلے محبوبہ دا تصور سامنے لیا رہے نیں۔

ہن تسیں دوہاں ایرانی تے پنجابی شاعراں دے خالص جنگی شعر سنو۔ جیہڑا انہاں دوہاں دا اصل موضوع اے۔ ایتھوں ای شاعری دی کامیابی تے ناکامی دا پتہ چلدا اے کیوں جے رزمیہ شاعراں دا اصل کم جنگ دا نقشہ کھینچنا ایں۔

فردوسی

ز لشکر برآمد سراسر فروش
زمین پُر فروش و ہوا پُر فروش
جہاں لرز لرزاں شد دشت و کوہ
زمیں شد ز نعل ستوراں ستوہ
درخش از درخش و گروہ از گروہ
گسستہ نشد شب برآمد ز کوہ
درخشیدن تیغہائے بنفش
ازاں سایہٴ کاویانی درفش
تو گفتی کہ اندر شب تیرہ چہر
ستارہ ہمی برفشاند سپہر
زمیں گشت جنباں چو ابر سیاہ
تو گفتی ہمی برنتابد سپاہ
بلند آسماں چوں زمیں شد ز خاک
ز ہر سو ہمی بر شدہ چاک چاک
دل کوہ گفتی بدرد ہمی
زمیں با سواراں بپرد ہمی
ز بس نعرہ و نالہ کرنائے
ہمی آسماں اندر آمد ز جائے
چناں تیرہ شد روے گیتی ز بد گرد
تو گفتی کہ خورشید شد لاجورد
ہمہ مہرہ بر کوہ از ژندہ پیل
زمیں جنب جنباں چو دریائے نیل

غلام رسول

کافر مومن دل پئے ہویا دھند و کار
شور طنبور نقاریاں مول نہ سنے پکار
گرزاں نہ درو زور سی پچی دگے تلوار
بندوقاں بے حد تے سیلے خون گزار
نیزہ برچھی کاتیاں تیر خدنگ ہزار
بارش گولی تیر دی ہندی باہجھ شمار
گلیس کمندن پیچ پا ساہ کرائے بند
سنباں تلے آقیاں شاہاں دے فرزند
گھٹے نال زمین دے اک ہویا آسماں
کائی نظر نہ آوندا انھاں ہویا جہان
اک دوجے نوں مارنے اٹھے واہ تلوار
اپنا ہور پرایا نظر نہ آون یار
خوف دلاں دے جھک گئے انہاں عزرائیل
روحاں اڈ اڈ جاندیاں آپے ول قندیل
سن کے شور بہادراں زمینوں نسے دیو
اندر طبقے دھرت دے ہویا سخت غریو
خون دے گئے وچ دشت دے نہراں وانگ رواں
رہڑ دے گئیں دلاوراں وچ میداں عیاں
دشت افغر وچ ہو گیا میداں لالو لال
ندیاں وگیاں خون تھیں فوجاں وچ دیال
گرزاں دی دھمکار تھیں زخمی ہوئے گوش
نعرے کیتے یلاں نے فیل ہوئے بے ہوش

ز گردِ سواراں ہوا بست میغ
چو برق درخشندہ پولاد تیغ
ز جوشِ سوراں و آوازِ کوس
ہوا قیر گوں شد زمین آبنوس
تو گفتی زمین موج کہ بر شد بدشت
زمیں شش شد آسماں گشت ہشت
ز بس نیزہ و گرز و گوپال و تیغ
تو گفتی ہوا ژالہ بارد ز میغ
ز کشتہ ہمہ دشت آوردگاہ
تن و دست و سر بود و ترگ و کلاہ
بجوشید دشت و تو قید کوہ
ز جوشِ سوارانِ ہر دو گروہ
تو گفتی کہ روئے زمیں آس است
ز نیزہ ہوا نیز در جوشن است

بدل گرد غبار دا برقوں چمکے تیغ!
باراں تیر اڑاوندا مردوں باہجہ دریغ!
ڈھیہ ڈھیہ پیندے سورمے ہیٹھ سماں چوپھیاں
گرزیاں دی توڑ دی گردش ووش کوبلی
دھس نیزے وچ سیناں لنگھن پار چلن
زخم پیاندے تناں تے لالاں وانگ بن
نعرے مردے جاندیاں اٹھن وار و وار
اک اک دے ہو جاوندے ٹکڑے چار و چار
ہو گھائل سکھ جوڑے رددل زار و زار
ہر ہر طرفے ہوندا نعرہ مار و مار
وچ ہجوم افواج دے پھس ٹٹے سارے اندام
رہ رہ سکے تلوار دی نیزا نیز تمام
پہن بازو وچ بازواں سینہ سینے نال
دیو اکھاڑے قتل دے کشتی نبی مثال
تے نیزے وچ پنجیاں پھسے جواناں دے
چلے ڈھالے گو ہتھ عقیں پٹے کماناں دے
دھس اسپاں دیاں گرداں دو بانہ دے چکاں
چا مارن اٹھا ٹکے زمیناں ہتھیں اسوار

دوہاں مصوراں دے جنگی معرکے وچ داخل ہون توں پہلوں مناسب معلوم ہوندا اے کہ دوہاں دے اوس زمانے دے ماحول تے اک جھاتی ماری جاوے کسے وی نظارے دی تصویر کھچن لئی اوس خاص نظارے یا اوہدے ورگے منظر دا مصور دیاں اکھاں ساہمنیوں گزر جانا اوہدے فن وچ زندگی دی حرارت پیدا کر دیندا اے ایہدے برخلاف جے ان ویکھے نظارے دا اپنے تخیلے نال نقشہ

کھچے گا تے فیر اکھیں ویکھے نظارے نالوں اوہدے وچ کوہاں دا فرق ہووے گا۔

فردوسی جس ماحول وچ شاہنامہ لکھ رہیا اے۔ لڑائی جھگڑے بادشاہاں دیاں آپس وچ ٹکراں جنگی معرکے اوس زمانے دے روزمرہ وچ داخل سن۔ بادشاہ نے شاہی محل دے نیڑے جہڑا مکان دتا سی اوہدے وچ پورا جنگی سامان پیا سی۔ علامہ شبلی نعمانی دے کہن موجب سلطان نے حکم دتا سی کہ اوہ مکان تمام ضروری سامان نال بھریا ہویا ہووے۔ جنگی سامان لڑائی دے ہتھیار۔ ایران دے بہادراں پہلواناں دے فوٹواں نال سجیا ہویا سی۔ شعر العجم صد ۷۳

اک پاسے دیلمیوں دی شہ تے فرقہ باطنیہ نے قتل و غارت گری دا بازار گرم کر چھڈیا سی۔ دوجے پاسے سلطان محمود غزنوی پڑیاں بڑیاں بادشاہیاں دی ای تہی پھیر رہیا سی۔ اونے ملکاں دے مُلک ہیٹھاں اُتے کر چھڈے سن۔ ایہ اوہو ای زمانہ سی جدوں بت کدہ ہند تے اونے پے در پے حملے کیتے سن اوس زمانے وچ اسلحہ جنگ زرہ خود وفضاں گوپال۔ گرز۔ تیغ۔ ڈھال خنجر روس۔ ناوک تیر کمند نیزہ وغیرہ فردوسی داسطے مشہور تے عام چیزاں سن۔ ایہدے نال ای فردوسی کول ویلے سی۔ جیہڑا شعری یکسوئی لئی ضروری ہوندا اے۔ اوہ گھر کماون دے دھندیاں توں وی فارغ سی۔ نظامی عروضی دے آکھن موجب فردوسی اک رئیس دا پتر تے خوشحال سی۔

ایہدے الٹ مولوی غلام رسول صاحب ول نظر مارو۔ آپ دا ماحول، انگریزی عہد دی وجہ نال خاموش تے پر امن سی۔ ہندوستانیاں نال انگریزاں دی ٹکر جیہڑی انگریز دے عہد دے شروع وچ ہوئی سی۔ مولوی صاحب دا پنڈ تے اوہدے نیڑے دا پورا علاقہ تقریباً بے خبر سی۔ اوہناں نے اپنیاں اکھاں نال کوئی چھوٹی وڈی جنگ نئیں ویکھی۔ اوہناں دے آون جاون دے ذریعے وی غریبانہ سن۔ جدھر جانا چاہن پیریں ٹر کے جانا پیندا سی۔ روزی کمان واسطے کدی اوہناں نے سکول ماسٹری کیتی، کدی حکمت تے امامت دا کم کرنا پیا۔

اوہ غیر جنگی ماحول وِچ ضرور ی کماں تو ں وقت کڈھ مُنڈ پُنے اندر اہم تصانیف دی ذمہ داری سنبھالدا اے۔ ایس تھیار نوں اُکھ رکھ کے دوہاں شاعراں دے شعراں تے اک چلاویں جھاتی مارن نال ساڈوں دوہاں دے جنگی شعراں دا کسے حدتک اندازہ ہو سکدا اے۔ بلاشبہ پڑھن والا فردوسی دے شعر پڑھ کے اپنے آپ نوں جنگی معرکے وچ شامل سمجھنے لگ پیندا اے۔ ایہ ای اوہدی شاعری دا بادشاہ ہون دی وڈی دلیل اے۔

ع زمیں پر خروش و ہوا پر خروش

ع جہاں لرزہ زاں شدہ کوہ دشت

درفش از درفش و گروہ از گروہ

درخشیدن تیغ ہائے بنفش

دل کوہ گفتی بدرد ہمی!

زمیں با سواراں بپرد ہمی!

زسم سوراں دراں پہن دشت

زمیں شش شدہ آسماں گشت ہشت

ایہ گجدے ہوئے مصرعے دھاڑدے ہوئے شعر فردوسی دے سوا کون کہہ سکدا اے۔ شعر نئیں سگوں جنگی مجاہد نیں جیہڑے پِڑ وچ اپنی بہادری جواں مردی دے جوہر وکھا رہے نیں تے پرانی دنیا وِچ انقلاب لیا رہے نیں۔

ہن اسیں پورے ادب نال فردوسی دے جنگی معرکے وچوں رخصت ہوندے واں تے غلام رسول دے مسیت دے حجرے دل جھاتی پاندے واں جتھے بہہ کے اوس جنگ نامہ لکھیا۔ بغیر شک توں ایہ اک ملاں دا حجرہ اے۔ پر حدوں اسیں اوہدے وچ وی اوہو رعب داب کھڑکا دھڑکا دبدبہ جاں بازی جاں نثاری جنگی معرکہ بازی تے گھمسان ویکھدے واں تے ساڈی حیرت دی کوئی حد نئیں رہندی۔ ایس پورے بزمیہ ماحول دے اک گوشے وچ ایہ

خدا دا بندہ کلاّ ای اپنی وکھری دنیا وسا کے بیٹھا ہویا اے۔ جِتھے تے ماحول دا بالکل کوئی اثر نہیں۔ ایہہ اپنی دنیا دا آپ بادشاہ اے تے آپ ای ایہدا نظام چلا رہیا اے۔ تھلے دِتے ہوئے شعراں تے اک وار پھیر جھاتی مارو تے اپنے دل توں پچھو پئی غلام رسول کسے نالوں گھٹ تے نہیں ؎

نیزہ برچھی کاتیاں تیر خدنگ ہزار　　بارش گولی تیر دی ہوندی بے حد شمار
خون دگے وچ دشت دے نہراں وانگ رواں　　رہڑدے سیس لاوراں دے چہ میداں عیاں
گرزاں دی جھنکار تھیں زخمی ہوئے گوش　　مغز کیتے یلاں نے معطل پئے بے ہوش
ڈھیہ ڈھیہ پوندے سورمے ہیٹھ سماں چوبھال　　گرزیلاں دی زور دی گردش دورش گوپال

اک شعر وی ایہا نہیں جنہوں پڑھ کے انسانی روح تڑپ نہ اٹھے۔ کیہڑا اے جہدیاں رگاں وِچ جوانی دا خون ایں تے اوہ ایہ شعر پڑھ کے میدانِ جنگ نوں جان واسطے بے تاب نہ ہو جاوے۔

شاعری ایس توں ودھ کامیابی کی ہو سکدی اے کہ اوہ اپنے جادو بھرے لفظاں نال پڑھن والے دل تے دماغ تے انقلاب پیدا نہ کر دیوے۔ تے اک مسمریزم دے عامل وانگوں اپنی راہ تے چلن تے مجبور کر دیوے۔ شاباش غلام رسولا! تیرے ہزار شاباش!

فیضی احسنت ازیں عشق کہ دوراں امروز
گرم دارد ز تو ہنگامۂ رسوائی را

کاش کہ ساڈے ملک دا پڑھیا لکھیا طبقہ اپنے فرض نوں پہچانے۔ ورھیاں دی غلامی نے ساڈے دل دماغ تے اجہاں بارِ چھڈیاں نیں۔ اسیں اپنے آپ نوں بھل گئے آں ساڈے ملک دا چوکھا پڑھیا لکھیا طبقہ پنجابی تے رہی کدھرے اردو بولنا وی اپنی بے عزتی سمجھدا اے۔ انگریزی دے چار اکھر پڑھ کے اوہنوں افسوس لگ جاندا اے کہ پنجابی ماں دے پیٹ وچوں پیدا ہون دی تھاں کسے میم دے ڈھڈ وچوں کیوں نہ جمیا۔

اینج ساڈے ملک وچ مولوی صاحباں دا اک طبقہ اے۔ جنہاں دینی درسگاہاں وچ علم پڑھیا اے۔ اوہ پنجابی نوں سکھاں دی زبان سمجھدا اے۔ صرف ایس لئی پئی سکھاں دی مذہبی کتاب گرنتھ پنجابی وچ اے۔ ایس واسطے سکھاں نوں پنجابی نال چوکھا پیار اے اوہناں نوں ایہہ علم نہیں پئی اوہ وی پنجاب وچ وسدے نیں تے اوہناں دی ماں وی پنجابن اے۔ اوہناں نوں شاید ایس گل دی بھل اے۔ کہ مولوی غلام رسول جیہے فاضل انسان جیہڑے عربی، فارسی دے اجل عالم سن۔ اوہ بڑی آسانی نال اپنیاں تصنیفاں عربی فارسی وچ کر سکدے سن پر اوہناں اپنی ماں بولی نوں اپنے خیالاں دے اظہار دا وسیلہ بنایا اے۔

مدرسہ تے مسیت دی ایس مخالفت دا نتیجہ ایہہ نکلیا۔ کہ پنجابی زبان نوں ٹھوس کم کرن والے نصیب نہ ہو سکے۔

جیویں اردو نوں نذیر احمد، ذکاءاللہ، محمد حسین آزاد۔ عبدالحق۔ حالی شبلی جیہے فاضل لوک کم کرن واسطے مل گئے۔ پنجابی زبان تے ایسے لوکاں دی ٹھیکیداری قائم ہو گئی جیہڑے تعلیم وچ تھوڑی بہت سدھ بدھ رکھدے سن۔ ٹھوس علمی کم نال تے اوہناں نوں ان پڑھ ای کہیا جا سکدا اے۔

انہاں دے ہتھاں وچ پنجابی زبان دے اچے تے سچے پر بزرگاں دیاں کتاباں دی اشاعت دتی گئی تے اوہ ایہناں اعلیٰ پایہ دیاں تصنیفاں دے چھاپن دا حق ادا کرنا تے اوہناں اتے پورے علمی عبور نال کجھ لکھنا تے رہیا اک پاسے اوہ ایہناں کتاباں نوں سمجھن تے انہاں دیاں کتابت دیاں غلطیاں درست کرن دی وی قابلیت نہیں رکھدے سن پر اللہ دا لکھ شکر اے۔ ہن کجھ پڑھے لکھے لوک ایس پاسے دل توجہ دے رہے نیں۔

احسن القصص المعروف یوسف زلیخا

مولوی صاحب رحمت اللہ علیہ دیاں تصنیفاں وچوں احسن القصص دا مقام بہت اچا اے۔ ایہ ساڈھے کو تن سو صفحے دی مثنوی مولوی صاحب نے چوی سال دی عمر وچ لکھی۔ انہاندی شہرت دا باعث ایہو مثنوی اے۔ ایہ اصل وچ قرآنی واقعہ اے۔ آپ دی ایس بے نظیر مثنوی تے بحث کرن توں پہلاں اسیں اصل قرآنی بیان لکھدے آں۔ تاں جے پڑھن والیاں نوں پتہ چل جائے کہ ایس واقعہ دی تفسیر مولوی صاحب نے کیویں کیتی اے۔ کیوں جے قرآن پاک دی ایہ سورت سورہ یوسف دے ناں تے مشہور اے تے مصنف دی ایس کتاب نوں پڑھے لکھے لوک تفسیر یوسف دے ناں نال یاد کردے نیں۔

قرآنی قصہ

(حضرت یعقوب علیہ السلام اپنے خاندان سمیت کنعان وچ رہندے سن)

اک دن یوسف علیہ السلام نے اپنے باپ نوں آکھیا۔ اے میرے باپ میں اک خواب ڈٹھیا اے گیاراں تارے۔ سورج تے چن مینوں سجدہ کردے نیں۔ باپ نے آکھیا اے میرے پتر توں اپنا ایہ خواب بھراواں نوں نہ دسیں۔ ایہ ہووے تیرے خلاف کوئی گوجھی تدبیر کرن۔ ایس واسطے کہ شیطان بندے دا کھلا دشمن اے۔ ایویں اللہ تعالیٰ نے تینوں چن لیا اے تے اللہ کرم تینوں خاص گلاں دی حقیقت

دے گا تے اپنی نعمت تیرے اتے تے یعقوبؑ دی اولاد اتے پوری کرے گا جیویں تیرے باپ دادے ابراہیم تے اسحٰق علیہ السلام اتے پوری کیتی تیرا رب جانن والا تے دانائی والا اے۔ پکی ہیڈی گل اے کہ یوسف علیہ السلام دے ایس قصہ دچ پچھن والیاں لئی کئی پتے دیاں گلاں نیں۔ بھراواں نے سمجھیا یوسف تے اوہدا بھرا باپ نوں ساڈے نالوں بہتے پیارے نیں۔ حالاں اسیں اوہناں نالوں ڈھیر سارے تے طاقت والے آں۔ ساڈے پیو نوں سدھی بھل اے۔ یوسف نوں مار سٹو یا کسے ہور ملک وچ کڈھ دیو۔ پھر باپ دیاں نظراں ساڈے ول ہو جان گیاں تے باپ دیاں اکھاں وچ اسیں چنگے ہو جاواں گے۔ اوہناں وچوں اک نے ایہ گل کیتی تسیں یوسف نوں مارو نہ جے کجھ کرنا ایں تے اینوں ڈونگھے سارے کھوہ وچ سٹ دیو۔ آپے کوئی قافلے والا کڈھ کے لے جاوے گا۔

انہاں آکھیا اے ساڈے پیو کی گل اے توں یوسف دے بارے وچ ساڈا اعتبار نئیں کردا۔ حالاں اسیں اوہدے حمائتی آں۔ بھلکے اونوں ساڈے نال گھل ساڈے نال کھیڈے کھائے پیئے۔ اسیں اوہدے راکھے آں۔ اوہناں دے باپ نے آکھیا مینوں فکر اے تسیں اونوں لے جاؤ بھل جاؤ تے کوئی بگھیاڑ کھا جائے۔ اوہناں آکھیا۔ یوسف نوں جے بگھیاڑ کھا گیا تے اساں کی کھٹیا۔ جدوں اسیں چنگا بھلا گروہ آں۔ فیر جدوں یوسفؑ نوں لے گئے تے ایس گل تے سٹی رلائی کہ ڈونگھے جیئے کھوہ وچ سٹ دیئے۔ اللہ نے یوسفؑ ول وحی کیتی۔ تسیں اوہناں نوں ایہ ساری گل تلاؤ گے —— تے اوہناں نوں پتہ وی نہ ہووے گا۔

شام نوں اپنے باپ دے کول روندے کرلاندے آن وڑے تے باپ نوں کہن لگے کہ اسیں دوڑ وچ اک دوجے توں اگے ودھن لگے سی۔ یوسفؑ نوں سامان کول بٹھایا سی۔ اونوں بگھیاڑ کھا گیا۔ بھانویں اسیں سچے آں پر تسا نوں

ساڈے تے یقین نئیں آوے گا۔ کرتے نوں جھوٹ موٹ لہو نال لبیڑ لیائے سن
حضرت یعقوبؑ نے آکھیا۔ تساں اپنے کولوں گل گھڑ لئی اے۔ صبر ای چنگا
اے۔ جیہڑی گل تسیں کہندے او اوہدے لئی میں اپنے رب کولوں ای مدد منگ
دا ہاں۔

اک قافلے والیاں نے اپنا پانی بھرن والا گھلیا۔ اوہنے ڈول کھوہ وچ
لمکایا۔ تے کہن لگا بڑی خوشی دی گل اے۔ منڈا اے۔ اوہناں پونجی سمجھ کے
لکا لیا اللہ کریم جاندا اسی جو اوہ کر دے سن۔ بھائیاں یوسفؑ نوں تھوڑے
جیئے مل توں چند درماں دے بدلے ویچ دتا۔ اوہناں نوں ایہدے وچ
کوئی لوبھ نئیں سی۔ جس بندے نے یوسفؑ نوں مصر وچ مل لیا۔ اوہنے اپنے
گھر والی نوں آکھیا۔ ایہنوں چنگی تھاں دے۔ ہو سکدا اساں نوں کوئی فائدہ دیوے
یا اسیں ایہنوں اپنا پت بنا لئیے۔

اللہ تعالیٰ نے یوسفؑ اوہنوں ملک تے تھاں دتی تے گلاں دی حقیقت
دسی۔ اللہ قدیر اپنے کماں تے غالب اے۔ بہت سارے لوک نئیں سمجھدے
جدوں یوسف جوان ہوئے تے حکمتاں والے رب نے انہاں نوں حکمت
تے علم دتا۔ اللہ تعالیٰ چنگیاں نوں ایویں ای بدلہ دیندا اے۔

جہدے گھر وچ یوسفؑ سن۔ اوس عورت نے آپ نوں ارادے توں
پھیرنا چاہیا۔ بوہے بند کر لئے تے آکھیا۔ آراں ہو۔ یوسفؑ نے آکھیا میری
توبہ میرے رب نے مینوں بہت چنگی تھاں دتی اے۔ برے لوک کامیاب
نئیں ہوندے۔ اوس عورت نے ارادہ کیتا۔ یوسف علیہ السلام جے اپنے رب
ولوں سچی دلیل نہ ویندے تے اوہ وی ارادہ کر لیندے۔ انج اللہ نے اوہناں
توں بدنامی تے بے حیائی دور کر دتی۔ اوہ اللہ تعالیٰ دے چنگیاں بندیاں وچوں
ہین۔

دونویں بوہے ول دوڑے۔ عورت نے انہاں دا کڑتا پچھوں پاڑ سٹیا

دوہاں نے گھر دے مالک نوں بوہے تے پایا۔ کہن لگی اوہدی کی سزا اے۔ جیہڑا
تیری عورت نال بھیڑا کرے سو لئے ایہدے کہ اونوں قید کیتا جاوے یا ڈاہڈا
دکھ دتا جاوے۔ یوسفؑ نے آکھیا ایہ مینوں اپنے ول پھیرنا چاہندی سی۔ اوہدے
ٹبر وچوں اک بچے نے گواہی دتی جے یوسفؑ دا کرتا اگوں پاٹا ہویا اے تے ایہ سچی
اے تے اوہ جھوٹیاں وچوں اے جے اوہناں دی قمیص پچھوں پاٹی ہوئی اے
تے فیر ایہ کوڑی اے تے یوسفؑ سچے نیں۔ جدوں قمیص پچھوں پاٹی ہوئی دیکھی تے
اوہدا خاوند کہن لگا۔

" ایہ تساڈی عورتاں دی چال اے۔ سچی گل ایہ وے پئی تساڈے مکر
وڈے نیں۔ یوسف توں ایس گل نوں چھڈ دے۔ عورت نوں کہن لگا توں
اپنے گناہاں دی معافی منگ۔ ایس واسطے کہ توں بھڑکن والیاں وچوں ایں شہر
دیاں عورتاں نے ایہ کہنا شروع کر دتا کہ عزیز دی عورت نے اپنے کامے نوں
اوہدے ارادے توں پھیرنا چاہیا اے۔ اوہدے دل وچ اوہدا پیار رکھ
گیا اے۔ اسیں اونوں سدھی غلطی تے ویکھدیاں واں۔ جدوں اوہنے اوہناں
دی چلتر بازی سنی تے اوہناں دی روٹی ورجی۔ اوہناں ساریاں نوں اک اک
چھری پھڑا دتی تے یوسفؑ نوں آکھیا ذرا باہر نکل۔ جدوں اوہناں یوسفؑ
نوں ویکھیا تے اوہناں دا حسن عورتاں اتے چھا گیا۔ تے اپنے ہتھاں نوں کرٹ
لیا۔ کہن لگیاں ایہ بندہ نئیں ایہ تے کوئی فرشتہ اے۔ عزیز دی عورت کہن
لگی ایہ اوہو ای اے جہدے تسیں مہنے ماردیاں او۔ جے میں ایہنوں بھرکانا چاہیا
سی پر ایہ بچ گیا جے اپنے میری گل نہ منی تے میں ایہنوں قید کر دیاں گی تے فیر ایہ
ذلیل لوکاں وچوں ہو جائے گا۔

یوسفؑ نے آکھیا۔ جہدے ول ایہ مینوں سددیاں نیں ایہدے نالوں
مینوں قید بہت چنگی تے جے اللہ میاں نے انہاں دی چال میرے دلوں نہ پھیری
تے میں ایہناں ول جھک جاواں گا۔ تے انجاناں وچوں ہو جاواں گا۔ اوہناں

دسے رب نے ایہ گل من لئی تے انہاں دی چال اوہناں ولوں پھیر دتی اللہ سنن والا جانن والا اے۔ ایہدے پچھوں جدوں اوہ نشانیاں ویکھ چکا سی خیر ایہناں نوں سمجھیا کہ ایہنوں اک وقت تک قید کرا دئیے۔ اوہناں دے نال ہور دو، جوان جیل وچ داخل ہوئے۔ اوہناں وچوں اک نے آکھیا میں اپنے آپ نوں شراب نچوڑدیاں ہویاں ویکھدا واں۔ دوجے نے آکھیا میں اپنے سر تے روٹیاں چکیاں ہویاں ویکھدا واں۔ جنہاں وچوں جانور کھا رہے نیں۔ سانوں ایہدی تعبیر دسو۔ کیوں اسیں تینوں چنگیاں ویکھدے واں۔

یوسفؑ نے آکھیا تساڈا کھانا کھان توں پہلاں تسانوں تعبیر دس دیاں گا۔ ایہ علم میں نوں میرے رب نے سکھایا ہویا اے جہڑے لوک اللہ تعالیٰ نوں نئیں من دے آخرت دے انکاری نیں میں انہاں لوکاں دی راہ نوں چھڈ دا واں میں اپنے پیو دادے ابراہیم اسحاق تے یعقوبؑ دے طریقے اتے چلدا واں ساڈا ایہ کم نئیں کہ اسیں کسے ہور نوں اللہ تعالیٰ دا شریک بنائیے۔ ایہ ساڈے لوکاں اُتے اللہ دا فضل اے پر بہت سارے لوک شکر نئیں کردے۔ اے میرے قید خانے دے ساتھیو بھلا وکھرے وکھرے رب چنگے نیں یا اکو زبردست اللہ تعالیٰ اوہنوں چھڈ کے تسیں اپنے دیاں گھڑیاں ہویاں ناواں نوں پوجدے او جہدی رب العزت نے کوئی دلیل نہیں گھلی۔ احکم الحاکمین توں سوا کسے دا حکم نئیں، حکم اللہ تعالیٰ نے ای کردا اے۔ اوہدے توں سوا ہور کسے نوں نہ پوجو......... ایہو سدھا راہ اے پر بہت سارے لوک نئیں جاندے لے میرے قید خانے دے سنگیو تساڈے وچوں اک اپنے مالک نوں شراب پلائے گا۔ دوجے نوں سولی اتے چڑھایا جاوے گا۔ جانور اوہدے سر نوں کھاون گے جہڑی گل پچھدے او اوہدا فیصلہ ہو گیا ہویا اے۔ اوہناں وچوں جہدے ول خیال سی کہ اوہ بچ جاوے گا۔ اوہنوں آکھیا اپنے مالک کول میرا دسیں تے شیطان نے اوہنوں ایہ گل دینی بھلا دتی۔ تے یوسفؑ کئی ورہے قید وچ رہے۔

بادشاہ نے آکھیا میں خواب اندر ست گاواں موٹیاں ویکھیاں نیں۔ جنہاں نوں ست ماڑیاں گاواں کھا رہیاں نیں۔ ست ہرے سٹے تے ست سُکے۔ درباریو میرے خواب دی تعبیر دسو جے تسیں خواب دی تعبیر کر سکدے او۔ اوہناں آکھیا ایہہ پریشان خواب اے۔ سانوں اجہیاں خواباں دی تعبیر نہیں آوندی۔ اوہناں دوہاں جواناں وچوں جہڑا بچ گیا سی۔ بڑی دیر پچھوں اونوں چیتا آیا تے کہن لگا مینوں گھلو میں ایس خواب دی تعبیر دساں گا۔ تے سچے یوسفؑ ست موٹیاں گاواں ست ماڑیاں نوں کھا رہیاں نیں ایہدی تعبیر دسو۔ ست ہرے سٹے تے ست سکے سٹے تاں جے میں لوکاں کول جا کے دساں تے اوہ جان لین۔ یوسفؑ نے آکھیا۔ ست ورہے تسیں کھیتی باڑی کردے تے جو تسیں کھٹو۔ کھاون توں وادھو اونوں سٹیاں وچ رہن دیو پھر ایہدے پچھوں ست ورہے کال دے آون گے۔ اوہناں وچ اوہ سب کھائیو۔ جیہڑا جوڑیا ہووے تھوڑا تسیں بچا لئو۔ ایہدے مگروں اک سال آوے گا۔ جیہدے وچ مینہ ورھے گا تے لوگ انگوراں دا رس نچوڑن گے۔

بادشاہ نے آکھیا اونوں میرے کول لے آؤ۔ جدوں ایلچی یوسفؑ دے کول آ گیا۔ اوہناں آکھیا اپنے مالک کول واپس جا۔ اوہدے کولوں پچھ اوہناں عورتاں دا کی قصہ اے جنہاں اپنے ہتھ کرٹ لئے سن۔ میرا رب انہاں دی چال نوں چنگا جاندا اے۔ بادشاہ نے آکھیا۔

جدوں تساں عورتاں نے یوسف نوں اوہدے ارادے توں پھیرنا چاہیا سی تے کی ہویا۔ اوہناں آکھیا اللہ پاک اے اساں اوہدے وچ کوئی پھیڑ نہیں ویکھیا۔ عزیز دی عورت نے آکھیا۔ سچ نتر گیا اے۔ میں اوہنوں اوہدے ارادے توں پھیرنا چاہیا سی۔ یقیناً اوہ سچیاں وچوں اے۔

یوسفؑ نے آکھیا ایہہ گل میں ایس لئی پچھائی اے کہ میں اوہدی کنڈ دے پچھے خیانت نہیں کیتی تے ناں ای اللہ خیانت کرن والیاں نوں ہدایت دیندا اے

میں اپنے نفس نوں پاک صاف نہیں کہندا۔ جیہڑا برائی ول کھچ دا اے۔ پر جیہڑے اتے میرا رب رحم کرے میرا رب بخشش والا مہربان اے بادشاہ نے آکھیا انہاں نوں میرے کول لیاؤ۔ میں انہاں نوں اپنے خاصاں وچ کراں گا۔ جدوں اوہنے یوسفؑ نال گل کیتی تے آکھیا اج توں ساڈے کول شان والا تے اعتبار والا ایں یوسفؑ نے آکھیا مینوں ملک دیاں خزانیاں اتے لا دیو۔ میں نگہبان تے جانن والا ہاں۔ ایس طرح اللہ قدیر نے یوسفؑ نوں ملک وچ زور آور بنایا۔ جتھے چاہندے سن رہندے سن۔ اللہ تعالیٰ اپنی رحمت جنہوں چاہندا اے دے دیندا اے تے اوہ نیکاں دا اجر ضائع نہیں کردا۔ جیہڑے ایمان لیا ئے تے تقویٰ کیتا اوہناں لئی آخرت وچ بہت ثواب اے۔

یوسف علیہ السلام دے بھرا اوہناں دے کول آئے۔ آپ نے انہاں ... نوں پچھان لیا تے اوہ نہ پچھان سکے۔ جدوں انہاندا سامان تیار کیتا تے آکھیا تسیں اپنے ویر نوں میرے کول لیاؤ جیہڑا تساڈے باپ کول اے تسیں نہیں ویکھدے میں پورا ناپ دیندا آں تے چنگی طراں خاطر داری کردا آں۔ جے تسیں اوہنوں میرے کول نہ لیائے تے تساڈے لئی میرے کول غلہ نہیں تے نہ ای میرے کول آئیو۔ انہاں آکھیا اسیں اوہدے باپ نوں اوہدے ارادے توں پھراں گے اسیں اینج کرلواں گے۔ یوسفؑ نے اپنے نوکراں نوں آکھیا۔ انہاندی پونجی انہاندیاں بوریاں وچ رکھ دیو۔ تاں جدوں اپنے گھر والیاں کول جان تے پونجی پچھان لین تے فیر آون۔ اوہ جدوں اپنے باپ دے کول واپس آئے تے آکھن لگے۔ اے باپ سانوں غلے توں بند کیتا اے۔ تے ساڈے ویر نوں ساڈے نال گھلو۔ تاں جے اسیں غلہ لے آئیے۔ اسیں اوہدے رکھوالے آں۔ یعقوبؑ کہن لگے میں تساڈا کیوں اعتبار کراں۔ جیویں پہلاں ایہدے بھرا دا کیتا سی۔ اللہ تعالیٰ ہی چنگا نگہبان اے۔ اوہ ساریاں رحم کرن والیاں توں ڈاڈھا اے۔ جدوں انہاں اپنیاں

چھٹاں پھولیاں تے اپنی اپنی پونجی دیکھی تے کہن لگے اے باپ سانوں کی چاہی دا
اے۔ ساڈی پونجی وی سانوں موڑ دتی اے۔ اسیں پھیر اپنے گھر واسطے غلہ
لیاواں گے۔ نالے اپنے ویر دی راکھی کراں گے۔ اک اوٹھ دا بھار ودھ ہو جاواں گے۔ ایہہ غلہ
تھوڑا اے۔ اوہناں دے باپ نے آکھیا میں کدی تساڈے نال نئیں گھلاں گا جدوں تک تسیں مینوں
اللہ کریم دا وعدہ نہ دیو کہ ایہنوں میرے کول موڑ لیاؤ گے سوائے ایہدے کہ تسیں سارے
گھیرے جاؤ۔ جدوں اینہاں رب العزت دا وعدہ دتا یعقوبؑ نے آکھیا۔
اے میرے پترو۔ اک دروازے توں نہ لنگنا تے کھلے دروازیوں لنگھو۔
اللہ تعالیٰ دے سامنے میں تساڈے کول کوئی کم نئیں آسکدا۔ حکم صرف اللہ دا ای
اے میں اوس تے ای مان کردا آں۔ سارے بھروسہ کرن والے ایہدے اتے
ای بھروسہ کردے نیں۔ جدوں اوہ شہر وچ وڑے۔ جیویں انہاندے باپ
نے آکھیا سی کہ اوہ اللہ دے مقابلے تے اوہناندے ماسہ کم نئیں آسکدا۔ پر
یعقوبؑ دے دل دی حاجت سی۔ جنہوں اوہناں پورا کیتا۔ بلاشبہ اوہ علم
والے سن تے اللہ عزوجل نے انہاں نوں علم دتا سی۔ پر لوک نئیں سمجھدے
جدوں اوہ یوسفؑ دے کول آئے۔ انہاں نے اپنے ویر نوں اپنے کول تھاں
دتی۔ تے آکھیا میں تیرا ویر آں تے جو ایہہ کردے رہے نیں۔ توں اوہدے
اتے ہرکھ نہ کر۔ پھیر جدوں اوہناندا بھار تیار کیتا تے پانی دا سنہری کٹورا
بنیامین دی چھٹی وچ رکھا دتا۔ پچھوں اک پکارنے والے نے آکھیا۔ اے قافلے
والو! تسیں چور ہے۔ انہاں پچھیا تساڈی کہڑی شے گواچ گئی اے۔ پکارن
والے آکھیا۔ بادشاہ دا پیالہ گواچ گیا اے۔ جیہڑا پیالہ دیوے گا۔ اوہنوں اک
اوٹھ دا بھار دتا جاوے گا تے میں ایس گل دا ضامن آں۔ انہاں آکھیا رب
العزت دی قسم تسیں جاندے او۔ اسیں ملک وچ فساد کرن نئیں آئے
تے نال ای اسیں چوریاں کردے آں۔ اوہناں آکھیا تسیں جے کوڑے نکلے
تے ایہدی کی سزا ہووے گی۔

اوہناں آکھیا۔ جہدی بوری وچوں پیالہ نکلے اوہوای اوہدی سزا اے اسیں
ظالماں نوں ایویں ای سزا دیندے آں تدوں یوسفؑ نے اپنے بھائی دی
چھٹ توں پہلوں اوہناں دیاں چھٹاں کھولنیاں شروع کیتیاں تے فیر اپنے بھائی دی
چھٹ وچوں پیالہ کڈھ لیا۔ ایویں اللہ نے یوسفؑ نوں تدبیر دسی ۔ تے یوسفؑ
مصری قانون دے مطابق اپنے بھرا نوں نئیں سی رکھ سکدا۔ سوائے ایہدے
جو رب العزت چاہے ۔ اللہ جنہوں چاہندا اے وڈا درجہ دیندا اے۔
ہر علم والے اتے علم والا اے ۔ اوہدے بھرا کہن لگے جے اینے چوری
کیتی اے۔ تے ایس توں پہلوں ایہدے بھرا نے وی چوری کیتی سی۔ یوسفؑ
نے ایس گل نوں اپنے جی وچ چھپا رکھیا۔ اوہناں تے ظاہر نہ کیتی تے کہیا
تسیں بُرے لوک او۔ جہیڑی گل تسیں کہندے او ایہنوں اللہ کہیں ای
بہتر جاندا اے ۔ بھراواں آکھیا اے عزیز ایہدا باپ بہت ای بڈھا اے
تے تسیں ساڈے وچوں ایہدی تھاں کسے نوں رکھ لو۔ اسیں تسانوں نیکاں
وچوں ویکھدے آں ۔ یوسفؑ نے آکھیا اللہ دی پناہ۔ میں کسے ہور نوں پھڑاں
پر جہدی بوری وچوں اپنا مال لبھیا اے ۔ جے ایہدی تھاں کسے ہور نوں
پھڑاں تے ظالم ہوساں۔ جدوں بھرا ناامید ہو گئے ۔ تے صلاح کرن لئی اک
پاسے جا بیٹھے۔ انہاں وچوں وڈا کہن لگا۔ تسیں جاندے او۔ ساڈے
باپ نے ساڈے کولوں قسم لئی سی۔ ایہدوں پہلوں تسیں یوسف دے
بارے قصور کر چکے او ۔ میں اودوں تک ایس ملک نوں نئیں چھڈاں گا
جدوں تک باپ نہ کہوے یا فیر رب میرے واسطے کوئی تدبیر کر دیوے۔
اوہ ساریاں نالوں چنگا فیصلہ کرن والا اے۔

تسیں باپ دے کول جاؤ تے جا کے اوہناں نوں دسو۔ اے باپ
تیرے پتر نے چوری کیتی اے اسیں اوسے گل دی گواہی دتی اے جہنی گل دا
سانوں پتہ اے ۔ اسیں غیب دیاں گلاں نئیں جاندے ۔ ایہ گل اس قافلے

والیاں توں پچھ لو۔ جہدے نال اسیں آئے آں۔ اسیں بالکل سچے آں یعقوبؑ نے آکھیا تساڈے دلاں نے ایہ گل بنائی اے۔ صبر ای چنگا اے۔ امید اے اللہ تعالیٰ اوہناں ساریاں نوں میرے کول لے آوے گا۔ اوہ علم والا تے دانائی والا اے۔ یعقوب علیہ السلام نے اوہناں کولوں منہ پھیر لیا۔ وائے افسوس ای یوسف علیہ السلام مٹی انہاں ندیاں اکھاں وچ پانی بھر آیا تے اوہناں نے غم نوں دبا رکھیا پتر کہن لگے خدا دی قسم تسیں یوسفؑ دا ذکر کردے ای رہو گے یا ہلاک ہون والیاں وچوں ہو جاؤ گے۔ یعقوبؑ نے آکھیا ہیں پریشانی تے غم دی شکایت اپنے اللہ کول کرداں آں۔ میں اللہ ولوں بہتر جانداں آں۔ جہڑا تسیں نئیں جاندے اے پترو! جاؤ یوسفؑ تے اوہدے بھراواں نوں لبھو۔ اللہ دی رحمت توں نا اُمید نہ ہوو۔ اوہدی رحمت توں سوائے کافراں دے کوئی نا امید نئیں ہوندا فیر جدوں یوسف علیہ السلام دے کول آئے تے کہن لگے اے عزیز ساڈے گھر والیاں نوں دکھ ہو رہیا اے۔ اسیں تھوڑی پونجی لے آئے آں۔ سانوں پورا غلہ دو تے خیرات کر اللہ عزوجل خیرات کرن والیاں نوں چنگا بدلہ دیندا اے انہاں نے کہیا تسیں جاندے او۔ تساں یوسف نے اوہدے بھرا نال کی ورتارا ورتیا اے۔ جدوں تسیں انجان سی اوہ کہن لگے توں ای یوسف ایں اوہنے کہیا ہاں میں ای یوسف آں تے ایہہ میرا بھائی اے۔ اللہ تعالیٰ نے ساڈے لئے بہت احسان کیتا اے۔ جیہڑا اوہدے کولوں ڈرے تے صبر کرے تے اوہ چنگیاں دا ثواب ضائع نئیں کردا۔ اوہناں آکھیا رب دی سونہہ۔ اللہ تبارک و تعالیٰ نے تساں نوں ساڈے اتے چنگا درجہ دتا اے۔ سچی گل اے۔ اسیں خطا کاراں وچوں آں۔

یوسف علیہ السلام نے آکھیا اج تساڈے اُتے کوئی الزام نئیں۔ غفور الرحیم تساں نوں بخش دیوے اوہ ساریاں رحم کرن والیاں ناں لوں وڈا رحم کرن والا اے ایہہ میرا کرتہ لے جاؤ تے میرے باپ دے منہ تے پاؤ۔ تے اوہناں دیاں اکھاں

وِچ لَو ہو جاوے گی۔ تے تسیں اپنا سارا ٹبر میرے کول لے آؤ۔ جدوں مصر توں قافلہ چلیا۔ یعقوبؑ نے آکھیا۔ مینوں یوسف دی خوشبو آ رہی اے جے تسیں ایہ نہ کہو کہ بڈھے دے ہوش ٹھکانے نہیں۔ انہاں آکھیا سانوں رب العزت دی قسم۔ تسیں اپنے پرانے وہم وِچ جے۔ جدوں بشیر آیا تے کُڑتا یعقوب علیہ السلام دے منہ تے پایا۔ اکھاں کھل گیاں تے کہن لگے میں تساں نوں نہیں ساں کہندا ایں اللہ ولوں اوہ جاندا آں جیہڑا تسیں نہیں جاندے اونہاں کیہا۔ اے باپ! توں ساڈے قصوراں دی معافی واسطے اللہ تبارک دے حضور دعا کر اسیں قصوروار آں۔ باپ نے اکھیا میں تساڈی لئی اپنے رب کولوں معافی منگ داواں تے اوہ بخشن والا مہربان اے۔

جدوں یوسف علیہ السلام دے کول آئے انہاں نے اپنے ماں باپ نوں اپنے کول جگہ دتی تے کہیا تسیں مصر وِچ امن نال رہو تے اپنے ماں باپ نوں تخت اتے بہایا تے اوہ سجدے وِچ ڈگ پئے۔ یوسفؑ نے کہیا۔ اے میرے باپ ایہ میرے بچپن دے خواب دی تعبیر اے۔ اللہ عزوجل نے میرا خواب سچا کر دتا شیطان نے میرے تے میرے بھراواں وِچ فساد پا دتا سی۔ اللہ تبارک وتعالیٰ نے ایہدوں بعد مینوں جیل وچوں کڈھ کے میرے تے بڑے احسان کیتے۔ اوہ تساں نوں اجاڑ وچوں میرے کول لے آیا۔ میرا رب جو چاہندا تدبیر کردا اے اوہ جانن والا تے حکمت والا اے۔

سورۃ یوسف دا ایہ پنجابی ترجمہ کرن وِچ میرے چھوٹے بھائی ایم۔ اے عابد نے میری کافی مدد کیتی کیوں جے اوہدا قرآن پاک دا میرے نالوں زیادہ تے ڈونگھا مطالعہ اے۔ ایہ کتاب لکھن دی ترغیب وی مینوں اوس ای دتی تقریباً باراں ورہیاں توں مولوی صاحب تے تحقیقات کر رہیا واں پر جاپے وی کئی گھاٹے محسوس کر رہیا واں۔

مولوی صاحب نے احسن القصص لکھن ویلے جیہڑیاں کتاباں سامنے

رکھیاں اونہاندا ذکر اوہ خود اینج کردے نیں سے

ایہ تفسیر غزالی وچوں اکثر مطلب پائے — حالی زلیخا جامی کولوں جیوں سنے وچ آئے
موسیٰ دی توریت جوا جکل ہے مشہور انہاں ئیں — بعض اعانت اس تھیں پکڑی ویکھ مطابق جائیں

مطلب ایہ کہ یوسف زلیخا لکھنے دیلے تفسیر امام غزالی۔ زلیخا مولانا جامی صاحب تے توریت وچوں مواد لیا اے ایہ تنے کتاباں ایس ویلے میرے سامنے ایں ایں اگے چل کے دساں گا کہ ایہ شاعری دا امام کسے دا مقلد نئیں۔ بعض واقعات مولانا جامی صاحب نے تفصیل نال لکھے نیں۔ پر مولوی صاحب نے مکدی گل مکائی اے۔ بعض واقعات انہاں نے مختصر لکھے نیں۔ مولوی صاحب نے انہاں دا کھل کے دیر وا کیتا اے اینج ای تفسیر امام غزالی تے توریت دا حال اے۔ ایہ کتاباں انہاندے سامنے ضرور سن پر انہاں نے اپنے روحانی علم دے زور نے ایہ سورت یوسف دی پنجابی تفسیر لکھی اے جینوں دیکھ کے خود عرب دے لیے وی گوڈیاں وچ سر دے لین گے۔

ایس سورۃ یوسف دی پنجابی تفسیر بارے بعض سجناں نوں ایہ اعتراض اے کہ ایہدے دیباچہ وچ مولوی صاحب نے بعض اکھر پنجابی دی تھاں فارسی عربی دے ورتے نیں۔ مولوی صاحب ایہناں گلاں نوں بہت ای بے نیاز سن جس دا ذکر اوہناں سبب تالیف وچ کیتا اے کہ غفلت دی نیند وچ ستے ہوئے نوں عشق نے سونیہا گھل کے جگایا تے خواب وچ یوسفؑ نظری آئے نیں بس فیر جلدوں عشق دا سونیہا مل گیا فیر کی سی سے

ہوش سنبھالی قلم چا ہتھیں قصدوں واگ چلائی — آتش دل دی چار طرف البنے ورقاں وچ لگائی
نظم لڑی وچ لغت پنجابی موتی عشق پرویاں — دان کائی وچ بحر برہوں دے داغ دلید ادھواں

مولانا شبلی نعمانی شعر العجم دے چوتھے حصے وچ شاعری دی حقیقت دے سرنانویں تھلے لکھدے نیں۔

اصل شاعر اوہو ای اے۔ جنہوں سنن والیاں نال کوئی غرض نہ ہووے

پر جیہڑے لوک ادکھے ہو کے شاعر بن دے نیں انہاں وادی فرض اے کہ انہاں دے کلام توں ایہ بالکل پتہ نئیں لگنا چاہی دا کہ سننے والیاں نوں مخاطب کرنا چاہندے نیں۔

اک ایکٹر نوں چنگی طراں علم اے کہ بہت سارے حاضرین اوہدے سامنے موجود نیں پر جے اوہ اداکاری دی حالت وچ اوہ اوس علم دا اظہار کرے تے سارے دا سارا پارٹ خراب ہو جاندے گا۔ شاعر جے اپنے نفس دی تھاں دوجیاں نوں مخاطب کردا اے دوجیاں دے جذبات نوں ابھارنا چاہندا اے۔ جو کجھ وی اوہ کہندا اے اپنے واسطے نئیں بلکہ دوجیاں واسطے کہندا اے تے اوہ شاعر نئیں خطیب اے۔ ایس توں ایہ ظاہر ہوندا اے کہ شاعری کلے بہہ سکے تے نفس دے مطالعہ دا نتیجہ اے ایہدے الٹ خطابت لوکاں نال ملنا جلنا تے راہ رسم رکھنا اے۔ جے اک بندے دے اندر احساس تیز تے بے قابو نئیں تے اوہ شاعر ہو سکدا اے۔ شعر العجم صفحہ نمبر ۷۔

مولوی صاحب دے مڈھلے مضمون

داستان دے کسے حصے نوں بیان کرن توں پہلوں اوہدی تمہید بنھنی اپنی تھاں اک وکھرا موضوع اے۔ جیہدے وچ شاعر نوں اپنے فنی کمال طبع دے انوکھے پن تے بیان دی روانی ظاہر کرن دا موقع ملدا اے۔ نظامی، خسرو، جامی وغیرہ پرانیاں شاعراں نے ایس میدان وچ اپنا واہ واہ زور وکھایا اے۔ مولوی صاحب ایس موضوع نوں اپنا کے اینا گوہ اچا کر دتا اے کہ ایہدے توں بعد کوئی اوتھے نہیں اپڑ سکیا۔ مثال دے طور تے یوسف علیہ السلام دے بھرا بہانہ بنا کے یوسف علیہ السلام نوں جنگل ول لے جاندے نیں۔ رستے لے جا کے ہاندے نال بہت وادے کردے نیں۔ ایس بیان دی تمہید مولوی صاحب کولوں سنو

کی جاناں اس اتھاں وچ کیڈے پیاں گل زہراں
حال فراجاں فاسد کر کے خوں وا گاں نہراں

جالیاں گرد کھلار کھلو یا ایہ شیطان شکاری
ڈاروں توڑ وچھوڑ لیوراں پھاگیں وچ اٹاری

مت ایہ کونج نہ وچھڑ ڈاروں چھل دیلا پچھتاویں
جس ویری دا خوف دیئے نوں مت اسدے ہتھ آویں

اینہاں شعراں وچ جو کجھ اگے ہوون والا اے اوہدا خاکہ اکٹھا کیتا گیا اے تے پڑھنے والے دے ذہن نوں آون والے خطرے واسطے تیار کیتا جا رہیا اے۔

تمہید ۲:۔ کرداں یوسف ؑ نوں کھوہ وچوں کڈھ کے مصر وچ ویچن واسطے لے جا رہے نیں۔ مولوی صاحب نے باراں شعراں وچ ایہدی تمہید بدھی اے جیہڑی آون والے واقعات لئی چانن پا رہی اے۔

تمہید ۳:۔ یوسف علیہ السلام اک غلام دی حیثیت نال وک رہے نیں۔ گاہکاں

دے ٹوٹے خوشی نال جمع ہو رہے ہیں ۔ خریداراں وچ بازغہ وی شامل اے راہدی
تمہید وی باراں شعراں تے کھلری ہوئی اے تھوڑے جیہے شعر سنو ؎

آ ساقی وکھلا چمکدا دن دور ریں دیجالے
لُٹ گئے نے دل دیاں رختاں ہین تانیر والے

تے ایہ نشہ برہنوں بے بہرہ انتوں تے انجاموں
بحر اونویں مستسقی اونویں تشنہ دور آرامؤں

پیوندیاں دل رجے ناہیں جے پیون ڈیندیاں
ترہایاں دو لباں پکارن تیک ہزاراں صدیاں

آ عشقا ہن تیر اویلا تیریاں نت اڈیکاں
عیب بھرے بے درداں وانگوں چھوڑ نہ اویں لیکاں

پردیاں دے وچ وسدیاں مزاں دل بے چیاں جد ایں
میں قربان چشم نہ جھمکاں روز قیامت تائیں

یار وکیندا خیراں آیاں قیمت پوے سولی
اج یوسف دا دکنے ویلا لین زلیخا چلی

ساقی نوں مخاطب کر دے نیں ۔ مست اکھاں دی لٹ تے اپنے دل دی
ہار ایہ گلاں مطلع وچ بیان کر دے نیں ۔ فراق دا نشہ جہدا نہ کوئی مڈھ اے نہ
انت ایہدی تشبیہ مستسقی تے سمندر نال دتی اے نہ ایہدی پیاس گھٹ
دی اے رتے نال ای سمندر سک دا اے ۔ ایہ پیاس تے بے آرامی دا سلسلہ
ازل توں ابد تک چلیا جا رہیا اے ۔ تے پھر عشق نوں مخاطب کر دے نیں ۔
جہدی اڈیک نہ مکن والی اے جس توں وکھ ہونا کسے صورت وی نہیں چاہندا
اے ۔ یار دے دیدار دی سِک دا بیان کئیاں شاعراں بدھا اے مثال دے طور تے
امیر خسرو آکھدا اے ؎

بہ دو دیدہ کہ تو اہم کہ رخش تو سیر بینم
دو ہزار دیدہ خواہم کہ کنم نیرا نظارہ

غالب کہندا اے ؎

ہنوز محرومی حسن کو ترستا ہوں
کرے ہے ہر بُن مو کام چشم بینا ہوں

سعدی فرماندے نیں ؎

ز دیدنت نتوانم کہ دیدہ بر بندم
گر از مقابلہ بینم کہ تیر می آید

بے انہاں بزرگاں دی خدمت وچ لکھاری دیاں ایہہ سطراں گستاخی نہ سمجھی جائے تے عرض کرن دی دلیری کرداں کہ مولوی صاحب انہاں وچوں کسے دی پیروی نئیں کردے بلکہ جاندے سب توں اگے نیں۔ ع

میں قربان چشم نہ جھمکاں روز قیامت تائیں

یوسف علیہ السلام وِک رہے نیں۔ زلیخا گاہک اے۔ اجیہی تجارت نہ کدی ہوئی۔ نہ ای ایڈی قیمتی شے کدی وکی۔ نہ کسے گاہک نوں خریدن دا موقع ملیا۔

تمہید:۔

گھٹ وچ جام طلب دے ساقی دو گھٹ شوق شرابوں — سیل فنا وچ رڑھیا جانواں چھٹے جاں عذابوں
تے ایہ جام دکھاں دا بھریا لبوں نہ لاہاں موہے — لکھ لکھ خوشی غلام رہوے جے محبوب قبولے
دا درد دا سر کوکاں کردی رات فراقاں والی — آیا ڈاہیں وچ اڈیکاں جاں تے سرت سنبھالی
ہستی سوز رہول دیاں لاٹاں مشکل بھلدیاں جالاں — تن من ساڑ شمع تے آخر لاٹ چھڈے پہ دلنہ
جل جل جان قلم دیاں نوکاں پڑ نے ہوون زباناں — حرف لکھن یا کہن کہ ایئں نال کلام بیاناں

تمہید دے چار شعر تے مطلع اک اجیہا نظارہ پیش کر رہیا اے۔ جہدے وچ اک شرابی رند اجیہی شراب دی خواہش کردا اے جیہڑی اونوں ہستی دے عذاب توں نجات دلا دے۔ دوجے شعر وچ محبوب دے دتے ہوئے دکھ درد دی ہمیشہ دی لذت تے خوشی حاصل کرنی چاہندا اے۔ بقول خواجہ غلام فرید

یار فریدن اوہ دکھ مبارک جنہاں دکھاں یار ملائے

ایہہ نہ بھلئے کہ ایہ تمہید سانوں اوس رات ول لے جارہی اے جیہڑی زلیخا دے دل تے عشق تے فراق دیاں بجلیاں سٹن والی اے۔ اوکھ ہوش گنوان والے تے بھانبڑ بالن والے حسن دا نظارا کردی اے۔ جہدے جی جدائی دی اگ اولوں لوں ساڑھ دی وہی اے جیویں شمع پروانے نوں۔ اجیہے احساس دا بیان اپنا دکھ دین والا تے جان نوں ساڑن والا اے کہ لکھنے والے دی قلم دی نوک سڑ رہی اے جس زبان تے ایہ اگ بھرے لفظ آ رہے نیں اوہ جل بھن رہی اے۔

تمہید

بھر ساقی دے دوجی واری تیز نشے دا کاسہ
خودی تکبر ہان گماناں رہے جہنم واسا

سو دائیاں دی حیرت منڈی اگے ہتھیں ودھ جاوے
کرے علاج تے لوے قضیہ دل وچ غم کھاوے

جے بولے تے بول نہ سکے چپ رہے تاں ہڑ جاوے
دکھ خریدے درد وہاجے بحر فراقیں نہاوے

وصل منگے تے ملے وچھوڑا یار منگے تے دوتی
اس منزل وچ ثابت ہووے اندر عشق ثبوتی

رات اکا اس اوہا جہی کالیاں زلفاں والی
خوں بھر لئے دامن والی وچ شفق دی لالی

زلیخا دوجا خواب ویکھ رہی اے ایہہ منظر دی اوہو اے جیہڑا پہلے ویکھ چکی اے۔ پر شاعر دا فنی کمال ایہہ وے کہ او اک ای گل نوں دوجی وار بیان کردا اے تے بالکل نویں لگدی اے۔

یک قصہ بیش نیست غم عشق ویں عجیب
از ہر کسے می شنوم نامکرر است

ساقی نوں دوجی واری مخاطب کر دے نیں تے ہن اوہدے توں آس رکھدے نیں کہ اوہدا جام رند دی خودی تکبر نوں ترک داس کر دیوے گا۔ دوجے خواب دا بیان تے اوہو ای اے پر ایہدے نال جرأت وچ وادھا ہونا قدرتی گل اے تے فیر اس دکھ دا علاج ع

مرض بڑھتا گیا جوں جوں دوا کی۔

وانگوں اے۔

عشق دے بھیت تے زباناں نے آ ای نئیں سکدے پر چھیڑن والی گل وی نیئں جدوں وصال دے چاہن والے نوں تے سجن دے سک ونڈ نوں ڈیری نال واہ پوے۔ تے ایہہ اوہ مقام اے جتھے عشق دی آزمائش ہوندی اے۔

فراق دی ماری ہوئی عشق دی ساڑی ہوئی زلیخا لئی کالیاں زلفاں والی لمی رات فیر آ رہی اے۔

تمہید :-

ہن ساقی بس کریں شرابوں دے اک جام گلابوں ۔۔۔ ملے آرام خمار عذابوں متاں حال خرابوں

کھول رکھیں دم کائی فیر ڈیکھ لواں جاگ سدا ۔۔۔ گذر یا درد حساب کتابوں یار ملے ہن ہسدا

پر وِچ رمز درائے ورایوں رکھے پردہ داری ۔۔۔ دھر وِچکار دکھاں دے خوشیاں کارن چارہ کاری

نئیں محال ملے جے دلبر آن سنے گھر آپے ۔۔۔ پر عاشق جاں خاک نہ ہووے وصلوں قدر جاپے

انت مجازوں بعد حقیقت ڈھونڈیاں ہتھ آوے ۔۔۔ شاید گزر خطائیں دلبر عیباں نوں گل لاوے

جے لکھ وقت وصال دراڈا یاس امید وکھاوے ۔۔۔ جے امید نہ پاوے عاشق تڑف تڑف مر جاوے

ہیں سنیاں دربان دکھاں وچ ایس سکھاں دی دھرنی ۔۔۔ کھڑا کلیم پکارے ادنی طور نئیں ست جرنی

اچھلی دگیں غلام رسولا تھا نو نہ قدم ہلایاں ۔۔۔ محبوباں دے راز سویا نہ وچ کلام پرایاں

دوجے خواب دے اک سال بعد تیسرا خواب آوندا اے ایہدی تمہیدی روانی وچ شاعر دی طبیعت وچ دریا وانگوں طوفان پیدا ہوندا اے ہن ساقی کولوں شراب دے جام دی تھاں گلاب دے جام دی منگ کردا اے تاں جے خمار دے عذاب توں چھٹکارا ہووے۔ اس موقع پر مرزا غالب یاد آ رہیا اے ؎

آسودہ باد خاطر غالب کہ خوے اوست

کہ آمیختن بہ بادہ صافی گلاب دا

غلام رسول مجاز تے حقیقت دے دوہاں بھیتاں توں واقف لے اوہ ازلی حسن درا اورلے ـــــ دے فراق تے وصال دیاں خوشیاں تے دکھاں نوں اکٹھا کر کے ایہدا علاج کر رہیا اے۔ جتھے سورج آپ باہر نہ آوے اوہدا دیدار مشکل اے۔ انج محبوب حقیقی پہل آپ کردا اے پر ایہدے لئی شرط اے کہ اوہدا طالب اپنی ہستی نوں انج مٹا دیوے۔ جیویں حافظ کہندا اے ؎

تو خود حجاب خودی حافظ از میاں برخیز

مجاز توں حقیقت تک اپڑن دا پل آکھیا جاندا اے۔ ایس توں آس رکھی جاندی اے کہ چاہنے والے دیاں غلطیاں نوں معاف کر کے اوہنوں اپنا دیدار دکھا دیوے۔ وصال حقیقت دی منزل توں دور توں دور اے۔ پر امید

ایہوں نیڑے سے آوندی اے۔ ایہوای امید اے جہڑی عاشق نوں تڑف تڑف کے مرجان توں بچاوندی اے۔ غلام رسول دے کن وچ غیب توں ایہ آواز آ رہی اے کہ دکھاں دا علاج سکھاں دی آس رکھن وچ اے اونوں موسیٰ کوہ طور دے ماتے ٹکڑے اونی اونی کہندے نظر آ رہے نیں تاں اوہ ایہ دی سمجھ رہیا اے کہ ایس مطلب لبے دی اک جھلک وی ظاہر ہو گئی تے پہاڑ اپنی پکیائی دے باوجود ایہوں سہار نئیں سکے گا۔ تے ہن اوہ اپنے آپ نوں ثابت قدم رہن دی تلقین کردے ہوئے اجیہے طریقے نال عشق دے بھیت بیان کرن دی ترغیب دیندے نیں جیویں مولانا روم نے آکھیا اے ؎

خوشتر آں باشد کہ سرّ دلبراں
گفتہ آید در حدیث دیگراں

جیویں میاں محمد آہندے نیں ؎

درد ہوے تے ہائے نکل دی کوئی نہ رہندا جبر کے
دلبر اپنے دی گل کریئے ہوراں نوں منہ دھر کے

مولوی غلام رسول قلعہ میاں سنگھ والے ایس بھید نوں انج کھول دے نیں ؎

لکھاں میں درد اپنے دا فسانہ سسی پنوں دا قصہ کر بہانا

مولوی غلام رسول نے مولانا روم دے شعر نوں کیڈے پیارے طریقہ نال اک مصرعے وچ ادا کیتا اے ؎

محبوباں دے راز سوہانے وچ کلام پرایاں

تمہید:۔ زلیخا پورے شاہی ٹھاٹھ باٹھ نال یوسفؑ دے ملاپ دا بندوبست کر دی اے۔ پر ناکام رہندی اے۔ جدوں ایس ناکامی دی خبر شہر دیاں عورتاں نوں پہنچدی اے۔ فیر زلیخا انہاں دی دعوت دا انتظام کر دی اے۔ اوہ یوسف علیہ السلام دے حسن توں متاثر ہو کے حیران رہ جاندیاں نیں۔ ایس بیان دے

چند شعر سنو ؎

آدر دا رگ پر دیاں وچوں باہر وچ دیس ودہایاں
ان سنیاں نوں جا سناؤ سوز فراق جدایاں
گوشے ہتھیں کڈھ لاٹ بر ہوندی دلیس الیبے لاؤ
بے خبراں نوں خبر پوچاوں آڈ ردگ دنداوُ
مے رسوائی داسٹ شیشہ مجلس دے وچکارے
دیہ خوشی خبر رقیباں تائیں آن رلن اوہ ڈلہرے

مولوی صاحب درد نوں مخاطب کردے ہوئے آکھدے نیں! اے درد اتوں پردے وچوں باہر نکل کے ملک وچ ڈھنڈ ورلا یا۔ جنہاں خبر نئیں انہاں نوں سوز فراق دی خبر سنا۔

دوجا شعر پہلے شعر دی تائید کردا اے۔ ظاہر اے سارے جہان نوں ایس گل دا پتہ لگ جاندا اے۔ پرانیاں ساریاں گلاں دے باوجود عشق دی شراب دا نشہ گھٹ نئیں ہوندا۔ زلیخا اپنی پاکدامنی ثابت کرن واسطے حضرت یوسف علیہ السلام نوں مجرم بنا کے قید کرا دیندی اے۔ ایس آس تے کہ یوسف علیہ السلام ایس دکھ نوں برداشت نئیں کر سکن گے تے اوہدی سک پوری ہو جائے گی ؎

چل وچ قید دلا کٹھے ویکھاں چھٹن نکر جانا ایں — تے امید دلے وچ ہر دم وصلوں بند یوتاں
کثرت چھوڑ قدم دھر وحدت اپنا آپ نہ جاپے — تے اوہ وصل دلے دا مقصد ملے دے نوں آپے
وچ ریاضت بندی خانے قید نہ پویں جدائیں — ایہ کدورت دل ہتھیں تیرے ہرگز جاوے نائیں
مڑ چل یار دو وڑدا گھوں بھیت نہ سمجھے جاوں — محبوباں نوں بندی خانے یار تیس جا پاون

اے دل ہن توں قید خانے وچ ای چل ایہ کم دی کر کے دیکھ لیئے ہو سکدا اے ایہ دنیا دے مکر فریباں توں جان چھٹ جائے دوجے مصرعے وچ شاعر زلیخا دے دل دی ترجمانی کر رہیا اے زلیخا دے دل وچ ایہ امید نظر آ رہی اے

کہ ہو سکدا اے ۔ قیدی محبوب قید دی سختی توں تنگ آ کے زلیخا دے دل دیاں
سدھراں پوریاں کر دیوے ۔

دوجے شعر وچ مولوی صاحب نے تصوف دیاں اصلاحات ورتیاں
نیں ۔ فرماندے نیں ۔ عالم کثرت وچوں نکل کے وحدت دے سمندر وچ ڈبن نال
مقصد حاصل ہوندا اے ۔

تیجا شعر وی ایہدی تائید کر رہیا اے کہ انساں جنا چر محنت ریاضت دی
قید وچ نہ پوے ۔ اوناچر اوہدے دل وچوں ناسوت دی کدورت نئیں جا سکدی
شاعر اپنے آپ نوں کہندا اے کہ عشق دے کارنامے تے بہت عقل فکر دی
سمجھ توں اُچے نیں عاشق اپنے محبوب نوں اپنے توں دکھ کر کے قید وبند دے حوالے
کر دیندا اے ۔

تمہید :۔

یوسف علیہ السلام دے بھرا بنیامین نوں نال لے کے دوجی وار غلہ لین واسطے
مصر وچ آوندے نیں ۔ ایس مضمون دی تمہید بارہ شعراں تک کھلری ہوئی اے
چند شعر سنو

جام کرم دیہ ساقی ہتھیں کر کر جابکدستی — یار پرستی دیوچ حالاں ذوق چڑھائی مستی
یار وچھنے فرقت بھنے لاٹ برہوں دی جالے — ویکھن یار جھڑان او دھرتی جانو دیار اٹھالے
وچھڑیاں دا ملنے ویلا گزر زبانی جاوے — ویکھ دلا تک لمیاں راتاں کہ اِنکہ دلبر آوے
یار ملے دکھ کٹے جاوں قسم کراں سو واری — نام فراق کہے جگ جدا ایہے مشکل بھاری
کھوٹے یار بھوڑا دم کھاندے زخم لگاندے کاری — غداراں دی یاری کولوں توبہ لکھ لکھ واری

بنیامین نوں چالی سال بعد بھرا نال ملن دا موقعہ ہتھ آ رہیا اے ۔
جام کرم یار پرستی ذوق چڑھائی مستی جیہاں خوشیاں ول اشارے نیں ۔ ہجر تے
فراق دیاں لمیاں تکلیفاں دے بعد اچانک ملاقات اک ناقابو وچ آون والا

جذبہ لے۔

وچھڑیاں دا ملنے ویلا گذر زبانی جاوے

ایہ شعر وی ایس توں پہلے شعر دی تشریح کر رہیا اے۔ فراق دی اوکھی تے نہ مکائی ختم ہو جاندی اے وکھاں وچ وقت بیت رہیا اے۔

بقول واقف لاہوری۔

از مودم ہمہ غم ہائے جہاں را واقف

بتر دوائی احباب دیگر چیز نیست

کھوٹے یار وچھوڑا دم کھاندے زخم لگاندے کاری

یوسف علیہ السلام دے بھائیاں دے دھرو دھکے شاہی دادھے غداریاں نوں اک شعر وچ بیان کر دتا اے۔ انہاں گلاں توں شاعر دی ذہنی اچائی دا پتہ لگدا اے۔

پہلی گل ایہ ہئی مضمون دی ترتیب تے رکھ رکھاؤ انہاندے ذہن توں اچھل رہیا اے۔ دوجی گل ایہ وے کہ پورے مضمون دی تفصیل نوں چند شعراں وچ سمیٹن دی طاقت اونہاندے قلم وچ ہوں لے۔

تیجی گل ایہ وے کہ آون والے شعراں وچ جو واقعات پیش آ رہئے نیں۔ بیج وانگوں تھوڑے شعراں ئے جاندے … جیہڑے اگے جا کے اک بہت وڈا رکھ بنن والا اے۔ چوتھی گل ایہ وے کہ اردو فارسی دے قصیدیاں وچ پہلے شاعر تشبیب لیاوندے نیں فیر گریز۔ ایہدے لبعد جا کے اصل مضمون شروع ہوندا اے گریز وچ شاعر اپنے حسن تخیل جدت تے ندرت طبع دا ثبوت دیندا اے بالکل انج مولوی صاحب تمہید توں لبعد گریز دا شعر لا کے اصل مضمون ول اپنا رخ موڑ لیندے نیں بلکہ لبعض اوقات تے اک مصرعہ وچ اپنا ایہ کم کر جاندے نیں مثلاً حدت

حال کیا ئی کہ حضر آیوں ویکھ دلا کی ورتی کنعانوں فرزند نبی دے وڑے مصر دی دھرتی

مولوی صاحب دا ایہ اپنا انداز اے۔ جیہڑا انہاں نے کسے کولوں نہیں لیا۔

یوسف زلیخا دے وچیاں شاعراں دے مقابلے تے مولوی غلام رسول دی مقبولیت

اسیں تاریخ دے ماضی تے حال تے جھاتی ماریئے تے غیر معمولی دل تے دماغ رکھن والیاں بندیاں توں انکار نئیں کیتا جا سکدا۔ پر وڈے توں وڈا حکیم فلسفی ایس بھیت دے مکھ توں پردہ نئیں اٹھا سکیا کہ اک جینیس کیداں بن جاندا اے۔ اپنے چار چوفیرے دی دنیا توں اینا اچا کیویں ہو جاندا اے تے اوہدے زمانے دے لوک اوہدے خیال تے فکر دی اچائی نوں ہضم کرن توں وی خالی ثابت ہوندے نیں پر اوہ اپنی خدائی قابلیت دے زور تے اپنے ہر پاسے دی دنیا نوں قائل کر کے اپنے پچھے چلن واسطے مجبور کر دیندا اے۔ اوہدیاں خوبیاں وقت گزرن دے نال نال ودھ دیاں جاندیاں نیں۔ ایتھوں تک کہ انت دیاں حداں نوں ٹکراون لگ پیندیاں نیں۔ اوہ اپنے تاثرات تے نقش دا دنیا تے انج بھٹیالا جاندا اے کہ زمانے دے انقلاب جیہڑے بڑے بڑے بادشاہاں دے ناں نشاں مٹا دیندے نیں۔ اجیہاں ہستیاں نوں نئیں مٹا سکدے۔

انبیاء مشہور حکیم۔ موجد۔ مقبول عام شاعر تے مصنف سارے ایس صف وچ آوندے نیں۔ اینہاں وچوں پنجابی زبان دا اک شاعر مولوی غلام رسول دی اے۔ جہدے ول اوہدے دیس دیاں واسیاں نے توجہ نئیں کیتی۔ اوہناں نوں پتہ ای نئیں کہ اوہناں دی اپنی گودڑی وچ لعل اے۔ جیہڑا

بادشاہاں دیاں خزانیاں تے بھاری اے پے مولوی صاحب کسے سخن دی پرکھ والے بادشاہ دے زمانے وچ ہوندے تے اک اک شعر دے بدلے اوہناں نوں زر تے جواہرات نال تولیا جاندا۔ بھانویں انہاندی بے نیازی بادشاہ دے دربار دی منہ شہ کردی پر اوہناں دے سدا بہار باغ دی خوشبو دھکے نال دنیا دے درباراں وچ اپڑ جاندی تے وڈے توں وڈے انہاں دی عقیدت دا سطے مجبور ہو جاندے۔

اساں پہلے دی عرض کیتا اے تے لوڑ دے مطابق فیر عرض کردے واں کہ اوہ علم لدنی دا مالک اے تے ذہین انسان بلاشبہ اللہ دا شاگرد سی۔ اوہ اک اجیہے پنڈ وچ جمیا جمپلے جتھے ناں ای نیڑے تیڑے کوئی علم دی درسگاہ سی تے ناں ای کوئی صاحب حال صوفی انہاں اُتے مہربان سی۔ اوہناں دا ماحول انہاں گلاں توں بالکل خالی نظر آوندا اے جیہڑیاں اوہناندیاں کتاباں وچوں لبھدیاں نیں۔ انہاں دی شاعری آمد ای آمد اے آورد بالکل نئیں آمد دے سرے الہام نال ملدے نیں۔ ایہو ای الہامی پن اوہناں نوں مقبول عام دی سند دیندا اے۔ حافظ شیرازی آکھدا اے سے

حسد چہ می بری اے سست برنظم حافظ
قبول خاطر ولطفِ سخن خداداد است

مرزا غالب دا شعر سے

آتے ہیں غائب سے مضامین خیال میں
غالب صریر خامہ نوائے سروش ہے

مولانا غلام رسول دیاں شعراں وچ ہجر تے فراق دے لانبو۔ درد تے گداز دے ساڑھ ہر انسان دے اندر دی آواز اے۔ کہندے نیں سب توں ودھیا شعر اوہ سمجھیا جاندا اے۔ جیہنوں ہر بندہ ایہ سمجھے پئی ایہ اوہدے دل دی آواز اے پر ہر کوئی دل دی ایس کیفیت نوں لفظاں وچ بیان نئیں کر سکدا

قدرتی شاعر اینوں لفظاں وچ بیان کرن دی طاقت رکھدا اے۔ ایہوای اوہدی مقبولیت دا بھیت اے۔ ہر بندہ اونوں اپنا ہمراز پاندا اے۔

مولانا صاحب اپنے علم تے فضل ذہنی ڈونگھائی فکری بلندی تے علمی کھلار نال پنجابی شاعری دی پوری دنیا وچ لیس کم مثلہ شاعر معلوم ہوندے نیں اوہناں دے وچ پیروی تے ریس گھٹ توں گھٹ۔ جدت ندرت تے اختراع دیاں خوبیاں ودھ توں ودھ پایاں جاندیاں نیں۔ ایس توں پتہ لگدا اے کہ آپ غیر معمولی دل و دماغ دے مالک سن۔ اللہ تعالیٰ دے کرم نال اوہناں نوں اوہ دل ملیا۔ جہدے وچ سوز تے گداز کٹ کٹ کے بھریا ہویا سی۔

جس رات زلیخا پہلی دفعہ حضرت یوسفؑ نوں خواب وچ ویکھدی اے۔ جتھے مولوی صاحب نے اوس تاریاں بھری رات دا ذکر کیتا اے اوتھے انہاں نے ماہر فلکیات وانگوں ستاریاں دے تاثرات مدارات دا ذکر وی کیتا اے ایہ اشعار پڑھ کے مولوی صاحب دے علم دیاں باریکیاں دا احساس ہوندا اے ؎

جس راتیں دل پٹے لمکندے سن اس شب دے کارے ندیاں دے سر چا فلک نے نقش رنگائے تارے
رنگینی اجرام فلکی دی پانیاں دے وچ سارے گھل گھل کے وچ دینہ ریاں ندیاں لہر جھلکے لشکارے
کالی رین جھلک دے تارے وانگوں زخم عشاقاں برگ گلاں پر عرق تریلوں وانگ منتھے مشتاقاں
بزم افروز طرب چڑھ زہرہ چمکے چرخ کنارے چا ہر قلم لے نقش عطارد لیکھ لکھے وکھ بھارے
ہاکجر نحس زحل دے جگروں چھٹے خون فوارے موت احمر دت لگی رکھس نحس بریہہ ونگھیارے
پنجم چرخ مریخوں ہلکھ بھکھ لاٹ چھد طرف رخسارے رسیا رنگ سہیل یمن تھیں رب دیا ملغارے

انج مولوی صاحب نے ایس موضوع تے کوئی چوکھے شعر لکھے نیں میرا خیال اے کہ یوسف زلیخا دے دوسرے مصنف مولوی صاحب دیاں اجیہاں شعراں نوں شاید سمجھ وی نہ سکے ہون اجیہے رکھے تے پھکے مضموناں نوں آپ نے اجیہے سوہنے طریقے نال بیان کیتا اے۔ سمجھ آوے بھاویں نہ آوے

پڑھن والے نوں لطف ضرور آوندا اے ہر ہر مصرعے وچ چن چن کے اچھے لفظ ورتے نیں۔ معلوم ہوندا اے جس زبان دے ایہ لفظ نیں۔ اوہدی روح کھچ لئی اے۔

تصوف دے موتی اُنج تے ساری کتاب وچ تھاں تھاں تے کھلرے ہوئے نیں پر اوس مقام تے مولوی صاحب نے کمال ای کر چھڈیا اے جتھے بازغہ دا حال بیان کیتا اے۔ انہاندا تصوف صرف خالی تصوف نئیں۔ جینوں تصوف برائے شعر گفتن آکھیا جاندا اے۔ بلکہ حالی تصوف اے۔ اک جگہ تے خود آکھدے نیں ؎

باجھوں حال نہ قال منافع خالی دا ہاتھ خالی
ہو خالی سدّا دیں حالی ایہ ہے طبع زرالی

جھوٹیاں فقیراں واسطے ایہ توپ توڑ شعر اے۔ بازغہ دے حال وچ مولوی صاحب نے تصوف۔ معرفت توحید دی اجہی ونڈ کیتی اے کہ عقل ونگ رہ جاندی اے۔ دل تے انج اثر ہوندا اے۔ جیویں کسے صوفی دی روحانی محفل وچ بہہ کے دل تے اثر ہوندا اے۔ دو تین شعر سنو۔ تفصیلی بحث کسے ہور تھاں کراں گے ؎

مت صورت دیکھ پیارے معنیاں تھیں دل یا دیں
بھلیوں بھلی صورت پر معنی کس کس نوں گل لا دین!
صورت بہت اکابر معنی بھیت ملے جاں تکیں
جاں لگ ملے اشارت نائیں توں کجھ سمجھ نہ سکیں
صورت ویکھ نظر دھر معنی راز السے وچ سارا
نے معنی بن صورت نئیں پر ہیوں نئیں آشکارا

ایتھے ہاتم دا اک بند یاد آ رہیا اے ؎

ہر ہر پوست دے وچ دوست۔ اوہ دوست روپ وٹاوے
دوست تیک نہ پہنچے کوئی ایہ پوست چا بھلاوے

دوست خاص پچھانن ناہیں جب پوست خاک رلاوے
ہاشم شاہ تد دوست پاوے جد پوست سڑ بل جاوے

رومی آکھدا اے ؎

آدمی دید است باقی پوست است
دید آں باشد کہ دید دوست است

ایس داستان اندر بعض اجیہے واقعات آوندے نیں جیہڑے گل کھلاون تے لفظ آفرینی دی کوئی لوڑ محسوس نہیں ہوندی مثلاً قرآن پاک دے مطابق "یجعلوہ فی غیابت الجب"

بھرا یوسف علیہ السلام نوں ڈونگھے کھوہ وچ سٹنا چاہندے نیں۔ بھائیاں یوسف علیہ السلام کھوہ وچ سٹ دتا۔ گل پوری ہو گئی ہن کوئی ہور ایہدے وچ کی وادھا کرے گا۔ پر مولوی صاحب اپنے تفسیری کم توں نہیں رہ سکے۔ ایس کھوہ دی تعریف وچ اپنی طبیعت دا خوب زور وکھایا اے۔ ایس موضوع تے جامی، دل پذیر، عبدالستار کسے نے دو شعر آکھے نیں کسے نے چار۔ جس زیادہ زور ماریا اٹھ شعر لکھے۔ مولوی صاحب نے ایس موضوع تے اکی شعر آکھے نیں۔ فیر ایس کھوہ دی ڈونگھائی تے اوہدے اندر دی فضا بارے اجیہاں لفظ آفرینیاں تے استادی وکھائی اے کہ عقل حیران رہ جاندی اے چند شعر سنو ؎

کیا کہاں اس کھوہے حالا دوزخ دا دکھلادا — سپ اٹھوئیں رس وچ ظالم ہر اک زہروں آہدا
پُر کر بھریا اسدے اندر غم دلگیری ہاوا — دردودریغ فراق عزیزاں نازنیں پچھتاوا
ایہ کمین آفات جہاں دا درد دکھاں دا کھاوا — اسدا نام زبانی لیندیاں کرن بلائیں دھاوا
پانی اسدا ایڈ تک کوڑا پیندیاں دم جاوے — تے بدبو اوہدی مندی مغز دماغ جلاوے
ڈونگھیاں زخم فراقاں والیوں ڈونگھا ہٹ ہٹاہاں — رنج آزار اذیت بھریا وانگ دلاں بدخواہاں

طرح طرح دیاں دکھ دین والیاں تفصیلاں دا بیان کرکے مولوی صاحب

نے ایس دے تھلے نوں پاپی دی قبر بنا دتا اے۔ اینج جاپدا اے جیویں ایہ کھوہ نئیں ۔ سگوں دوزخ دا کوئی کونا ایں۔ مولوی صاحب نے لفظاں تے ایہ پوری کیفیت طاری کر دتی اے۔

پہلے خواب دے بعد زلیخا دی حالت خراب ہو جاندی اے اوہ دیوانی ہو جاندی اے ۔ دائی پچھدی اے ۔ تینوں کی گل اے کسے نے تعویذ تے نئیں پا دتے ایتھے مولوی صاحب نے حب دے سارے تعویذ لکھ چھڈے نیں۔ اینج معلوم ہوندا اے کہ ایہہ عملیات دا ماہر ساری عمر تعویذ دھاگے دا ای کم کر دا رہیا اے۔ دائی آکھدی اے ؎

کس دیوانی کیتا تینوں کس نے تیر چلایا
کس تعویذ ولاون والے تینوں گھول پلایا
پڑھ پڑھ منتر بربون والے کس نے لونگ ٹھگائے
کس نے تیرے کارن ناریں چھلے کمائے
کس نے نعل دھری وچ آتش نقش مجرب والی
دل تیرا کر نعل وچ آتش کیتوں عقلوں خالی
پا سر میر پڑھ اسم جمالی کس نے نین وکھالے
پر تاثیر نظر تھیں تیرے زخم جگر وچ لائے
ایت نوچندی چڑھے مرغوں کس ظالم رت درتی
تے کس نقش لکھے ست ناری لکھ دبے وچ دھرتی
خلقت الا بوابوں پچھے کس نے کارن یاری
ہمت بہ ہمہ بہا پڑھ پھوکیا ست سو واری

اینج ای مولوی صاحب نے گیاراں شعراں وچ حب دے سارے تعویذ گن چھڈے نیں ۔ اک دوست نے مینوں دسیا کہ ہمت بہ ہمہ بہا تے اوس نے خود عمل کیتا تے کامیاب رہیا اے ایہ قرآن پاک دی سورہ یوسف دی آیت اے ۔ جہدا مطلب ایہ اے ۔ ارادہ کیتا اس عورت تے ارادہ کیتا اس مرد نے ایہدا طریقہ ایہ وے ۔ عشا دی نماز توں بعد متواتر چالی دن روزانہ ست سو وار ہمت بہ ہمہ بہا پڑھ کے اپنے مطلوب تے مقصود دے گھر ول پھوک مار دیوے ۔ چالی دن اینج کرن نال کم بن جاندا اے ۔

مولوی دل پذیر نے وی یوسف زلیخا لکھی اے تے اک دو جگہ مولوی صاحب نے اعتراض وی کیتا اے ۔ زلیخا دیاں خواباں دا مضمون بالکل شاعر دا تخیلی مضمون ایں ۔ پذیر صاحب نے اک صفحہ لکھیا ۔ طبیعت نہ چلی تے ایہ

آکھدا اے:

جہت مطابق تھوڑا تھوڑا حال سناندا جائیں
وانگ غلام رسول مصنف لمی پینگ نہ پائیں

ساڈے شاعر نوں ایہو جیہے مضمون خدا دیوے۔ اجیہاں مضموناں تے آکے آپ دا قلم دھکے نال بے واگا ہو جاندا اے تے پنج ست ورق لکھ چھڈنے معمولی گل اے۔

مولوی دل پذیر صاحب نے اپنی کتاب دے آخر تے ایس کتاب دے سارے شاعراں بارے اپنی رائے ظاہر کیتی اے۔ مولوی صاحب بارے انہاں نے انج لکھیا اے:

فیر غلام رسول رسیلے سب دی کسر نکالی !!!!
کر گیا ختم کہانی پچھے شعر پنجابی والی
احسن القصص کتاب جو اِسدی سب تھیں احسن ہوئی
اسدے جیہا پنجابی یوسف ہور نہ بنیا کوئی

جادو اوہ جیہڑا سر چڑھ کے بولے۔ دل پذیر صاحب نے اپنی کتاب اپنے اک دوست منشی محمد شاہ سوار سکنہ کیلیانوالہ ضلع گوجرانوالہ نوں اظہار رائے واسطے دتی۔ اوس نے دل پذیر صاحب بارے تے جو آکھیا سو آکھیا۔ پر مولوی صاحب بارے ایہ لکھیا:

عالم پوری غلام رسول اک شاعر گزریا بھائی   جوڑ گیا جیوں یوسف قصہ ہور نہ جوڑے کائی
نہ ہویا نہ ہووے ایسا شاعر کدی کدائیں   وچ پنجابی افضل سب تھیں اللہ بخشش سائیں

موجودہ دور دے پنجابی شاعر دائم اقبال دائم نے وی یوسف زلیخا لکھی۔ مولوی صاحب بارے انہاں نوں ایہ آکھنا پیا:

عالم پوری غلام رسول عالم ایس قصے دی حد مکا گئے نے
شمع بال کے عشق عرفان والی راہ ایس دے بن راہ نما گئے نے

مولوی عبدالرحمن ورد نے دی ایس بحر وچ چھ کو سو صفحے دی یوسف زلیخا لکھی اے۔ انہاں نے اپنی کتاب دے آخر وچ یوسف زلیخا دے سارے شاعراں بارے اپنے خیالات دسے نیں۔ مولوی صاحب بارے لکھدے ہیں ؂

ہوئے غلام رسول مصنف واہ گلزار بنائی

اصل حقیقت بحر توحیدوں بھر کے ندی وگائی

پنجابی دے جس شاعر نے وی یوسف زلیخا لکھی۔ تے اوس نے اپنی کتاب مولوی صاحب دے مقابلے وچ رکھ کے ویکھی۔ تے اونوں مولوی صاحب دے اگے گوڈے ٹیکنے پئے۔

ٹاکرہ

مولوی غلام رسول عبدالستار تے دلپذیر

سورہ یوسف دی تفسیر مختلف زباناں اردو، فارسی، پنجابی وچ بے شمار شاعراں نے لکھی اے۔ ایس کہانی دا تانا پیٹا سب توں پہلوں توریت وچ ملدا اے فیر ایہدی ودھیا شکل اچی اسمانی کتاب قرآن مجید وچ ملدی اے۔ ایہدے بعد دادیاں نے ایس وچ کافی وادھے کیتے نیں۔ جنہاں دی تاریخی حیثیت مستند گھٹ تے غیر مستند زیادہ اے۔

ایس ویلے تفصیلات توں بچ کے حالات دی مناسبت دی وجہ نال اپنی توجہ صرف پنجابی شاعراں ول کردا واں۔ اہناں وچوں وی تن مشہور شاعراں نوں چُندا واں۔ بھانویں پنجابی شاعری وچ اہناں توں وکھ ہور وی ڈھیر ساریاں شاعراں نے ایہہ قصہ نظم کیتا اے۔ پر اوہ سارے اہناں توں ہیٹھلے نیں۔ ایتھے میں صرف عبدالستار تے دلپذیر نال اپنے مولوی غلام رسول صاحب دا ٹاکرہ کردا واں تاں جے آپ دی شعری اچان دا پتہ لگ سکے۔ ایہدا طریقہ ودھ توں ودھ چنگا ایہہ ہوندا اے کہ اک موضوع تے لکھن والے چند شاعراں دے اکو مضمون دے شعراں نوں سامنے رکھیا جاوے تے اہناں اتے تبصرہ کیتا جاوے۔

ایس پکھ نال مولانا غلام رسول دے سامنے لائے جان والے شاعر بڑے ای بڑی عزت تے آدھگت دے حقدار نیں۔ اہناں نے اپنے سامنے جیہڑا مقصد رکھیا۔ اوہنوں پورے جتن تے کامیابی نال سِرے اپڑایا اے۔

پر جتھوں تک شاعری دے فن تے فنی خوبیاں دا تعلق اے۔ ایس پکھ

نال مولانا غلام رسول صاحب دے مقابلے نے کسے وی پنجابی شاعر توں لیا دناء انج ای اے، جیویں سورج دے سامنے دیوا رکھنا ایں۔ جہیڑا گھر دے ہر کونے نوں تے روشن کر رہیا اے پر گھر دوں باہر اوہدا کوئی اثر نئیں۔

جناب عبدالستار تے دل پذیر اچھے واعظ نئیں تے وعظ وچ کامیاب وی نئیں۔ عبدالستار دے مقابلے تے دل پذیر شعر آکھن وچ اُچا لے۔ پر مولوی غلام رسول عالم پوری دی حیثیت اک عالمی چاننّ دی اے۔ آپ کئیاں علماں دے ماہر نیں انہاں دا فن پنجابی زبان توں انہاں اُٹھ کے دوجیاں زباناں وچ "ھل من مبارز" (ہے کوئی مقابلے تے) دا نعرہ ماردا ہویا معلوم ہوندا اے۔ لفظاں معنیاں دی چون اظہار تے تاثر وچ بلا تکلف تے بلا مبالغہ انج معلوم ہوندا اے کہ سدھا سادا ایہہ خدائی مکتب دا طالب علم اے۔ ایہدی کھتوڑی جہی لوڑ انج اے کہ ایس قصے دے دوجے مصنف دل پذیر تے عبدالستار کچی عمر نوں اپڑ چکے سن بلکہ ایہہ کہنا زیادہ بہتر اے کہ اونہاں ایہہ داستان بڈھے وارے لکھی۔ جدوں انہاں دا علم تے تجربہ کافی جوان ہو چکا سی دل پذیر تے خود اقرار کردا ہویا آکھ دا اے؎

آ عشقا ہن تیرا ویلا دیہہ کھاں ذرا وکھالی

لکھن پئی تروٹک اندر ایہہ گل یوسف والی

ٹاٹشہ جوانی والا کھادا فیر زمانے

مڑ کے جوشش طبیعت اندر آتے کسے بہانے

ہے آدیہاں اے آویں جلدی مڑ کے او ہا بہاراں

خالی مرطے ہویا جس ویلے تاں گھٹ منگیا یاراں

انہاں شعراں توں صاف پتہ لگدا اے کہ شاعر ایس قصے دی تصنیف دے وقت جوانی دا زمانہ گذار چکا سی۔ ایویں مولوی عبدالستار صاحب نے اپنی کتاب دے آخر وچ سن تصنیف انج لکھیا اے؎

سن ہجری تیراں سو گزرے بھی نو سال تمامی ‏‏‏‏ ‏‏‏‏ نو ماہ اُس پر ہور زیادہ برکت رب گرامی

ایہ تصنیف تیاری پائی حاجت پوری ہوئی — اجر ثواب خدا بن جینوں دیون ہار نہ کوئی

مولوی عبدالستار صاحب نے ایہ قصہ ۱۳۰۹ھ وچ لکھیا اے۔ انہاندی پیدائش ۱۲۳۱ھ دے لگ بھگ ہوئی سی۔ ایس پکھ نال یوسف زلیخا دا قصہ لکھن ویلے انہاندی عمر ستر سال دے نیڑے تیڑے سی۔

پر مولوی غلام رسول ایس قصے دی تصنیف ویلے چوی سال دی عمر رکھدے سن۔ ہن تسیں خود ای سوچو۔ چوی سال دا کوئی منڈا کھیڈن ملن تے جوانی مستانی دے گھیرے وچوں نکل کے کوئی اجیہا اچا کم کردا ہویا نظر آندا اے۔ پر آپ دا کلام ایس گل دی گواہی دے رہیا اے کہ ایہہ مصنف سیانا سمجھدار ہنر یا ہویا ماہر اُچے نیویں توں واقف ٹھنڈے تے سواد دا جانن دالا گھاگ عالم باعمل صاحب حال صوفی تجربہ کار حکیم پر تاثیر واعظ ہر پاسے دا علم رکھن والا شاعر نکتہ سنج نکتہ آفرین قرآن وحدیث تے تصوف دیاں ڈونگھیاں کتاباں دا واقف۔ طب، عروض بلاغت بیان تے صنائع بدائع علماں اُتے حاوی معلوم ہوندا اے۔ اُنج تے آپ دی ساری تصنیف موازنے دی دعوت دیندی اے پر اجیہا کم اوکھا تے پڑھن والیاں نوں بور کرن والی گل اے۔ ایس واسطے میں تھوڑے جیہے تھانواں تے تبصرہ کرن واسطے ای مجبور داں۔

(۱) یوسفؑ دے بھائی یوسف نوں کھوہ وچ سٹ کے باپ دے کول اپڑ جاندے نیں ایس منظر نوں مولوی عبدالستار صاحب تھوڑے جیہے شعراں وچ بیان کر کے اگے نکل جاندے نیں سو۔

اپڑاں نوں اولاد نبی دی حاضر ہوئی سارا	رو رو حال یوسف دا بن بولن وارو واری
درکنا یوسف عند متاعنا سمجھاں عرض سنایا	یا نبی اللہ یوسف سوہنا پاس اسباب بٹھایا
تا کلہ الذئب جو سانتھوں پچھے کھادا او نگھیارا	دور گئے اسیں جلدی جلدی ایدھر جنگل بھارا
ہے افسوس بے خبر ونجایا پیارا دلبر جانی	باقی کُڑتا لہو بھریا اس تھیں رہی نشانی

انہاں شعراں وچ قرآن دیاں آیتاں نوں کھپایا نا شاعر دے وس دا روگ معلوم

نیئیں ہوندا۔ کیوں بے شعراں دا وزن قائم نیئیں رہ سکیا۔ چنگا تے ایہو سی کہ صرف ترجمہ کر چھڈدے۔

مولوی دل پذیر نے ایس موضوع تے اپنے قلم دا واہ واہ زور وکھایا اے چند شعر سنو ؎

اجہاں نوں آیہو نتے مگروں سب فرزند پیارے ‎ ‎ ‎ ‎ خدمت وچ یعقوب نبی دے حاضر ہوئے سارے

بے وڈ سکو سے ہو دن تھوڑے پیچ پہنچن نیڑاں ہوئیاں ‎ ‎ ‎ ‎ بہت پیاریاں وانگوں باہاں سر تے دھریاں ہوئیاں

ہتھ وچ چولا یوسف والا چم چم سینے لیندے ‎ ‎ ‎ ‎ جیوں اج نام نبی دا سن کے لوک انگوٹھا چم دے

ایس توں بعد اصل قصے توں ہٹ کے وعظ شروع کر دیندے نیں ؎

اس نبی دا منن ناہیں سنت دلوں وساری

جھوٹے ادب وکھاوے کارن کر دے لوک مکاری

انج چپیاں شعراں وچ واعظ کیتی لے ایس توں بعد فیر اصل قصے ول آؤندے نیں ؎

اوہ بھی لکھو وچ سٹے یوسف نوں گھر آ فریادی ‎ ‎ ‎ ‎ کر لئے اسدا تک تک روون دیکھو کیا استادی

دریا تے آیا حکم عشائی پیکوں نعرہ واللہ فریادے ‎ ‎ ‎ ‎ روندے روندے راتیں ویلے کول پدر دے آئے

ایتھے وی شعر دا وزن ایں دے ہیا و نویں تیں چک سکیا۔ بھایاں دا اتوں اتوں رون تے باپ دا اندروں رونا ایہہ فرق ویکھو ؎

اوہ رون ایہ غش وچ ڈگے ہوش حواس نہ کوئی ‎ ‎ ‎ ‎ کیہہ ہا بھایاں تائیں اجھی بات نہ ہوئی

یوسف نوں ہی مار گوایا باپ ہی شاید مردا ‎ ‎ ‎ ‎ رنج کیہا برا سانوں ہیں ہویا وا دردا ای دردا

نال عتاب بھراواں تائیں دکھرا ہو فرماوے ‎ ‎ ‎ ‎ وقت وہانا ہتھ نا آوے ہن کیہے پچھتاوے

اپنی ہتھیں زہر پیالے آپ تساں خود پیتے ‎ ‎ ‎ ‎ ہن کیوں روو دیکھ پدر نوں آپ جگر کاں کیتے

اس ویلے بھی اگر رہیائیں تساں نہ منی کائی ‎ ‎ ‎ ‎ ہن یوسف دے غم وچ بابل سدر وجاق گوائی

زنداں چک دھرتی اتوں بابل گرد اٹھایا ‎ ‎ ‎ ‎ بہت ہلایا تے دل چایا سنوں ہوش نہ آیا

اوڑک چک لیائے گھر نوں ہویا نحو اچھیا ‎ ‎ ‎ ‎ ساری رات پیغمبر رب دا بے ہوشی وچ رہیا

فجر ہوئی تاں تھوڑی جہی ہوش نبی نوں آئی   ساریاں صاحبزادیاں دیوں نظر مبارک پائی
ویکھے پیا تمامی بیٹے مڑ مڑ کرے نگاہیں   جیہڑی طلب یعقوب نبی نوں اوہ وچ دسدا ناہیں
پے گئے چھیک کلیجے جیہڑا یوسف نظر نہ آیا   ایہہ سب حال یعقوب نبی دا نقرہ کار بلوایا
فرزنداں نوں آکھن لگا پیغمبر کنعانی   کتھے عزیز و کتھے یوسف میرا دلبر جانی

ہن آؤ مولوی غلام رسول دل تے میری اوس گل دی تصدیق کرو جیہڑی میں اتے کہہ آیا واں کہ آپ دے سامنے دوجے کہانی کار انج ای نیں۔ جیویں سورج دے سامنے دیوا۔ آپ ایہہ منظر انج بیان کردے نیں ؎

آن ملے فرزنداں نوں کردے گریہ زاری   باپ پچھے اوہ صورت کتھے جو میں ہا بہت پیاری
اے فرزندو اوہ وچ تساڈے یوسف دسدا ناہیں   گیا کتھے مڑ کدی ملسی رو رو زندیاں کم آہیں!

پہلا فرق تے ایہہ وے کہ مولوی عبد الستار نے مولوی دل پذیر غائب دے صیغے وچ گل کردے نیں۔ پر آپ مے مکالمہ دی صورت وچ مخاطب کرکے واقعہ سامنے پیش کردا اے۔ ایہدے نال اثر وچ جیہڑا وادھا ہوندا اے اوہ اپنے دل نوں پوچھو۔ ہن غم وچ ڈبے ہوئے باپ دی بے قراری تے بے وسی وچ سوالاں دا سلسلہ شروع ہوندا اے ؎

ماہ منور خوبی والا کس پردے وچ پایا   انور، اختر نور ملک دا کس نے پکڑ چھپایا
تساں وچوں اوہ رونق گھر دی کدھر ہو گئی رلنہ   وچ تساں اوہ شمع نہ دسدی دل جیدا پروانہ

اگے روح علم تے عرفان دیاں نقطہ آفرینیاں ویکھو ؎

پر معنی اوہ صورت زیبا بلک تمام معانی
اوہ معنی در معنی مقصد کیوں ہو گئے نہانی

پیر وہیر جذبات اچھل رہے نیں۔

اوہ محبوب نہ نظری آوے جیدیاں مٹھیاں گلاں   کتھے عزیز یوسف کتھے اے فرزندو مڑ مڑ باپ پکارے
اوہ کہندے اسیں دوڑن لگے پیش دوڑھن نوں مارے   یوسف پاس اسباب بہایا کھا لیا بگھیاڑے
تاڑ بندے اسیں گھر نوں مڑ گئے پئی مصیبت بھاری   بھاویں اسیں سچے لکھ واری نہیں دل نا اعتباری

جدوں پتاں کولوں پتہ لگدا اے کہ یوسف نوں بگھیاڑ کھا گیا اے۔ ایہ گل سن کے یعقوبؑ دا کی حال ہوندا اے ؎

دگی کلام پتاں دی ایہا بوکے تیز کٹاری
سن پیغمبر غش کھا دھرتی آن پیا یکباری

رُوموں رُوم رچے دکھ غم تے رومون تمام اجاڑے
شاموں لا صبح تک ہرگز چشم نہ موٹی او گھاڑے

ایڈ غشی پئی اُنہی نوں بھلا جان جہانوں
نا ہلے نا ساہ بھرے نا بولے حرف زبانوں

تن ٹھنڈا دم نہ بدن وچ بیٹے کڑ ہا اوِن
نال ہلایاں نا ہلے نہ بولے جدوں بلاون

ابن معلوم ہوندا اے جیویں مولوی صاحب دا اپنا پتر بگھیاڑ نے کھا لیا اے تے انہاں دے سینے تے آرے چل رہے نیں تے ایس غم وچ نڈھال ہوندے جا رہے نیں۔ اللہ اللہ ایہ دے کلام دی تاثیر تے جذبات دا فوٹو اتارنا ع

جینوں دعویٰ ہووے سخن دا ایہ دکھا ووانوں

ایتھے ایہ گل وی یاد رکھن والی اے کہ مولوی عبدالستار تے دل پذیر صاحباں تے مولوی صاحب دی تصنیف دے بعد تصنیفاں کیتیاں نیں۔ پہل دا سہرا مولوی صاحب دے ای سر اے۔

(۲) زلیخا دو وار خواباں دے وچ یوسفؑ دے حسن نوں ویکھ کے اپنے دل تے روح نوں بے قراری دی نذر کر چکی اے۔ ایہدے بعد تیجی وار او ہوای لٹن والا حسن فیر خواب وچ نظر آوندا اے۔ زلیخا خواب اندر دلبر دا پتہ ٹھکانہ پچھدی اے مولوی عبدالستار نے ایہ خواب ستاں شعراں تے اک مصرعہ وچ دسیا اے ونگی ویکھو۔

ع میں اک بندہ خاکوں پاکوں نائیں قوم نورانی

شہر مصر دا میں ہاں حاکم تخت حکومت میری
نام خطاب عزیز بتائیو آوداں خاطر تیری

نام عزیز بتایا اپنا جیویں خدا فرمایا
وچ تقدیر مصر دا والی اس نوں رب بنایا

شہر مصر وچ تخت مصر دا جو کوئی وارث ہووے
ملک تمامی اندر اس نوں نام عزیز سدیوے

اس تھیں پچھے نال محبت کیہا زلیخا تائیں
ہور کتے دل ساڈے باہجوں ہرگز مول نہ جائیں

جے کر تساں محبت ساڈی ملیا چاہو سانوں
حاضر ہونا شہر مصر وچ ملساں اسیں تسانوں

وارث خاص تساڈا سانوں رب قدیر بنایا
تسیں بھی وارث حق اساڈے وچ تقدیر لکھایا

یاد رکھیں ہن وعدہ ساڈا جے نوں پورا کرسیں
ہوسیں وصل نصیب تدائیں نئیں تاں روندی مرسیں

مولوی عبدالستار نے بڑی سادگی نال تھوڑے جہے شعراں وچ یوسفؑ دا تعارف تے تھاں ٹھکانہ دس کے اگے نکل گئے نیں۔ شعر سرل نئیں ناں ای شعر پڑھ کے کوئی جس آوندی لے بس ایویں وقت گزریا اے۔ فیر ایہ گل دسن دی کیہڑی ہوڑ سی پئی مصر دے بادشاہ نوں عزیز آکھیا جاندا اے۔ پذیر صاحب نے ایہ گل ذرا کھل کے کیتی اے انہاں ایس مضمون تے چوکی شعر آکھے نیں۔ پہلے زلیخا لمے وس ہو کے سوالاں دی واچھڑ کردی اے۔ فیر حضرت یوسفؑ اوہدیاں گلاں دے پورے جواب دیندے نیں۔ نمونہ ویکھو:

جدوں زلیخا نوں وچ سفنے دلبر نظری آیا	ویکھ دیاں اٹھ قدمیں لگی دامن نوں ہتھ پایا
مت نس جاوے فیر نہ آوے سو سو عجز کریندی	اے محبوب محبت تیری مینوں جیون نہ دیندی
جد توں آویں مار مکاویں روگ نویں تن لاویں	اگے ہون لبے دکھ وچ ہور انوں دے جاویں
صبر قرار پیار تیرے تے اسدن دے کھو لیتے	جبدن دے ہیں نال تساڈے نین مقابل کیتے
سال پچھے مر ط سکدیاں سکدیاں میلے اب تسانوں	آس لگی ہن پتہ نشانی دے جا کجھ اسانوں
دو واری تدھ نال تی دے اگے دغا کمایا	خیر تئیں ہن تریجی واری کس کارے تے آیا

جیکر ہن بھی اگے وانگوں کرناں دھاڑا مارا
نام تھاں دسے دس جا اپنا پتہ نشانی سارا

ہیں توں حور فرشتہ کوئی کیتھے واسا تیرا
وچہ آسماں مکاں تُساڈا یا جنت وچ ڈیرا

قسم رب دی قسم رب دی قسم رب دی تینوں
اپنا وطن مکان پیارے ہن دس جائیں مینوں

حضرت یوسفؑ زلیخا دیاں گلاں دا جواب دیندے نیں ؎

حکم رب تھیں بولیا یوسف سن بی بی زاری
ہیں ہاں بندہ تیرے ورگا نا نوری نا ناری

اندر مصر حکومت میری نام عزیز سداواں
ایہ کجھ پتہ نشانی میرا تینوں آکھ سناواں

ہیں ہاں حاکم شہر مصر دا کیہا زلیخا تائیں
جے توں شوق اساڈا رکھیں جھات مصر وچ پائیں

لمساں اسیں مصر وچ تینوں یوسف نے فرمایا
روز ازل دے تیرا میرا رب پیوند بنایا

رکھیں یاد محبت ساڈی آویں مصر ضروری
انشاء اللہ خالق تیری آس کریسی پوری

پذیر صاحب دیاں شعراں وچ پوری تاثیر اے۔ انہاں ایس واقعہ دا پورا نقشہ پیش کر دتا اے۔ کسے گل دا گھاٹا محسوس نئیں ہوندا۔ پر مولوی غلام رسول صاحب دی تے کجھ گل ای ہور اے انہاں دا لہجہ انداز بیان گل کرن دا ڈھنگ دل دیاں ڈونگیاں وچوں نکلیا ہویا ساڈے چنگیاڑے پڑھن والے نوں کسے ہور ای دنیا وچ لے جاندے نیں۔ جہدا خالق صرف سخن دا پیغمبر مولوی غلام رسول توں سوا ہور کوئی نئیں ہو سکدا پہلے ای شعر اندر ویکھو۔ کیہڑی کیفیت طاری کر رہے نیں ؎

خاں وچ سفنے تیجی واری شکل او ہو دسیائی
شوق جہدے نے ہوش لُٹائی جان وکھان تپائی

ویکھ زلیخا پیر پیں ڈگی کر کر گریہ زاری
واہ وا سچیاں قولاں والا عشق تیرا ہے بھاری

فیر سوال کر دی اے ؎

پہلے نام ٹھکانہ اپنا مینوں دس شتابی
پڑھ پڑھ نام تیرا دم کر ساں دلوں چکے بے تابی

ہیں توں کون کیتھے گھر تیرا جگ وچ کی سداویں
آکھ جواب سوال میرے دا فیر تاں چھل جاویں

ہن جواب سنو ؎

فرمایا جے تد زلیخا ایہا دلدا جاناں
ہیں ہاں آپ عزیز مصر دا میرا مصر ٹھکاناں

گل سُن ڈُونگی زلیخا دے دل دی دنیا ای بدل گئی جاگن توں بعد اوہدی حالت ویکھو ؎

مرض گئی ہتھ صحت آئی آپ لبھا تریا ئی   عقل ملی دیوانی تائیں نابینی بینائی
وِچ کناں شنوائی آئی ہوش دماغ صفائی   صبر دے آرام بدن نوں اکھیں نوں روشنائی
دل ہسے ہن فرحت اندر شکر کرے لکھ واری   منزل غماں گئی ہر لیوری گذری درد خواری

ایہ حال دی تبدیلی شعراں دے وچوں اچھل اچھل کے مستی تے وجد خوشی تے چادیاں لہراں پیدا کر رہی اے۔ اچن اچیت دکھ سکھ وچ بدل گیا۔ دیوانگی جاندی رہی عقل واپس آگئی۔ پنجے حواس ٹھیک ہو گئے۔ پت جھڑ دا موسم ختم ہو گیا۔ بہار اپنا حسن لے کے شہزادی دے دربار وچ حاضر ہو گئی۔

ہیں کتاب دے شروع وچ عرض کر چکا واں پئی مولوی صاحب نے زلیخا دے حالات مولانا جامی صاحب کولوں لئے نیں۔ جیویں اوہ خود آہندے نیں۔

ع حال زلیخا جامی کولوں جیویں سننے وچ آئے

پر آپ ایس معاملے وچ جامی صاحب دیاں پیراں اتے پیر بالکل نئیں رکھدے تے نہ ای جامی صاحب دیاں لبیاں لئیاں اُتے ٹر دے نیں۔ آپ اپنیاں نویاں راہاں تلاش کردے نیں۔ ہر سمجھدار صاحب ذوق انسان ایس معاملے وچ مولوی صاحب دی داد دیوے گا۔ تیسری خواب وچ جد حضرت یوسفؑ نے اپنا ٹھکانہ دس دتا۔ زلیخا نوں ہوش آگئی۔ ایہ خبر سارے ملک وچ کھلر گئی۔ کئی ملکاں دیاں بادشاہاں نے زلیخا نال شادی کرن واسطے قاصد گھلے جد باپ نے زلیخا توں مرضی پچھی اوس نے اکھیا ایہ سارے پیغام واپس کر دیو تے عزیز مصر نال میری شادی کر دو۔ زلیخا دے باپ نے عزیز مصر نوں رقعہ لکھیا۔ مولوی غلام رسول صاحب نے ایہ رقعہ بڑا مختصر تے مطلب دے مطابق لکھیا اے پر مولانا جامی نے ایتھے رقعہ لکھدیاں ہویاں زلیخا دی خوبصورتی تے پاکدامنی بارے بہت کجھ لکھیا اے اک باپ اپنی دھی دی ایہ تعریف کر دا ایہہ بہا چنگا نہیں لگدا۔ تھوڑے جیہے شعر سنو۔

مرا در حجرۂ عصمت آفتاب است   کہ مہ را در جگر افتادہ تاب است

زاوج ماہ برتر پایۂ او — ندیدہ دیدۂ خور سایۂ او
نہ گوہر در صدف صافی بدن تر — زاختر در شرف پرتو فگن تر
بجز آئینہ کسے کم دیدہ رویش — بجز شانہ کسے نکشودہ مویش
بصحن خانہ چوں گردد خراماں — نیارد یافت بوسش غیر داماں
ندیدہ لبت او مشاطہ در مشت — نسودہ بر لبش نشکر انگشت
جمال او زگل دامن کشیدہ — کہ پیراہن بہ بدنامی دریدہ
نپوید در فروغ مہر یا ماہ — کہ تا نگردد سایہ ہمراہ

اینج دے ڈھیر سارے شعر اپنی دھی دی تعریف وچ لکھ کے ایس توں بعد مطلب دی گل کیتی اے ۔

ہمہ شاہاں ہوا خواہان او یند — خراب لطف ناگاہاں او نیند
ولی او در نبارد سر بہر کس — ہوائے مصر دارد در سر و بس

اگلا مضمون مولوی غلام رسول صاحب تے مولانا جامی دا اکو جیہا سانجھا مضمون اے ۔ دونویں اکٹھے پڑھدے سوہنے لگدے نیں مطلب دی گل مولوی صاحب نے زلیخا دے باپ ولوں اینج لکھی اے ۔

نام زلیخا گھر میرے اک دختر بہت پیاری — سب سلطان اساں تھیں کردے اسدی خواستگاری
خبر تینوں ایس کتھوں سنیا تیرا نام پیارا — کہے عزیز مصر دا میرے شوق اہی دل بھارا
سو اس کر دِ قبول کرم تھیں رہسی وچ کنیزی — صاحب رکھے قائم تیری شوکت شان عزیزی

عزیز مصر من جاندا اے زلیخا دی شادی اوہدی مرضی دے مطابق کر کے ماپے وداع کر دیندے نیں ۔ ایتھے مولوی صاحب نے زلیخا دے دل دی ترجمانی کر کے اوہ گھاٹا وی پورا کر دتا اے ۔ کہانی دا اک جاندار کردار سامنے لے آوندے نیں ۔ جامی صاحب ایس بارے خاموش نیں ۔ مرضی دے مطابق شادی ہون نال زلیخا دی خوشی دا اندازہ لگاؤ ۔

ملسیئے وداع کرن روح کیہ اج فراق اسائیں — تے ایہ ہس ہس دل وچ کہندی ظالم روونا ہیں

رو رو کے میں وقت وہائے اج خوشیاں دا حالا — ہن ہس دے ویلے آئے رون دا منہ کالا
کہو مبارک ڈولی پاؤ اکھیں نیر نہ چھانوں — جو اج میرے دل وچ خوشیاں تسیں نہ ذرا پچھانوں
کرو نہ ئی مرجانیوں سیو پاس میرے بہ زاری — خوشی میری پہ روندیو ظالم شرم کرو اک واری
شادی دے وچ سوگ نہ گھتو ایہ کجھ ماتم ناہیں — جاں دلیوں ہیں ہسدی جاواں ذوق خوشی دی راہیں

اتھے مولوی صاحب نے تیراں شعراں وچ ایہ مضمون پورا کیتا اے۔ عرض کرن دا مطلب صرف ایہ وے کہ آپ جامی صاحب دی پیروی بالکل نہیں کردے۔ بلکہ جتھے آپ کہانی دے وچ وادھا گھاٹا کردے نیں۔ اوہ فطرتی معلوم ہوندا اے۔ چھیڑی وائی زلیخا دے کہن تے یوسف علیہ السلام نوں بھکاون گئی سی۔ جامی صاحب نے اوہدی ایہ صفتی نہیں کیتی۔ مولانا غلام رسول صاحب نے اوہدی مدصفتی کرکے کھیہ کہہ چھڈی اے۔ اتھے جدوں زلیخا دی یوسف علیہ السلام نال شادی ہوندی اے۔ مولانا جامی صاحب نے اتھے بہت زور دتا اے۔ شادی توں بعد جیہڑی قصہ کہانی ہوندا اے۔ اوہ سارا واقعہ مزے لے کے تفصیل نال بیان کیتا اے۔ ایس کم واسطے انہاں نے باقاعدہ اک عنوان قائم کیتا اے۔ مولوی صاحب نے صرف اک شعر لکھ کے گل مکا دتی اے۔

شکرانے وچ عمر گزاری دوہاں سکھ گزاراں
تے فرزند زلیخا جائے چھ محلاں بھیں یاراں

اتھے جدوں یوسف علیہ السلام دے بھرا غلہ لین واسطے مصر جاندے نیں۔ مولانا جامی صاحب ایہ گل بالکل ای گول کر گئے نیں۔ پر مولوی غلام رسول صاحب نے ایس بارے کھل کے اپنے خیالاں دا اظہار کیتا اے۔

ہن اسیں اپنے اصل موضوع ول آؤندے آں۔

زلیخا دی عزیز مصر نال بڑی دھج دھج کے شادی ہوندی اے۔ براتی باہراوں مصر نوں روانہ ہوندے نیں۔ زلیخا اپنے خواب والے محبوب نوں ویکھن واسطے بے صبر اے۔ پردے وچوں جھاتی ماردی اے۔ خواب والے محبوب دی تھاں عزیز مصر نوں

دیکھ کے اوہ جو حالی ہوندا اے ایہہ ست انتے تناں بزرگاں اپنا زور طبع صرف کیتا اے۔ چنانچہ مولوی عبدالستار صاحب فرماندے نیں ؎

نظر مبارک تبہوا اندر جدوں زلیخا پائی — اجن جیہی ڈٹھا اُس نے شہر مصر دا والی
کیہویں تماشہ بنیا جس دم دھیان زلیخا پایا — قبر اندر جوں مومن تائیں دوزخ نظری آیا
ہو بے ہوش زمیں پر ڈھٹھی ہوش نہ رہی ٹھکانے — بہ ہول تلی کڑاہی اندر پھڑکے زور دھگانے
آہیں مارے نمانی رنی کیا کیتا لیا کریساں — اپنی ہتھیں زہر منگا کی کھاواں غدر کری مرساں
اوہ رخسار سے پتھر وچوں پار کرن چمکارا — ایہ کوئی جگر میرے پر آیا آتش دا انگیارا
ہے ہے کیہوں نئیں مصر وچ آیا خوابے اندر والا — آب حیات وکھا کے تینوں دسے گیا زہر پیالا
دیکھ عزیز زلیخا اپرا ایسی حالت ہوئی — ہر تن کر تھر تھر کنبے محرم حال نہ کوئی
ہے ہے کر دی زندی پٹ دی سیاں گھر لیایاں — آگے ناموں عاجزہ اہر سیاں دوں سوایاں
آب حیاتی ہوں کارن سخت مصیبت جالی — وانگ سکندر اس مرادوں ترہدی رہ گئی خالی

مولوی صاحب دی کامیابی وچ کوئی شک نہیں، اک پیاسے پانی دی تلاش وچ زوروں ٹھنڈا ہویا پانی کسے اڈے دا لیے ہتھے اوتھے سراب (ریت) وکیہے، دسے سوا کیچڑ دے کجھ نہیں پاندا۔ پھر اوہ دا جیہڑا مندا حال ہوندا اے، لفظاں وچ اوہدی پوری تصویر کھچ دتی اے

ہن تسیں دل پذیر دل آو ؎

جدوں زلیخا محرم دی وچوں نظر مبارک پائی — اگوں سامنیوں ہاں پیا موتا لوں لوں تپ جلائی
پائی جھات زلیخا بی بی خوشی دی لپ ہتھ آئی — ناسی خبر جو اجن اجیہی ناگ اگوں کٹ کھاسی
ہو بے ہوش زمین پر ڈگی ڈنگیاں نکل گیاں — وڈ لڑاں کھاوے پیچ زمین تے ول دو والے بیتیاں

دائی پچھدی اے ؎

کی ہو گیا زلیخا مینوں دوروں پچھدی دائی — تیھو وچوں تیرے تائیں کی شے نظری آئی
اوہ ہو نوشہ جس دے کارن ملک نہ کیتی دیری — ہن کیوں دیکھ ڈریاں پیادیں کس آفت نے گھیری
کہے زلیخا اپنی ہتھیں ایہ پا وخ میں پایا — جاک اساڈے سیوں والا اوہ وزیر نہیں آیا
ایہ کوئی ہیر فریب کمران توں آ گیا حلیہ تھائی — برے نصیباں میرے کارن آفت ٹرک بہائی
اوہ محبوب قراراں والا صورت دا متوالا — ایہ بد شکل جناوراں کولوں جابری وکھالی والا

اسدے نین نورانی چشمے وکھدیاں ٹھنڈ پاون | اسدیاں اکھیں دل میرے نوں بالی موہ تے لاون
اس دیاں لباں مبارک وچوں شیریں جام پلاون | اسدے ہونٹ پون جد نظریں زہر پیالے پیاون
اسدے نور بھرے رخسارے تن من چانن لاون | اسدیاں پریاں کالیاں گلہاں رتّا چر نیرے پاون

اینج ای پذیر صاحب سرہیرے اک اک جرڑ دا مقابلہ چنگے طریقے نال کردے جاندے نیں

ایس شعر تے گل ختم کر دیندے نیں ؎

ملی اجاڑ منگی آبادی شالا رہے پریرے | آہی آس تبسم والی رونق پیا سر میرے

مینوں ایہ آکھن وچ کوئی جھجک نہیں - کہ پذیر صاحب ہر ہر رنگ دا مقابلہ کرن وچ مولوی عبدالستار صاحب نالوں بہت لگے ودھ گئے نیں۔ عبدالستار صاحب دی اوتھے تک پہنچ نہیں ہو سکی۔

ہن آؤ مولانا غلام رسول صاحب ول۔ اینج معلوم ہوندا اے۔ جیویں ایہ اک نکی ندی نوں پار کر کے دوجی وڈی ندی لنگھ کے اگے ودھدے آں تے اک ٹھاٹھاں ماردا ہویا دریا نظر آ رہیا اے۔ جہدا دوجا کنڈا بہت دور اے۔ چھلاں اچھل اچھل کے کنڈیاں نال ٹکرا رہیاں ہوئیاں باہر دی زمین نوں اپنے بہاؤ نال شامل کر دیاں ہوئیاں جا رہیاں نیں۔ تھوڑے جہے شعر سنیئے ؎

دمصیری چشم زلیخا سندی جال اسدے ول وگی | صورت اسدی نیزہ ہو کے زہر بجھی بھر لگی
دیکھ عزیز مصر دے ناہیں کر کے کہے اوہ ناہیں | آہ بھرے غم ہوش گوائے پائی حسرت کدائیں

ایس توں بعد صنعت تضاد دا اک ہڑھ وگ پوندا اے جیہڑا ودھدا ای جا رہیا اے

ایہدے چند تھپیڑے ویکھو ؎

اوہ خود نور ایہی اندھیرا شہد اوہا ایہ تکھی | ایہ کنڈا اوہ گل نفیس نازک جس وچ خوبی رکھی
اوہ شربت ایہ کوڑا پانی اوہ حلوہ ایہ عسرا | اوہ شعلہ ایہ دھواں لیسر اوہ چلیبہ ایہ بھبرا
اوہ صحت تے ایہ بیماری اوہ مرہم ایہ کاتی | اوہ گوہرا ایہ سنگ غضب دا آن وچ چھاتی
اوہ بے عیب تے ایہ پر عیباں اوہ دلبر ایہ ویری | اوہ عافیت خبر تسلی ایہ غم دکھ بے خبری
اوہ محبوب میرا نورانی ایہ ظالم ظلمانی | اوہ تسکین آرام دلیدا ایہ حیرت حیرانی
اوہ مطلوب میرا جمعیت تے ایہ سرگردانی | اوہ سامان خوشی دا میرا تے ایہ بے سامانی

مچھی نوں ہتھ پاون لگی ناگ میرے ہتھ آیا ۔۔۔ توڑن لگی پھل گلابوں کنڈے زخم لگایا

کتھوں تک نقل کراں شاگرد دی طبیعت دی روانی تھکن دے نال توں ناواقف اے میر سے جیہے عاجز کول نقل کرن دا ویلا بہت ای گھٹ اے۔ تقریباً چری شعر نیے جیہڑے ایس ہر تھر وچ پڑھا سے چلے گئے نیں ۔ ایدوں بعد سوگ تے ماتم دیاں چھلاں شروع ہو جاندیاں نیں سے

ایس سوہاگوں خوب رنڈیپا مرگ بھلی لکھ واری ۔۔۔ ناں ہیں نال ہویا سہاگ لدی ناں میں رہی کواری

کیا کراں ہُن کدھر جاداں تھکا تو نہ رہیا ٹھکانا ول ۔۔۔ میرے وانگوں نہیں جگ کوئی عاجز حال نتانا ول

دا درد ایہہ ایویں جاوئی پا لدیاں نوں کھانی ۔۔۔ تیشہ پیر لگا خود منتھیں زہر کٹی بھر چھاتی

ہیں گھائل دل درواں والی بھڑ ے قضیاں والی ۔۔۔ آس وصل دھر قسمتی آئی رہی مراد وں خالی

لج امید نہ رہیا کائی گیا وارث نکمی ۔۔۔ وا حسرت میں غمدیاں ہڑیں کس ساعت وچ جمی

واہ قسمت ہیں کی کجھ منگیا آخر کی کجھ پایا ۔۔۔ خالی رہی مراد وں لوڑی دکھ درد ناں ہتھ آیا

فضل کرم تھیاں باراں منگدی پیسے پلے تن کلنے ۔۔۔ تنے زخم لگے تن میرے غم دکھ درد پرانے

تن کانے دی مناسبت نال تناں خراباں تے بحث شروع ہو جاندی اے انج کئی تن نکلدے چلے آوندے نیں ۔

تنے مینوں خواباں آیاں تنے سختیاں پائیاں

مدت ہوئی نیندری ہوئی ڈھوئی دل ایذائیاں

تنے مینوں تھیاں ہوگیاں تنے کاری پیتاں

بے وس ہوئی آس نہ کوئی سیاں وچھڑ گیاں

تنے مینوں لبکاں لگیاں تنے گھٹ نہ کائی!

وحرت پرائی درد جدائی ظالم کونت قصائی

تنے ملی سرنیزے ورھے تنے سخت سزائیں

ملنا غیر سجن رس بہناں پونا راس بلائیں

ایہ تنے چوداں شعراں وچ ختم ہوندے نیں ۔ شاگرد سے فنی کمال دا ایہ حال اے

کہ صنعت تثلیث دے نال نال شعری حسن داوی سگّہ پڑھن والے دے دل تے بٹھائی جاندے نیں۔ ایہدے نال ای شاعر دی طبیعت داہڑھ اگا نہہ توں اگانہہ ودھدا ای جارہیا اے۔ ایتھے تک ایہ حسرت تے درد داہڑھ جہڑا کتاب دے صفحہ ۱۴۲ توں شروع ہوندا اے ۱۵۷ تے جاکے ختم ہوجاندا اے یعنی پورے پندراں صفحے انج سدائی تے تسلسل نال بھرے ہوئے نیں ۔ انیس دے آکھن موجب ؎

لگا رہا ہوں فضا میں نازہ کے انبار
خبر کرد دے میرے خرمن کے خوشہ چینوں کو

اک وار پھر یاد کرادیواں پچھی ورھیاں دا غلام رسول ؒ اتنا چکسے ہوئے بزرگاں عبدالستار تے دل پذیر ناوں پہلوں اپنے فنی کمالی دے جوہر کھا چکا اے اوہ سامنے پنجابی زبان دا کوئی چنگا نمونہ نہیں سی۔ لیکن عبدالستار تے دل پذیر صاحباں جہڑے بعد وچ ایس موضوع تے قلم اٹھاوندے نیں۔ اوہ آپ دی شاعری دا بہترین نمونہ دیکھ کے ایس سمندر وچ تردے نیں۔ مثل مشہور اے۔

الفضل المتقدم : فضیلت پہلے نوں ہوندی اے۔

(۳) یوسف علیہ السلام وکٗ رہے نیں۔ زلیخا اچانک اوس مقام تے اپڑ جاندی اے ایہ حال مولوی عبدالستار کولوں سنئے ؎

بھی اس وقت زلیخا بی ویکھن کارن دھائی
میاں ویکھن حاضر ہوئی ہیں تھئیں سنو کہانی
نال غلاماں خدمتگاراں چست ادا سی پایا!
کیا جانے اوہ خواباں والا دلبر جانی آیا
کالی بھر گیا سینے اندر صدوں دھیاں کیتو سو
خواباں والی حالت دانگوں جلوہ مار گئیتو سو

زلیخا نوں اس حالت وچ ویکھ کے بیانی کنیز آکھدی اے ؎

کیتیاعرض کنیز بیانی جے اج صبر نہ کریسیں وقت وہائے پچھوں تاسیں ہتھ ملیندی مریسیں

جدا ایہہ خبر عزیز مصر نے سنی کرے خبر یزدانا سنوں — شاید ہور خریدلے جاون پھیر تُوں ملسیں کسنوں
سنکر دو وڈی زلیخا بی بی خوف دلیوچ ڈھانا — ڈردا ایہہ جدائیاں کولوں ڈاڈھا عشق دیانا
اے پر دوں لُبھا ہی ملیاں دل نوں صبر آوے — یار بیگانہ نال بیگانہ پیش نہ کائی جاوے
خوب تکھیا تا صفیدی زلیخا چھم چھم ہنجوں آیاں — ہے میں ایسے ارمکایاں دلیوں دور کرایاں
خواباں دیوچ جمال وکھا کے دے گیا درد جدایاں — اسدی زلف کنڈل نے ساتوں بیڑیاں پیر پائیاں
چھوڑ گیا کرکے جیوں ہاں نوں اڈیکاں مدتاں لایاں — ہے میں ایسے ارمکایاں دلیوں دور کرایاں
سوہنیاں چشماں نور تجلیاں پھیر آن وکھایا — ہے میں ایسے ارمکایاں دلیوں دور کرایاں
خوش رخسار بہار حسن دی جھوکاں آن وسایاں — جس نے خوش رخسار وکھا کے گھر گھر رمزاں پایاں
کیا اوہ وقت زلیخا اُپر درد فراق لیاندا — جس پر گزرے اوہ کوئی جانے ذکر نہ کیتا جاندا

مولوی عبدالستار صاحب نے ایس واقعہ نوں بیان کرن واسطے پورا پورا ٹل لایا اے تے کافی حد تک اپنے مقصد وچ کامیاب رہے ہیں خاص کر ایہہ مصرع ع

ہے میں ایسے ارمکایاں دلیوں دور کرایاں

بار بار دا آنا ذوق سلیم تے گراں گزردا اے پر پھیر وی اوہ اک تاثر قائم کر رہیا اے
ہن تسیں دل پذیر دا انداز بیان ویکھو ؎

کون اجیہا کیتی جس نے آکر خلق دیوانی — جے محبوب کسے نوں ویکھن سب ہووَن قربانی
غیرت نال زلیخا جلدی منہ تھلیں برقعہ پایا — اوہ سنگوں یار پیارا نظر اچانک آیا
ویکھن سار غشی وچ آئی ہوش نہ رہ گیا کائی — جاں کجھ ہوش پئی تاں کہندی اج سوہاگن ہوئی
دعا لیوں آس لگی کجھ دل وچ میرے بختیں آیا — ملیاں گل چھوڑ لیساں ناہیں وکھ رب لبھایا
مڑ دم غشی دی حالت ہووے جاں یوسف ول تکے — قدرت پچھوں زیارت ہوئی جلوہ جھل نہ سکے
ہن دنیا دا خاتمہ والا جیکر وچ کے کھاوے — بلے ہوش ہووے کجھ پاسے یا اندر پھٹ جاوے
اجیہی حیرت زلیخا بی بی پایا جدوں نظارا — وچھڑیا دل کئی مدتاں دا ہو گیا چارا یارا
بے ہوشی وچ کرے آوازہ واہ رب کرم کمایا — سنگواں یاد قراراں والا اکھیں نال وکھایا

نذیر صاحب نے تھوڑیاں شعراں وچ کم لیا اے پھیر وی واقعہ دے مطابق اک تاثر قائم کر

دِتا اے مولوی غلام رسول صاحب نے صرف اینی گل نوں باونجہ شعراں وچ کھلاریا اے۔ پھیر ایہہ وِچ دا دھا ایہ دسے اکہ مڈھ توں انت تک کتنے وی بھولی یا بھرتی دا شعر نئیں۔ ہر ہر شعر درد تے سوز وچ ڈُبا ہویا اے۔ روانی دا ایہ عالم ایں' کہ معلوم ہوندا اے۔ کہ شاعر نوں سوچن دی لوڑ ای نہیں پے رہی تے بنائے شعر نازل ہو رہے نیں۔ تے اوہ قلم دے حوالے کر دا جا رہیا اے۔ پہلے دو تمہیدی شعر سنو۔ ایہ باونجہ دی گنتی وچ شامل نیں ؎

جس نوں یار وکیندا لبھے قیمت ہووس پلّے : اسدے جیڈ نہ طالع والا اس دے کرم سوالے

ان ڈٹھیاں دا شوق جنہاں نوں ان ملیاں دی تار ایتھے دل دیاں دل نوں خبراں وچ دیاں ہووس کارکی

دنیا بھر دے ادب تے شعراں دے دفتر کھنگال ویکھو۔ ایہ مضمون تے ایہ بیان کرن دا انداز، پہلا شعر تے یوسف علیہ السلام نال مخصوص اے تے دوجا شعر یوسف نالوں لگھ کے وِدھ کے محبوبِ حقیقی دی بارگاہ دا چکر لا رہیا اے۔ اَلَّذِیْنَ اٰمَنُوْٓا اَشَدُّ حُبًّا لِّلّٰهِ۔

جیہڑے لوک ایمان لیائے او اللہ تعالیٰ دی محبت وچ سخت نیں

ہن آؤ اوس تھاں ول جیہنوں مجبوراً چند شعر چن کے لکھنے پے رہے نیں۔ حالانکہ پورے باونجہ دے باونجہ شعراں وچوں ہر اک ایہ کہہ رہیا اے۔ کہ میتھوں چن اک توں اک ودھیا اے ؎

خلق ڈٹھی سو باجھ شماروں سارے شہر پکارا
پردہ چا نگاہ دکا کس ڈٹھا عالم سارا
حال بچھے ایتھے کیا اچنبہ باندیاں راز دسیائے
یوسف نام بندہ کنعانی وکدا ہے ات جائے
کرے وچار نظر کر ویکھاں ڈٹھس گھت نظارہ
پئی نظر جنت گیاں آہیں لیا یحیان پیارا
جھڑی عشوں محبوب داری میں دگ گئی نظارہ بی
کنھوں آیوں دکدا پھر دا شہراں دسے بازاریں
شہر وکیہں ہیں جنگل لبھاں ستنے تل وکاویں

سائیں جان جہان جے قیمت اوہ نال اج وِسیاویں

کئی اک شعراں وچ خرید تے فروخت دے خشک مضمون نوں حوض کوثر دی
پاک شراب بنا دتا اے ۔

سو وچ چمندا اک واندا تیرے وال نکھڑ وچ گھاناں
وارے ساریاں تارے زلف تھئیں تاریاں بھریاں راتاں
میں واریاں بازار وکیندیاں مل تو لیندیاں جاناں
میں دیکھنے تھئیں اگے وکیاں کوک سُنی سلطاناں
عشق دییں ہیں دکھدی آئی تیرے شوق وہاجی
مصر سٹی بیماریاں لایاں اج ٹل پیوں علاجی

ہن مضمون دا پنیترا بدل دا اے ۔

پردیسیاں وچ تیرے درد نک چھوڑ حکومت آئی
عشق تیرے نے داگاں چایاں کسی زین حدائی
شوق تیرے ہیں گاہکاں چائی چاوچ نیل رڑھائی
رہڑدی آئی رہن حدائی پکڑ بنے اج لائی
میں قربان تیرے وچ درداں روندیاں جگ وہائے
لبھ پیڑی اج وسر بھلیے مڑ طالع گھر آئے

ہن بیوپار ول رجوع کردے ہیں ۔

تیرے جیہے جمع دے ملوں تخت وکن سن تاجاں
مشتری ہووے طالع میرا ایس بھی یارہ جاں

دائی نوں خطاب کردی اے ۔

کرے پکار ایہا تی دائی میریاں خواباں والا
ایہو اوہا جس سفنے اندر تکیے قول کمائے
داں تے رات ڈھونڈ ڈھیاں جنبو اتھاں کھوہاں چہ پائے

عشق جہدھے دے چہ گو وکھلیدیاں پیناز ہر پیالہ
تے ہیں جس دے ملنے کارن گاہے دیس پرائے
وچ فراق سمندرے جا رے بھر بھر پور رڑھائے

جیدی وچ اوہ مک اکھیں نے کنڈیاں فرش وچھائے
تاریاں بھریاں راتاں ڈب چڑھ وریاں قت ہائے

اس صورت دیاں قاتل رمزاں لشکر جنہاں چڑھائے
بادشاہاں گھر جایاں نائیں عمر تفیسے پائے

ایہ اوہا گھر باپ میرے دے جیدیاں ھساں پیاں
جیدیاں داہیاں تے بچیاں پالیاں مصر باشے ڈھو لیاں

تے ایہ جیدیاں چھ اوہ بکاں کھڑی سیاپے پیٹتے
جس دیاں سوز فراناں والیے دن میرے سر بیتے

ایہ اوہا توں جیدے روول سینیاں میرا ماں کھنچاں
اکو جبدا ناز کرشمہ جگر میرے دمعر سینجاں

ناز نگہ گستاخ ولادر مینوں لٹ سدھایا
کیونکہ بیٹھا نیواں اکھیں ہن کس تھیں شرمایا

ایہ اوہا توں جبدا نقشہ وہمی نقش ٹھرایا
ہے مرجانیئے ٹبر کھانیئے مینوں ترس نہ آیا

ہے مائی ایہ دلبر میرا ناہیں آون والا
دیکھ سکیں تے ویکھ پیاسی لٹ لے جاون والا

کتھوں تیک لکھیا جاوے ایہ مضمون تے ختم ای نئیں ہوندا اے۔ سہیلیاں نوں خطاب ویکھو

لوو سہیلیو نظراں کھولے سوہنے دا منہ تکو
اس تھیں نہ دونئیں چھل جاناں پھر کتے تک سکو

ویکھو نی اس ناز ستی نوں ٹنب جھنتیاں لاں یاں
ویکھو نی اس بے پروائیاں پھر نہ جھاتیاں پایاں

ویکھو نی ایہہ شیر شکاری وسدی نوں پٹ بیٹھا
ویکھو نی ایہہ مار اڈاری باز ہتھوں چھٹ بیٹھا

شاعر دے سینے وچ جیہڑی اگ نے لانبو لائے ہوئے نیں۔ اوہ ٹھنڈی نئیں ہوندی۔ مولوی صاحب نے ایہناں شعراں دی داد دینا میرے قلم دی طاقت توں باہر اے۔ اوہ جذبات نگاری دا بادشاہ اے۔ گل تے اوہو سی۔ جیہڑی کیہ پہلے دوہاں شاعراں بیان کر دتی اے۔ کہ خواباں توں بعد زلیخا نے پہلی وار یوسف علیہ السلام نوں ویکھیا تے طبیعت اوہدی کی اثر ہویا۔ مولوی صاحب نے ایہدے کئی پہلو بدلے نیں۔ ایتھے تسیں آپ ای اندازہ کرو۔ اوہ کتھوں تک باریک بین اے۔ آخر تے زلیخا دا سہیلیاں نوں خطاب سو

دوڑ لو نی اس گھیر لیاؤ گھیر لوو نکل نہ جاوے
پکڑ لو نی ایہ چلا نہ جاوے مت مڑ پھیر نہ آوے

پھیا لو نی ایہ رس نہ جاوے ہس سر غیر نہ لاوے
آکھیو نی میں او گنہاری میں پہ رحم کماوے

اس خطاب نوں چھڈ کے اگلے شعر سنو سو

کدھ غیراں تھیں سانبھ بندی نوں ناکر چھڈ پرائی
بخش میری تقصیر کرم تھیں ہن ناتاب جدائی

تے اوہ رو رو فکراں اندر کردی جوش بتھیرے
ہن دلبر وچ دھیرا ں بیٹھا کردا قتل وڈھیرے

"سو وچ دیہریاں بیٹھا"۔ پورے مصرعے دا اوہ حصہ ناول وی گھٹ جیہڑا اے۔ میرے کول ایہدی تعریف واسطے لفظاں دا ذخیرہ نئیں۔ جے کوئی پڑھن والا اس مقام توں گذرے خود ای سمجھے۔ مولوی غلام رسول جیہڑا اللہ تعالیٰ دی خاص عنایت والے شاعراں وچوں اے کتھوں بول رہیا اے۔ اپنے پڑھن والیاں دے سینے وچ کیہڑا نیزہ چوبھ رہیا اے زلیخا اپنے خواباں والے محبوب نوں سامنے تک رہی اے۔ اوہ اک وکاؤ مال دی حیثیت نال موجود اے۔ اوہدے وچ مل لین دی پوری طاقت اے۔ پرواہ اوئے عشقا تیریاں بدگمانیاں بے چینیاں تے فریب کاریاں ؎

کی جاناں اج طالع کسدے چڑھ جاون آسمانی | کی جاناں اج کسدے لکھیں ہجروں سرگردانی
کی جاناں اج کنہیں محلیں روشنیاں پھر جاون | کی جاناں اج کسدے گھر نوں لا نبو در سیلاون
خیر کیا اج کون پیاری ہتے نقابل ہو کے | خیر کیا اج کیہڑا میرے قدم مبارک دھو کے
حبیب عماری دارو سینڈل چل سٹو دروازے | مت کوئی بوہڑے اج دہاج دے جاوے گل گلاں انداز

۴۔ شاہی آداب

پرانے زمانے وچ بادشاہاں دے درباراں وچہ حاضر ہون تے اوہناں نال گل بات کرن تے واپس آون دے خاص خاص آداب ہوندے سن۔ جنہاں دا اوہناں ای لوکاں نوں علم سی۔ جنہاں نوں درباراں وچہ جاناں پیندا سی۔ اوہ دربار وچ چلدے پھردے گل بات کردے اپنی ہر حرکت دا خیال رکھدے سن۔ ایہ اک طرح دی سکھلائی ہوندی سی جنہوں ناواقف لوک خواہ اوہ کِنّے ای عالم فاضل سمجھدار تے عقل والے ہوندے ہوئے ادا نہیں سی کر سکدے۔ پھیر یوسف علیہ السلامؑ دے بھائی جیہڑے صرف بکریاں چرا اون والے تے عام محفل دے آداب توں وی ناواقف سن۔ انہاں توں کی آس رکھی جا سکدی سی۔ کہ اوہ ایس اوکھے امتحان وچ پورے اتر سکن۔ سیانا تے تجربہ کار باپ جیہڑا اللہ دا نبی وی اے۔ اپنے پتراں دی ایس کمزوری توں بے خبر نہیں سی۔ ایس واسطے انہاں نوں کنعان توں مصر روانہ کرن ویلے خاص ہدائتاں دتیاں۔ ایس داستان دے شاعراں نوں ایہ اک عمدہ موضوع مل گیا اے۔ جہدے وچ انہاں اپنی اپنی طبیعت دے

مطابق قلم چلایا اے ۔ مولوی عبدالستار ایس موضوع تے لکھدے نیں ؎

جس دن شہر وچ جا کے پکڑ لئو تسی ٹھکانہ
جاں تک حکم نہ شاہ فرمادے پیش حضور نہ جانا

ادب سلام زیادہ کرنا نرم زیادہ ہونا
خدمت وچ برابر سجّاں جنہہ کر ہتھ کھلونا

ایدھر اودھر نظر نہ کرنی مت کوئی غیرت آوے
جس نوں سخن پچھے شاہ کوئی اوہو جواب سنادے

آپس وچ کلام نہ کرنی نرم نمانیاں رہنا؛
جاں تک حکم نہ شاہ فرمادے امر سوال نہیں کرنا

جتنا حال پچھے شاہ مصری اتنا حال سنانا
مطلق نہیں پسند شاہاں نوں دافر مغز کھپانا

جد کوئی شاہی مجلس اندر وافر سخن سنادے
خوف ایہو مت کسے کلاموں دور نکالیا جاوے

رخصت جد فرمادے حاکم فیر کجھ دیر نہ کرنی
کھلیاں نہ فرمانی ہووے بات دلاں وچ دھرنی

جد نکلو درباروں باہر مڑنا پچھلیں پیریں
ہر مجلس وچ بے ادباں نوں مشکل گزرن پھیریاں

اینہاں ہداتیاں وچ کوئی کمی نہیں۔ شاعر اپنے مقصد وچ پورا کامیاب اے۔ اٹھاں شعراں وچ ساریاں گلاں آکھیاں نیں۔

نذیر صاحب ایہدے وچ کجھ ہور نقطے پیدا کیتے نیں۔ گیاراں شعراں وچ اپنے دماغی خیالات قلم بند کیتے نیں ؎

اول شہر مصر دے اندر اترو وچ جد آئیں
جد تک تساں پکار نہ ہووے حاضر ہونا نائیں

جد دوں تساڈی طلبی کارن ہووے حکم گرامی
نذاں عزیز مصر دے اگے ہونا دینج سلامی

بنھ کے ہتھ کھلونا ادبوں جیوں دستور غلاماں
یا در خدمت آپس اندر بولو غیر کلاماں

کر کے چپ کھلوتیاں رہنا رکھنی نظر ہیٹھاں
جیکر اسوں پاسوں تکیے خفگی ہوندی شاہاں

باجھ اجازت بہنا ناہیں دربار شہانے
جیہڑے حکم تساں نوں ہووے بہنا اوس مکانے

جس نوں آپ عزیز بلاوے اوہا اکیلا بولے
تھوڑی گل مکاوے نالے لماں ذکر نہ پھولے

بہت خیال دلاں دے اندر اس گل پاروں دھرنا
مجلس خاص شاہاں اندر وافر سخن نہ کرنا

جیکر کدھرے تساڈے کارن شاہ منگوائے کھانا
مجلس وچ بے ادب نہ ہونا نال طریقے کھانا

جس ویلے فیر مجلس وچوں رخصت شاہ فرمائے
پچھلی پیریں ہٹنا اوتھوں کنڈ نہ کیتی جاوے

باقی جو کجھ مجلس اندر بات پوشیدہ ہوئی
باہر آکے ہور کسے نوں ذکر نہ کرنا کوئی

بادشاہاں دا بھید پوشیدہ باہر نئیں کڈھنا! | جو کوئی کڈھے بھید شاہانہ الٹا مجرم تھیندا

پذیر صاحب نے ایہہ گلاں زیادہ آکھیاں نیں

۱:۔ نظراں نیویاں رکھنا۔

۲:۔ اجازت توں بغیر بہنا نئیں

۳:۔ جتھے حکم ہووے اوتھے بہناں

۴:۔ کھاون ویلے آداب دا خیال رکھنا

۵:۔ شاہی بھیت ظاہر نئیں کرنا۔

ہن تسیں مولوی غلام رسول دی اعجاز بیانی دیکھو

اول جاں لگ اذن نہ ہووے وچ دربار نہ جایو | اذن ملے تاں حاضر ہویو پر کجھ نہ الایو

وچ دربار کھڑے ہو ادبوں چپ چپیتے ہوسارے | آپس اندر گل نہ کریو جاں ہوسو دربارے

لانبھے کتے دھیان نہ کریو رہے نظر دل شاہے | تک دی گل سنایو تھوڑی کاجاں اوپرشش چاہے

جداں اجازت ملے مڑکن دی فیر نہ عرض الایو | دل سلطان نہ پشتاں کریو پچھلی پیریں آیو

بے ادباں مقصود نہ حاصل تے درگاہ نہ ڈھوئی | تے منزل مقصود نہ پہنتا باجھ ادب تھیں کوئی

مولوی غلام رسول ہوراں نہاں شعراں وچ او ہو ای گلاں کیتیاں نیں۔ جیہڑیاں مولوی عبدالستار تے پذیر صاحب نے مولوی صاحب دی پیروی وچ اٹھاں تے گیاراں شعراں وچ کیتیاں نیں پر مولوی صاحب دا ایہہ اکلا شعر اخلاق تے تصوف دی چوٹی تے پونہچ دی پوہڑی اے۔ ایہدے بغیر آداب شاہی صرف ظاہر داری نیں۔ جیویں بدن روح توں بغیر ہووے۔ ایس نقطے نوں صرف شاہی درباراں تک ای محدود تے مخصوص نئیں رکھیا جاندا۔ بلکہ زندگی دے ہر معاملے وچ ایہدے توں فائدہ اٹھا کے کامیابی حاصل کیتی جاندی اے۔ ایہو ای وجہ اے مولوی صاحب دا ایہہ شعر ضرب المثل بن کے عام لوکاں دیاں زباناں تے چڑھ چکا اے ؎

بے ادباں مقصود نہ حاصل تے درگاہ نہ ڈھوئی

تے منزل مقصود نہ پہنتا باجھ ادب تھیں کوئی

مولانا روم دا شعر اے

از خدا جوئیم توفیق ادب
بے ادب محروم ماند از لطف رب

مولوی صاحب نے ایس شعر توں وی فائدہ اٹھایا معلوم ہوندا اے تے نال ای ایہدے وچ وادھا وی کیتا اے۔ مولانا صاحب پہلے مصرعے وچ اللہ کولوں ادب دی توفیق منگدے نیں دوسرے مصرعے وچ بے ادب ہون دا نتیجہ دسدے نیں کہ اجیہا شخص اللہ تعالی دی مہربانی توں محروم رہندا اے۔ مولوی صاحب نے ایہدے وچ کئی گلاں پیدا کیتیاں نیں۔

۱:۔ بے ادب مقصد حاصل کرن وچ ناکام رہندا اے۔
۲:۔ اللہ تعالی دی بارگاہ وچ رسائی حاصل نئیں ہوندی۔

ایہ کنی وڈی ناکامی تے گھاٹا اے۔ جنہوں ایس درگاہ وچ رسائی نہ ہووے اونوں کتے وی جگہ یعنی پناہ نئیں ملدی۔ سعدی صاحب آکھدے نیں

زیں در ہر کس کہ سر بتابد
ترسم کہ در دگر نیابد

جیہڑا ایس دروازے توں منہ موڑلیا مینوں ڈر اے کہ اوہ کوئی ہور دروازہ نئیں پائے گا۔

کامیاب لوکاں دیاں زندگیاں دا مطالعہ کرو تے انساں نوں پتہ لگے گا کہ جیہڑا وی کوئی کسے اچے مقام تے اپڑیا اے۔ ایس پوڑی دی راہیں اپڑیا اے جینوں ادب آکھیا جاندا اے سو ادب بڑی چیز اے مولوی صاحب دے اک شعر تے بحث کر دیاں ہویاں ایں اگانہہ ودھ گیا واں ہن ذرا اک وار پھیر اوپر نظر مارو مولوی عبدالستار صاحب تے مولوی غلام رسول صاحب دے شعراں تے نظر کر دے تے غور کرو جیہڑا مطلب مولوی عبدالستار صاحب نے اٹھاں شعراں وچ ادا کیتا اے رکتے مولوی غلام رسول صاحب دے چوہناں شعراں دا

دا مطلب اوہدے نالوں گھٹ نئیں ۔ ایس باوسے وڈا اک جماتی مارو عبدالستار صاحب تے پذیر صاحب دے ایس مضمون دے شعراں وچ کوئی خاص فرق نئیں ۔ صرف اینا ای فرق اے ۔ کہ پذیر صاحب نے تن شعر ودھ آکھے نیں ۔ ہور کوئی خاص گل نئیں ۔

پہلے شعر وچ مولوی غلام رسول صاحب تے تن گلاں وسیاں نیں ۔ جدوں تک اجازت نہ ملے دربار وچ نہ جانا پھر جدوں اجازت ملے دربار وچ جانا ۔ مگر کوئی گل نئیں کرنی ۔

مولوی عبدالستار صاحب نے صرف اک گل پہلے شعر وچ آکھی اے جدوں تسی شہر مصر وچ اپڑ جاؤ تے جدوں تک بادشاہ حکم نہ کرے دربار وچ نئیں جانا ۔

جیہڑی گل مولوی صاحب نے دوجے شعر وچ کیتی اے ۔ اوہو مطلب عبدالستار صاحب نے چوتھے شعر وچ ادا کرن جتن کیتا اے

وچ دربار کھڑے ہو اوتوں چپ رہیو ہو سارے ۔ آپس اندر گل نہ کریو جاں ہو سو دربارے
آپس وچ کلام نہ کرنی نرم نمانیاں رہنا ۔ جد تک اہر بادشاہ فرماوے اہر سوال نئیں کرنا

ایہناں دوہاں شعراں وچ جیہڑا فرق اے اوہ ذوق سلیم توں لکیا ہویا نئیں ۔

مولوی عبدالستار دا دوجا شعر ۔

ادب سلام زیادہ کرنا نرم زیادہ ہونا
خدمت وچ برابر بہناں ہتھ کر ہتھ کھلونا

ایہ شعر پیغمبرانہ آداب دے اونج ای خلاف اے عبدالستار نے ایہ شعر لکھن ویلے ایس گل دا خیال نئیں رکھیا ایہ فقیراں والا طریقہ ہتھ بنھ کے کھڑے ہونا زیادہ عاجزی کرنا ۔ پیغمبر دے پتاں توں علاوہ عام مسلماناں دی شان دے وی خلاف اے ۔ ایہدے توں خوشامد تے چاپلوسی ظاہر ہوندی اے ۔

جیہڑا مطلب مولوی غلام رسول نے شعر وچ کھپایا اے سادہ ہو مطلب عبدالستار

صاحب نے تناں شعراں وچ ادا کیتا اے۔

لانبھے کتے دھیان نہ کر لیو ہے نظر دل شاہ ہے
تک دی گل سنالیو جاں اوہ پرسش چاہے

(عبدالستار)

ایدھر اودھر نظر نہ کرنی مت کوئی غیرت آوے ۔۔۔ جس نوں سخن پچھے شاہ مصری اوہو جواب سناوے
جتنا حال پچھے شاہ مصری اتنا حال سنانا ۔۔۔ مطلق نہیں پسند شاہاں نوں وافر مغز کھپانا
جد کوئی شاہی مجلس اندر وافر سخن سناوے ۔۔۔ خوف ایہو مت کسے کلاموں دور سکالیہہ جاوے

چوتھے شعر وچ مولوی غلام رسول صاحب نے جیہڑی گل کیتی اے مولوی عبدالستار صاحب نے دوہاں شعراں وچ بیان کیتی اے۔

جدوں اجازت ملے مڑن دی فیر نہ عرض الایو ۔۔۔ دل سلطان نہ پٹ تاں کر یو پچھلی پیریں آیو
رخصت جد فرماوے حاکم فیر کجھ دیر نہ کرنی ۔۔۔ کھلیاں نافرمانی ہووے بات دلاں وچ دھرنی
جد نکلو درباروں باہر ہٹنا پچھلیں پیریں ۔۔۔ ہر مجلس وچ بے ادباں نوں مشکل گزراں خیریں

۵۔ نامہ یعقوب علیہ السلام بنام عزیز مصر

اللہ تعالیٰ اپنے جنہاں بندیاں دے دلاں نوں سوز تے درد دیاں نعمتاں عطا کر دیندا اے تے ایس درد دے اظہار دی توفیق دی عطا کر دیندا اے۔ تاں اوہ اپنے درد بھرے کلام نال پتھراں نوں موم کر دیندے نیں۔ بہت گھٹ مصنف انج دے گزرے نیں کہ جیہڑے اپنے جذبات دا اظہار ایہجے الفاظ نال کرن کہ دوجے دے دل اُتے سٹ پوے۔ ایہناں وچوں اک بہت وڈا شاعر مولانا جامی نیں جیہڑا مائی دالال اے۔ جہدے سینے وچ دل ہوندے تے اوہ جامی صاحب دیاں شعراں وچ یعقوبؑ دیاں آہاں تے زلیخا دیاں چیخاں دا حال پڑھ کے بے وس ہو کے رون نہ لگ پوے۔

پنجابی زبان وچ ایہ شرف مولانا غلام رسول صاحب نوں حاصل اے مبالغہ نہ سمجھیا جاوے تے میں ایہ گل آکھاں گا کہ میں جامی نوں جناں ہنجواں دا خراج پیش کیتا

لے۔ ادس نوں کتے ودھ مولوی غلام رسول صاحب دیاں قدماں وچ قربان کیتا اے۔ کئی وار ایہ ہویا کہ یعقوبؑ دا خط پڑھیا۔ اکھاں وچوں آنسو جاری ہو گئے سنن والے وی رون لگ پئے۔ پڑھن دی طاقت نہ رہی۔ فیر تھوڑا ساہ لے کے اکھاں پونجھ کے پڑھنا شروع کیتا۔ اوہو حال فیر ہویا۔ ہنجواں دا ہڑھ راہ روک کے کھڑا ہو گیا اے

عشق پر زور نہیں ہے یہ وہ آتش غالب
کہ لگائے نہ لگے بجھائے نہ بجھے

حضرت یعقوب علیہ السلام عزیز مصر نوں خط لکھ رہے نیں ایس خط لکھن دی وجہ ایہ دسے کہ بنیامین بھراواں نال مصر گیا سی اوہ واپس نئیں آیا۔ عزیز مصر نے اونوں چوری دے جرم وچ اپنے کول ای رکھ لیا اے جد پتراں ایہ گل باپ نوں دسی تے اونہاں نے عزیز مصر دے ناں خط لکھیا۔ یوسفؑ دا دکھ تے پہلے ای پرانا ہو چکا سی ہن ایہ نواں دکھ لگ گیا وڈے لوکاں دے امتحان وی وڈے ہوندے نیں۔ قصہ یوسف زلیخا دے مصنفاں نے ایس موقع تے اپنے اپنے انداز نال درد دا اظہار کیتا اے۔ سب توں پہلوں مولوی عبدالستار دے چوتویں شعر سنو۔ حضرت یعقوب علیہ السلام اپنے تعارف توں خط دا مڈھ بھندے نیں ۔

میں فرزند اسحاق نبی دا جناں شان اچیری
ابراہیم خلیل ربانا جد مبارک میری

فیر خط شروع ہوندا اے

پڑھ بسم اللہ اس تھیں پچھے لکھاں سلام تساں نوں
اے شاہ ملک مصر دے تیرا یاد نہ نام اساں نوں
ایس توں بعد خلیلؑ دی اگ دا ذکر لیاوندے میں ۔
اینا بالن بلیا اوس دن بھانبھڑ زور بھلیرا
ترجمہ تریہہ میل اوہ ایس سکوں سڑیا گرد چوفیرا

ایہ بڑی کمزور تے غیر محتاط روایت اے۔ فیر اپنے دکھ دسدے نیں ؎

اول یوسف دلبر سوہنا اکھیں دی روشنائی
کھیڈن گیا نہ مڑ کر آیا خبر نہ لگی کائی

درد فراق پیاریاں والا دل نوں سول کریندا
جیویں شکنجہ قبراں والا نیئیں حساب جھڑیندا

دکھاں تے دکھ ودھ رہے نیں ؎

اگے درد یوسف دے سانوں اگلی جند دکھائی

بنیامین دوبارہ سانوں سینے آتش بالی

بنیامین دی صفائی پیش کردے ہوئے لکھدے نیں ؎

جو کجھ اسدی بوری وچوں نکلیا مال تساڈا

اوہ کم بنیامین نہ کردا سچ یقین اساڈا

مڈھ قدیموں پاک گھرانہ اسیں اولاد جنہاں دی

نسل رسولاں کارن ایسی بات نہ کیتی جاندی

یوسف دے بھائی دی بات تے "نسل رسولاں" وچوں ای سن۔ جنہاں توں تاریخی

جرم دا پایا جانا ثابت ہوندا اے درد دا اظہار کردے ہوئے فرماندے نیں ؎

تیرا لباساڈے دل نھیں جریا جاندا نائیں
رو رو لکھدی قلم بچاری درد منداں دیاں آہیں

قدرت بات عجیب ہوئی سن کر سوز دلاں دا
کیویں سلامت کاغذ قلم تقییں کیوں نئیں جل جاندا

بد دعا دین دا اظہار کردے نیں ؎

نیئیں تاں ساڈے منہ تھیں باہر آیا جدوں آواز
ایہ تساڈے شامت غضبوں کھل جاسی دروازہ

ایس کمانوں تیر دعا دا جدوں باہر آسی
ست پشتاں تک تیرے مگروں اسدا اثر نہ جاسی

ایس شعر تے خط مکاندے نیں ؎

اگھ چکے اساں کہنا سی جو سخن کلام تساں نوں

بعد کلام اساڈی طرفوں بہت سلام تساں نوں

مولوی عبدالستار صاحب دا پورا خط ۹۴ شعراں دا اے۔ مولوی غلام رسول

صاحب دا خط انہاندے سامنے اے ایہدا اثر تے نقل اکثر شعراں نوں صاف نظر آرہیا

اے۔ حالانکہ مولوی غلام رسول صاحب دے سامنے کسے دا کوئی خط نئیں۔ کیوں جے انہاں دے پیش رو مولانا جامی نے ایہ خط لکھیا ای نئیں۔ مولوی دل پذیر صاحب دا خط پنجابی شعراں وچ کھلریا ہویا اے۔ اوہناں دے سامنے دی مولوی غلام رسول تے عبدالستار دے دو خط نیں۔ ایس توں اوہ دی متاثر نیں ہوئیا دل پذیر دے خط دے شعر سنو۔

بسم اللہ تھیں شروع کیتو نے نال دے دا سرنامہ — اس تھیں بعد حقیقت غم دی درد آمیز کلاماں
لکھیا خط یعقوب پیغمبر پتر اسحاق نبی دا — پوتا ابراہیم نبی دا عاجز درد رسیدہ
اول طرف عزیز مصر دی ادب سلام لکھیوسے — بعد سلام اساڈی طرفوں ایہ گل واضح تھیوے
دکھاں دی آزمائش کارن سانوں رب اوپایا — سب تھیں اول والد میرا خالق نے آزمایا
کتنے کرہاں وچ نمرود دے آتش چا جلائی — مشکاں باہیں بنھ کر اس وچ سٹیا نبی خدائی

ایتھے وی روایت دے معاملے وچ عبدالستار واحد ای حالی اے۔ نقلی راچہ عقل سے کتنے کوہاں دی اگے دی کی لوڑ سی۔ سو پنجاہ فٹ جگہ تھوڑی سی۔

یوسف نام میرا اک بیٹا سب تھیں بہت پیارا — ساتھ بھراواں رل کے باہر کھیڈن گیا سہارا
شام پئی تاں آئے سارے یوسف مول نہ آیا — خون آلودہ کرتا اسدا سانوں آن وکھایا
ہو کجھ اسدے وچھڑن پاروں ایسا مصیبت پائی — وچ تحریر نہ آوے ہرگز حالت درداں والی
اس تھیں پچھے سی اک اسدا ماں پیو جایا بھائی — بنیامین جو چھوٹا اس تھیں اکھیں دی اوہ روشنائی
کجھ قدرے ہی اس نوں تک کے سی سانوں دل پرچاوا — اوہ طرف تساڈی ٹوریا ای سن فرمان تساڈا
بھائیاں نال رلا کے اس نوں طرف حضور پہنچایا — ہور تمامی واپس آئے بنیامین نہ آیا
کہن لگے اوہ سانوں آکے کیتی اس نے چوری — تاہیں پکڑ عزیز مصر نے قید کیتا اوہ نوری
اگے درد فراق یوسف دا سی بہت اسانوں — فیر تساں بنیامین وچھوڑیا ترس نہ پیا تسانوں
ناحق تہمت چوری والی جیہڑی تساں لگائی — اگے ہن تک چیز کسے دی کدی نہ اوس چرائی
وڈا جا اسیں اولاد رسولاں پاک گھرانا ہادی — کوئی نہ جمیا ساڈے وچوں ایسا چور فسادی
ایسا فعل اساڈی نسلوں ہرگز کرے نہ کوئی — ناحق بنیامین پیارا کیوں چا قید کیتوئی

عاجزاں نوں نہیں چھیڑن چنگا مت کوئی آہ لگا لیں ۔ سخت دعا مسکیناں والی بال دکھاوے بالیں
اپنی خیر جے لوڑیں رب تھیں دکھ نہ دے مسکیناں ۔ ایڈا غضب سماوے ناہیں وچ آسماں زمیناں
بھیج شتابی بھیج شتابی اوہ مسکین اماناں ۔ لائق نہیں غریباں تائیں ایسا دکھ پہنچاناں
سوز جگر تھیں تیر دعا دا جد یعقوب چلاسی ۔ شاں پشتاں تیریاں وچوں پار ضرور ہو جاسی

بالکل اوہو ترتیب تے اوہو گلاں پایاں جاندیاں نیں ۔ ایہ قصہ لکھن ویلے دلپذیر صاحب دے ساہمنے مولوی غلام رسول صاحب دی یوسف زلیخا توں وکھ مولوی عبدالستار صاحب ہوراں دی یوسف زلیخا وی سی ۔ ایس واسطے عبدالستار دے خط دا اثر وی ایس خط وچ پایا جاندا اے ۔ دل نوں چھوہن والی خاص گل نظر نہیں آوندی لبھے ۔ دوہاں بزرگ شاعراں دے ساہمنے اک مضمون ایں جنوں نظم دا چولا پہنا کے ٹردے چلے جاندے نیں ۔

جلدی جلدی اک نظر عنواناں تے وی مارو صرف اینی گل نال تناں شاعراں دی فکری اڈاری دا فرق ساہمنے آجائے گا ۔

عبدالستار نے ایہ عنوان قائم کیتا اے ۔

(۱) بیان خط نوشتن یعقوبؑ سوئے شاہ مصر

(۲) جناب دلپذیر صاحب لکھدے نیں مضمون خط حضرت یعقوب علیہ السلام ۔

(۳) مولوی غلام رسول دی عبارت آرائی لفظاں دی چون ویکھو ۔

مضمون نامہ یعقوبؑ ... بجانب عزیز مصر قلوب ۔ ۔ بعبارت درد انگیز (طرز مرغوب یعنی یعقوب دے خط دا مضمون دلاں دے مصر (شہر) دے عزیز (پیارے) دل درد انگیز عبارت تے پسندیدہ طرز وچ صرف ایس عنوان وچ ای کنیاں شعری خوبیاں آگیاں نیں ۔

(۱) نثر مقفیٰ ۔ چھ دے تن قافیے نیں ۔ یعقوب ، مرغوب ، قلوب

(۲) عزیز تے مصر علم دے طور تے (اسم معرفہ) وی نیں

نال ای اہناں دے معنیاں دا وی خیال رکھیا گیا اے۔
پہلے دلاں دا اک شہر (مصر) آباد کیتا فیر مکتوب الیہ نوں ایس سارے شہر دا پیارا انسان ظاہر کیتا۔
مطلع کلام ویکھو:-

ایہ یعقوب ابن اسحاق نامہ ہے غم خانہ
طرف عزیز مصر دے والی جو اج شاہ زمانہ

مطلع دا غم خانہ تے دوجے شعر وچ دو الفوں ایہا فرماوے "کنیاں درد بھریاں تے پیاریاں گلاں نیں:-

اول حمد الٰہی دائم عالی ذوقاں والا
میرا فیر سلام تساں نوں دلدیاں شوقاں والا

بسم اللہ دی تھاں اوہدا پیار بھریا ترجمہ فیر سلام و ماخذ لکھنے والے دی خدا دوستی تے خط ملنے والے احترام دی ترجمانی کردا اے۔

وچ انتظار رلیا ملیا خالص یاریاں والا
سکھ سونیہا درداں بھریا تے غم خواریاں والا

فیر ایس خط دے اندر سونیہا دی تعریف تے اہمیت دسدے نیں۔
یعنی ایس خط وچ کنیاں چیزاں اکٹھیاں نیں۔
(۱) کجھ اشارے نیں (۲) کجھ دوستی اے (۳) کجھ خیر خبریت تے خریت طلبی اے (۴) کجھ درد دی چس تے غم خواری دا حال اے۔ غم اینا بھارا اے۔ اٹھدیاں اٹھدیاں لک دوہرا ہو گیا اے صبر اینا اے کہ کسے دے سامنے بیان کرن لگیاں جھجک محسوس ہو رہی اے:-

کیا کراں میں غیراں اگے غم دی گریہ زاری
قد میرا جھک غم تھلے لگیا وچ مصیبت بھاری

ایس گل نال کجھ تسلی ہوندی اے کہ نبیاں نوں ہمیشہ ای اوکھے امتحاناں وچوں

گزرنا پیندا رہیا اے ؎

وارو وار نبیاں تائیں اللہ نے آزمایا
آپے فضل کرم کر لطفوں ثابت پار لنگھایا

ایہدے ثبوت لئی اپنے باپ دادا دے امتحان اگ تے ذبح دا ذکر کردے نیں تے انہاں دی ثابت قدمی وکھائی اے۔ آخر وچ اپنا حال لکھدے نیں ؎

حال میرا ہر ویلے غم دی جگہ دسّے کٹاری | چالی سال رہا ہے مینوں اندر گریہ زاری
یوسف نام میرا پت سوہنا نور دیاں رخ چمکاں | جنہیاں دا نقشہ نوری ویکھاں چشم نہ جھمکاں

ایس شعر وچ "نور دیاں رخ چمکاں" چمکدی ہوئی ترکیب اے "جنہیاں دا نقشہ نوری"، نوراً علیٰ نور اے ویکھاں چشم نہ جھمکاں۔ دیدار دے شوق دی انتہا اے۔

بھائی اونوں جنگل وچ لے جاندے نیں۔ شام نوں اوہدی قمیض خون نال بھریا ہویا کرتا لے آؤندے نیں بڈھے باپ تے کی گزردی اے ؎

غم اسدے وچ میریاں اکھیں کیا کیا کی ہوئیاں | داغ سیاہوں غم دے پانی جھول ندی وچ دھویاں
یوسف دے کیں وچ وچھوڑ طلب دی تسکینوں | بنیا مینوں ماہ جنہوں کردا صاحب دینوں

بنیامین تے الزام اوندا اے ؎

ہن اوہ فرزند سدھائے اس نوں ول تیرے
جام چرائش آن سنایا کھول دتے سل میرے

فیر کی ہوندا اے ؎

یوسف دا اوہ زخم وگیند اوناں کر وکھلایا | بنیامین وچھوڑ اساں ہتھیں تیر جگر وچ لایا
سنیاں کیتو قید عزیزا بنیامین پیارا | ایہہ گلاں سن دلدا میرا مان گیا ٹٹ سارا

دوجے مصرعے وچ "مان گیا ٹٹ سارا" بے وسی دی انتہائی دلیل اے۔

بے گناہ قیدی نوں قید توں چھوڑاون داسطے پیغمبر دا لہجہ کنا نرم ایں ؎

میں سنیا توں نیک خصائل صفت نبیاں والی | تیں احسان جگت وچ کیتے وساری خلق سوکھالی

ہور جہان سو کھالی وسایو اساں نوں بال پُچاوڑ　　ہور اں لتے کرم کمایو سانوں ندی رڑھایو
زخمی نوں کٹ نہ ہر کھلایو نظر نہ کیتی کائی　　چوری وچ اساہاں نا حق، تساں تہمت لائی

شعر وچ صفائی پیش ہو رہی اے۔

ایہہ فرزند سعید اساڈا کرے نئیں بریائی
بنیامین نہ چوریاں کردا اوہ یوسف دا بھائی

شعر وچ "فرزند سعید اساڈا"، تے "اوہ یوسف دا بھائی"، کنی پیاری تے
جذباتی دلیل اے ؎

کر احسان اساڈے اتے چھوڑیں بنیامینے　　خوف تیرے دل اللہ والا زخم نہ لا وچ سینے
پت میرے نوں قید نہ کریو اوہ یوسف دا بھائی　　دیرہ وچھناں رل مل رناں نال میرے دن کائی

ہن ذرا ڈانٹ ویکھو ؎

بری دعا حق تیرے اندر اجے ہیں کیتی نائیں
درد دلیدا ظاہر ہوسی تُوں ایہہ قہر نہ چائیں

کنی مختصر تے جامع تنبیہہ اے
ایہدے نال ای پہلو بدل دے نیں ؎

سکھ وسیں سلطانا دائم سانوں سکھ نہ کائی　　میں فرزنداں دے وچ درداں سخت مصیبت پائی
خط میرے دیاں سطراں اندر وگے جیوں گنگا　　وگی قلم دیاں نوکاں سینے وانگ غضب دیاں سانگاں
ملکے مصر چڑھاندیاں ٹھاٹھاں نیل ندی دیاں لہراں　　وچ کنعان اساڈے اکھیں وگدیاں خونی نہراں

دو شعر دو چنگیاڑے نیں "خط دیاں سطراں"، "قلم دیاں نوکاں"،
نبیاں دی قوت صبر تے ضبط دا اندازہ ویکھو۔

باجھ نبی کوایہہ دکھ پاوے گھول سرے ای زہراں　　اوہ چھٹے جل جاگے کاغذ وچ ہجر دیاں قہراں
جیں یوسف محبوب وچھناں نین اوہدے بے صبر　　تے یوسف نوں لبھدا لبھدا انت پہیے وچ قبرے
صبر میرا در صاحب دا ہے طلب جلیس ایہی یاری　　ختم بنام الٰہی نامہ جبدی خلقت ساری
ایس شعر تے نامہ ختم ہوندا اے پورے اکتی[۳۱] شعراں وچ سوز تے گداز دے دفتر ہو لیٹے

ہوئے نیں۔ ایہدے نال ای کئی ہور گلاں بہت اچھے طریقے نال بیان کر گئے نیں۔ ایس گل دی ریس کرنی کسے شاعر دے وس دا روگ نیئں تے نال ای ایہدی تعریف کرن واسطے میرا قلم بے بس اے۔

مولوی عبدالستار تے دل پذیر نے زیادہ ترکم ود رواںتاں توں کم لیا اے اونہاں دیاں کتاباں وچ قصہ یوسف علیہ السلام گھٹ اے تے رواںتاں ودھ نیں جے اونہاندیاں کتاباں تے موضوع دے لحاظ نال بحث کیتی جاوے تے ایہ گل واضح ہو جائے گی۔ اونہاندیاں کتاباں وچ اک حصہ اصل قصہ بیان کیتا گیا اے نو حصے رواںتاں ہور قصے کہانیاں تے نصیحت دیاں گلاں کیتیاں گیاں ہیں۔

مولوی غلام رسول صاحب نے سرے توں کوئی روایت بیان نیئں کیتی حالانکہ اونہاں دے اگوں امام غزالی نے اپنی تصنیف وچ بہت رواںتاں بیان کیتیاں نیں مصنفین دا اٹاکرہ ختم کر چکا واں دھکے نال اک شعر قلم اگے آگیا اے اوہدے تے وی کجھ لکھن نوں دل چاہندا اے۔

تناں شاعراں اک شعر وچ اک اک گل کیتی اے تے گل کرن دا چج ویکھو کینوں زیادہ اے۔

زلیخا دا باپ زلیخا نوں پچھدا اے کہ تیری شادی کتھے کراں۔ تناں شاعراں اپنے اپنے رنگ وچ ایہ گل باپ ولوں آکھی اے۔ عبدالستار صاحب آکھدے نیں۔

بی بی کول محبت کر کے آیا باپ پیارا
جتول مرضی خوشی تساڈی بات کرو آشکارا

پذیر صاحب دا بیان ویکھو۔

پچھیا باپ زلیخا کولوں دس دھیا ہن مینوں
جتول مرضی تیری ہووے اتول دیواں تینوں

مولوی غلام رسول صاحب

باپ پچھے اے روشن اکھیں مقصد جان پیاری
ظاہر دس جو کتول تیرے دل دی رغبت بھاری

عبدالستار صاحب دے شعر وچ بڑھاپے دا جھول پیا نظر آوندا اے۔

پذیر صاحب دے شعر وچ دیواں تینوں نے شعری حسن گوا دتا اے۔

زلیخا کوئی بکرا تے نئیں سی جیہڑا قصاباں نوں دینا سی

مولوی غلام رسول دے شعر تے نظر مارو۔ زلیخا دا ناں نئیں لیا۔

استعارۃً روشن اکھیں یعنی اکھاں دا چانن آکھیا اے۔ مولوی عبدالستار تے دل پذیر دے کول زلیخا واسطے سوائے بی بی توں کوئی لفظ ای نئیں۔ بلکہ انہاں بزرگاں تے زلیخا واسطے زیادہ تر لفظ بی بی ورتیا اے۔

مولوی صاحب نے زلیخا واسطے بے شمار لفظ ورتے نیں۔ موقع دے لحاظ نال اوہ کدی زلیخا نوں مغرب زادی شہزادی۔ شاہ بانو دیس مصر دی۔ گل رخ شہزادی بت چینی۔ مان ترٹی۔ درداں لٹی۔ برہوں لٹی۔ انج کئی لفظ ورتے نیں۔ ایس توں آپ دی قادر الکلامی ظاہر ہوندی اے۔ گل مولوی صاحب دے اپڑے شعر بارے ہو رہی اے۔ مولوی صاحب دا ایہ شعر جوانی دی لذت تے مستی نال بھریا ہویا اے ایہدے وچوں پیار ڈلھ ڈلھ پیندا اے۔ ایس واسطے ہر تھاں آپ دے کلام دی داد دین توں بغیر نئیں رہیا جا سکدا۔

پذیر صاحب نے اپنی کتاب وچ ایس گل تے بہت رولا رپا پایا

عجیب سوال:۔ اے۔ جد یوسف دے بھائی دوجی وار بنیامین نوں نال لے کے غلہ لین واسطے جاندے نیں۔ باپ نے وصیت کیتی سی۔ پئی دو دو ہو کے اک اک دروازے توں گزریو۔ ایس قصے دے سارے شاعراں لکھیا اے۔ دو۔ دو ہو کے سارے بھائی لنگھ گئے پر بنیامین کلا رہ گیا۔

ایہ گل پذیر صاحب دی زبان نال سنو۔

عجیب سوال ہک سمجھن لائق نظر پیا اس جائی
کسے مصنف اج تک اس نوں ول نکھولیا جائی

بھانویں جتنے لکھے لوکاں قصے یوسف والے
اوہ گل مول نہ کھولی کسے جیہڑے گڑے ادھ وچالے

جوڑا جوڑا ہو کے سارے ہر دروازوں لنگھ گئے
وچ رہیا بنیامین اکلا اس نوں چھوڑ سدھائے

عبدالستار بھی ایویں لکھیا ہور غلام رسول لے — لے پر ایہ گل دور خیالوں عقل نہ مول قبولے
باراں پت یعقوب نبی دے آئے جدوں تمامی — یوسف نوں وچ مصر خدا نے بخشیا شان گرامی
باقی یاراں رہے انہاں تھیں سنو حقیقت ساری — شمعونے نوں پاس یوسف دے چھڈ گئے پہلی واری
پچھے دس فرزند نبی دے ہن آئے کنعانوں — دو اگے سن شہر مصر وچ سمجھو بات دھیانوں
جے اوہ دو - دو ہو کے لنگھے ہر دروازیوں بھائی — دسو بنیا مینے تائیں گھاٹ کتھوں فیر آئی
تو ہوون یا یاراں ہوون فرق تدائیں آوے — دس ہوون تاں اک اوہناں تھیں کیونکر رہ جاوے
جنہاں پنجابی قصے جوڑے ایہ گل کسے نہ کھولی — ہکدوجے نوں ویکھو ویکھی گھتدے گئے سب رولی
غلام رسول دی ایس گل تائیں کجھ نہ پچھیا جاتا — عبدالستار بھی کجھ کہن لنگھ گیا چپ چپیاتا

ہن پذیر صاحب ایہ گل سمجھاندے نیں۔

سنو تسانوں اصل حقیقت کھول سناواں ساری
ہوری کسے نہ سمجھی ایہ گل ہے ایہ غلطی بھاری

دل پذیر صاحب ایس گل دی ونڈا نج کر دے نیں کہ جدوں بھائیاں دے آون دی خبر ہوئی تے شمعون جیہڑا مصر وچ سی اوہ استقبال واسطے چلا گیا۔

سنی جدوں شمعون بہادر خبر بھراواں والی — شہروں باہر آ اوہناں نوں ہویا استقبالی
دس بھائی اوہ اگے آہے یارھواں ایہ سنگ رلیا — نال بھراواں ساتھ بنا کے طرف شہر دی چلیا
رل کے جدوں اکٹھے ہوئے دس بھائی اک تائیں — کیتا اوہناں قیاس جو اسیں دو دو ساتھ بنائیے

پتہ نئیں مولوی دل پذیر صاحب نوں ایہ بھلیکھا کیویں لگ گیا۔ مولوی غلام رسول صاحب نے تے ایہ گل صاف طور تے بیان کیتی۔ جیویں پذیر صاحب نے آکھیا کہ مصر والا بھائی شمعون دساں بھائیاں نال آ کے مل گیا تے اوہ گیاراں ہو گئے ایویں مولوی صاحب نے لکھیا اے فرماندے نیں۔

جاں ایہ مصر نواحی پہنچے گیاں شہر آوایاں
جو بھائی وچ مصرے آہا اوس نے خبراں پایاں
استقبال گیا جو طرف ناقہ آ رلیا وچ بھایاں
خبر پچھے عافیت گھر دی خبراں انہاں سنایاں

مولوی دل پذیر صاحب نے صرف بنیامین نوں چھڈن دی وجہ ایہ دسی اے کہ اوہ متریرا بھائی سی۔ ایس واسطے اونوں چھڈ گئے پر اپنا دل مار کے ایہ گل کرن دی کی لوڑ سی شاید ایس واسطے کہ اپنا دکھ دسنا چاہندے سن جیہڑا دکھ ہووے اوہ جرن اوکھا ای ہوندا اے۔ پذیر صاحب وی اپنے متریرے بھائیاں کولوں تنگ سن۔ انہاں نے ایس قصے وچ کئیاں تھانواں تے ایس گل دا ذکر کیتا اے۔ چند شعر سنو ؎

بے شک جو متریرے ہوون رکھدے بغض سوائے
اوہ کی جانن حال پذیرا جنہاں نئیں آزمائے
توں جانے یا یوسف جانے یا یاں جس آزائیں
یا فیر بنیامین پچھانے چھوڑ گئے جس تائیں

اک ہور جگہ لکھدے نیں ؎

دک تعجب کرن جو بھائیاں دیر کیوں کھوہ پایا
مینوں کوئی تعجب نائیں جس نے گھر آزمایا
میرے بھی متریرے بھائی الویں بیبے دانے
جو نکہ نال میرے اوہ کردے اللہ مالک جانے

انج ہور وی کئیاں تھانواں تے دل پذیر صاحب نے اپنے متریرے بھائیاں دا گلہ کیتا اے۔

ایہدے وچ کوئی شک نئیں کہ مولوی عبدالستار صاحب نے ایس گل دا کھیڑا نئیں کیتا کہ جیہڑا بھائی یوسف علیہ السلام دے کول مصر وچ سی۔ بچی اوہ آکے دوجے بھراواں نال رل گیا تے اوہ دو۔ دو ہو کے لنگھ گئے تے بنیامین اکلا رہ گیا۔

عبدالستار پاسوں ایہ غلطی ضرور ہوئی اے۔ پر مولوی غلام رسول صاحب اتے تے دل پذیر صاحب ڈھنگے نال جھوٹ مڑھ گئے نیں۔ مولوی عبدالستار

صاحب دے شعر ایہ نیں ۔

پنج دروازے شہر مصر دے ہے سن اوس زمانے
جوڑا جوڑا ہو کے چلے اوہ مقبول ربانے
چھوڑیا بنیامین اکیلا انہاں وس نہ کائی
ایسے طور اکیلے روان گئے جنہاں دے بھائی

مولوی غلام رسول نے تے ایہ گل واضح طور تے بیان کردتی اے کہ مصر والا بھائی آن دوجیاں بھراواں نال مل گیا۔ تے اوہ جوڑا جوڑا ہو کے لنگھ گئے۔ پر بنیامین اکلا رہ گیا۔ پتہ نیئں مولوی دل پذیر نے ایہ چالاکی کیوں کیتی اے۔

وارث شاہ تے مولوی غلام رسول عالم پوری

وارث شاہ تے مولوی غلام رسول پنجاب دے سب توں زیادہ مشہور تے مقبول شاعر نیں۔ مینوں ایہ آکھن وچ کوئی جھجک نئیں کہ اہناں دے بعد اہناں دی ٹکر دا شاعر پنجاب دی دھرتی نے پیدا نئیں کیتا۔ اج تک وارث شاہ دے مقابلے تے کوئی ہیر نئیں لکھ سکیا۔ انج ای مولوی غلام رسول جیہی کوئی یوسف زلیخا نئیں بنا سکیا۔ میںوں اینہاں دوہاں بزرگاں دا بڑا احترام ایں۔ پر اج شاعری دی پرکھ نال دوہاں بارے کجھ عرض کرنا چاہناواں۔ جہدی وجہ ایہ اے کہ بعض لکھن والیاں نے بغیر کسے گل دی لوڑ دے ونگیاں سدیاں گلاں کیتیاں نیں حقیقت توں اکھاں میٹن نوں میں بہت وڈا گناہ سمجھدا واں۔ جدوں میں پہلی واری "یادگار وارث" پروفیسر ضیا محمد ایم۔ اے دی لکھی ہوئی ویکھی۔ ایہدے وچ ہیر وارث نال عقیدت دے جوش وچ مولوی صاحب نوں تھلے سٹن دی بے معنی کوشش کیتی گئی اے۔ ایس واسطے ایہ سطراں لکھن دی لوڑ پئی۔

اینہاں دوہاں بزرگاں بارے کجھ لکھن توں پہلاں میں پروفیسر صاحب دی تحریر ونگی دے طور تے پیش کرنی چاہناواں۔ پروفیسر صاحب اپنی کتاب "یادگار وارث" دے صفحہ نمبر ۴۹ تے ہیر دی مقبولیت دی وجہ دسدے ہوئے لکھدے نیں "یوسف زلیخا یا کسی اور قصہ کو بدقسمتی سے ایسے جادو نگار اور قادر الکلام شاعر نصیب نہ ہو سکے جیسے قصہ ہیر رانجھا کو یوسف زلیخا اور ہیر رانجھا کے شاعر مصنفوں کو دو دو وار تقسیم کیا جائے تو صورت یہ ہوگی:"

قصہ یوسف زلیخا	قصہ ہیر رانجھا
(۱) حافظ برخوردار سنہ ۱۰۹۰ھ	(۱) مقبل محمد شاہی عہد
(۲) عبدالحکیم بہاولپوری سنہ ۱۲۱۸ھ	(۲) وارث شاہ سنہ ۱۱۸۰ھ
(۳) مولوی غلام رسول جالندھری موجودہ دور	(۳) فضل شاہ موجودہ دور

ایس دور وار ونڈ مگروں پروفیسر صاحب لکھدے نیں "کہ حافظ برخوردار مقبل عبدالحکیم وارث شاہ غلام رسول تے فضل شاہ دا شاعری دی پکھ نال بہت ای گھٹ مقابلہ اے ہیر رانجھے دے شاعر کلے کلے تے مجموعی طور تے دونویں طرح یوسف زلیخا دے شاعراں نالوں اچے نیں۔ اج کل مولوی عبدالستار مصنف قصص المحسنین دا بڑا چرچا اے پر انصاف تے ایہ وے پئی یوسف زلیخا دے سارے شاعراں نوں تکڑی دے اک چھابے وچ رکھ دتا جاوے تے کلے وارث شاہ نوں دوجے چھابے وچ۔ تے بلا شبہ وارث شاہ دا چھابہ نیواں ہووے گا،، تکڑی رکھ کے انج دی ڈنڈی تے پروفیسر صاحب ای مار سکدے نیں۔ ہن ویکھنا ایہ لے کہ جناب پروفیسر صاحب دیاں گلاں دا حقیقت نال وی کوئی تعلق واسطہ ہے یا نہیں۔ کسے وی مصنف واسطے ایہ گل چنگی نہیں ہوندی کہ اوہ بغیر کسے گل دی لوڑ نے بہان پچھان توں دوجے مصنف بارے اپنی رائے دا اظہار کرے تے بغیر دلیل توں اپنی رائے دوجیاں دے سر تھپ دیوے۔ ایہ گل میں پورے یقین نال آکھنا داں کہ پروفیسر صاحب نے مولوی غلام رسول دی کتاب احسن القصص اُکا ای نہیں دیکھی۔ ایتھوں تک کہ انہاں کتاب تے رواں رو نویں جھاتی وی نہیں ماری۔ ورنہ اوہ انج دیاں گلاں کدے نہ کردے۔ انہاں دے آکھن موجب وارث شاہ تے رہیا اک پاسے مولوی غلام رسول فضل شاہ دے پائے دا وی شاعر نہیں۔ ایہ ساریاں کچیاں گلاں ایں۔ فیر ہر کھ والی تے گل ایہ اے پئی جس شاعر بارے اوہ ایہ گلاں دس رہے نیں اوہناں نوں اینا وی نہیں پتہ اوہ کس زمانے تے کتھے پیدا ہویا۔ میں پروفیسر صاحب دی غلط فہمی دور کرن

واسطے ایہ دس دینا ضروری سمجھدا واں۔ بھئی جالندھر وچ مولوی غلام رسول ناں دا کوئی شاعر پیدا نئیں ہویا۔ یوسف زلیخا دا مصنف مولوی غلام رسول ضلع ہوشیارپور دے اک پنڈ عالم پور وچ پیدا ہویا۔ یوسف زلیخا دی کتاب دے ہر نسخے ہر ایڈیشن اتے لکھیا ہوندا اے۔

مولوی غلام رسول عالم پوری :- جے کدی پروفیسر صاحب کسے کتاب یوسف زلیخا دا باہر والا ورقہ ای اک نظر ویکھ لیندے تے مولوی صاحب نوں جالندھری آکھن دی غلطی نہ کردے۔ پروفیسر ہوراں "یادگار وارث شاہ" ۱۹۳۹ء وچ لکھی تے مولوی صاحب نوں اوس دور دا شاعر گن دے نیں۔ ایتھے وی غلطی کر گئے۔ مولوی صاحب پچھلی صدی دے آخیری دہاکے ۱۸۹۲ء نوں فوت ہوئے سن۔

ایہ بھیکھے کڈھن توں بعد میں اپنے اصل موضوع ول اوندا واں۔ سچی گل تے ایہ دسے بھئی وارث تے مولوی غلام رسول دا آپس وچ کوئی مقابلہ ای نئیں، کیوں جے دوہاں دے خیالاں دی اڈاری اک دوجے توں وکھری اے۔ دوہاں دی سوچ تے سوچاں دے موضوع وکھرے نیں۔ ہاں جے ایہ دونویں بزرگ کسے اک موضوع تے لکھدے تے فیر ٹاکرہ ہو سکدا سی۔ جیویں میں پہلے وی لکھیا اے کہ پنجاب دے ایہ دونویں نامور فرزند میرے لئی اکو جہئی عزت رکھدے نیں۔ دونویں اپنے رنگ وچ لاجواب نیں۔ دوہاں نے پنجابی زبان نوں نا مکن والیاں دولتاں دتیاں نیں۔ جیویں جرمنی نوں گوئٹے انگریزی نوں شکسپیئر یونانی نوں ہومر فارسی توں فردوسی تے سعدی تے فخر اے۔ ایویں ای پنجابی ای وارث شاہ تے مولوی غلام رسول دی شاعری ہمیشہ واسطے سر کھڈھویں تے مان تران دا باعث رہے گی۔

میں پروفیسر دا گھوں کوئی ٹکر تے نئیں لیایا۔ جیہڑا ایہ آکھاں کہ فلاں بھارا اتے فلاناں ہلکا اے میں تے صرف ایہ گل آکھاں گا کہ دوہاں دی شہرت دے

حلقے الگ الگ نیں تے اپنے رنگ وچ دونویں ای لاجواب نیں۔ جیویں ہوشیارپور، جالندھر، گورداسپور تے امرتسر وچ مولوی صاحب دی شاعری دا سکہ چلدا اے۔ ایویں ای شیخوپورہ، ساہی وال لائل پور جھنگ وغیرہ ضلعیاں وچ وارث دی شہرت زیادہ اے۔

سچی گل تے ایہ اے کہ وارث شاہ دی عوامی شہرت مولوی صاحب نالوں زیادہ اے جہدی وجہ ایہ لے کہ پنجاب دا کلچر جیویں وارث نے بیان کیتا اے مولوی صاحب تے ایدھر دھیان نئیں کیتا نہ ای اوہ ایس پاسے توجہ کر سکدے سن۔ کیونجے غیر ملکی پرانے قرآنی قصے وچ پنجاب دا کلچر کھپ ای نئیں سکدا سی وارث شاہ نے جیہڑا قصہ بیان کیتا اے اوہ پنجاب دا اپنا قصہ سی۔ ایہدے سارے کردار پنجابی سن۔ ایس واسطے ایہدے وچ پنجاب دا رنگ کافی ہونا ضروری سی

قرآنی عربی قصے ہون پاروں مولوی صاحب دے کلام وچ ایہ وادھا اے کہ وارث اپنی زیادہ شہرت دے باوجود مولوی صاحب دے مقابلے تے منبر تے نئیں آ سکیا۔ صرف دارے تک ای گھیریا رہیا اے۔ مولوی دا کلام مسیت تے دارا دوہاں تھاواں تے بڑے شوق نال پڑھیا جاندا اے۔

جدوں میں ایہ سطراں لکھ رہیا سی۔ میرے کول ملن واسطے پیر فضل حسین فضل (ہن اوہ ایسے حال وچ ای فوت ہوئے نیں) مصنف "ڈونگھے پینڈے" تشریف لیائے ہیں قلم چھڈ کے اوہناں ول متوجہ ہویا، آکھن لگے کی لکھ رہے او۔ دسیا وارث تے مولوی غلام رسول بارے کجھ لکھ رہیا واں۔ اوہناں ایہ سن کے موضوع دی مناسبت مینوں ایہ واقعہ سنایا، کہن لگے۔

اک وار میں جلال پور جٹاں اپنے اک دوست نوں ملن گیا۔ شام دا کھانا کھان توں بعد اوہناں اپنی جوان دھی نوں سدیا تے آکھن لگے پت پیر ہوری آئے نیں۔ انہاں نوں یوسف زلیخا تے سنا اوس الڑھ جیہی مٹیار نے کتاب

لیا کے زلیخا دی دوجی خواب دا ایہ بیان پڑھنا شروع کردا اے

خوفی تکبر ہان گماناں رہے جہنم دا سا — بھر ساقی دیہ دوجی واری تیز نشے دا کاسا

کرے علاج تے پوے قضیہ دکھ وچے غم کھاوے — سودائیاں دی حیرت مندی اگے بھیر پئی دھاوے

پیر صاحب دا بیان اے۔ اوس کٹڑی دی میٹھی تے پر تاثیر آواز تے مولوی غلام رسول دے سوز تے گداز نے اوہ سماں بدھا کہ سانوں کئی وار ہنجواں تے ہاواں دا ہدیہ پیش کرنا پیا۔

ایہ واقعہ لکھن دا میرا مقصد ایہ اے کہ کوئی ہیر اپنی جوان دھی نوں ہیر وارث شاہ پڑھن واسطے کدی نئیں آکھے گا ایہ شرف صرف مولوی غلام رسول نوں ای حاصل اے کہ ماواں دھیاں کولوں یوسف زلیخا سن دیاں نیں۔ ایہدی وجہ ایہ اے کہ مولوی صاحب دے کلام وچ پاکیزگی اے اوس کوئی وادھو گل نئیں کیتی۔

بھانویں ایہناں دے کلام وچ ڈونگھائی تے سنجیدگی دا چوکھا گوہڑا اثر اے شعر عالمانہ تے عارفانہ نئیں۔ خواصاں واسطے لکھے گئے نیں۔ پر فیر وی عوام وچ اوہناں دی شہرت تے مقبولیت کجھ گھٹ نئیں۔ ایہدے مقابلے تے وارث دا کلام عامیانہ اے اوہدے وچ تصوف تے معرفت دا اینا گوہڑا رنگ نئیں جناں مولوی صاحب دے کلام وچ اے۔ مولوی صاحب دا علم وی وارث شاہ نالوں ودھ اے۔ ایہدے مقابلے تے وارث شاہ دا تجربہ تے مشاہدہ بہت زیادہ اے۔ وارث شاہ دے کلام وچ ہن تک بہت ساریاں عروضی تے فنی غلطیاں کڈھیاں جاچکیاں نیں۔ پر مولوی صاحب دے کلام وچ اج تک نقاداں نوں اک توں سوا دوجا اعتراض نئیں لبھا کہ شاعر دے کلام وچ عربی فارسی لفظ بہت نیں۔ ایہ اعتراض وی مولوی صاحب تے سکھ حضرات نے کیتا اے حالانکہ خود ہندو تے سکھ شاعراں دے کلام وچ ہندی تے سنسکرت دے لفظ کافی ہوندے نیں۔ فیر غلام رسول اتے تے ایہ اعتراض پھبدا ای نئیں کیوں جے اوہ اک مسلمان صوفی شاعر تے عربی فارسی دا عالم سی۔

کتاب یوسف زلیخا لکھن ویلے سارا مواد ای عربی فارسی دیاں کتاباں وچوں لیا اے ۔ ایس واسطے اوہدے کلام وچ عربی فارسی دا اثر ہونا کوئی اچرج گل نئیں سچی گل تے ایہ اے کہ مولوی صاحب نے پنجابی زبان دی جھولی عربی تے فارسی دے سوہنے تے خوبصورت لفظاں نال بھر دتی اے ۔ تے ایس نوں عرب تے عجم دے استاداں دے برابر کر چھڈیا اے اک مسلمان عالم شاعر دا ایس توں ودھ ہور کی کمال ہو سکدا اے وارث شاہ دی ہیر دا اک مشہور بند اے ۔ جہدا ردیف کافیہ ذرا اوکھا اے فن شاعری دے پکھ نال ایہ کجھ مشکل زمین ایں ۔ وارث شاہ تے اوہدے کلام وچ وادھا کرن والیاں ساریاں مل کے جہڑے شعر آکھے نیں ۔ اوہدی تعداد عام نسخیاں وچ باراں ایں ۔

پنجابی ادبی اکیڈمی دا لے نسخے وچ مصرعیاں دی تعداد ۲۱ اے میرے کول ہیر دا جہڑا ایڈیشن ایں ۔ اینہوں پیراں دتہ تارگڑھ نے مرتب کیتا اے ۱۹۱۱ ء کتب خانہ محمد بھاٹی گیٹ لاہور نے شائع کیتا اے ایہدے وچ مصرعیاں دی تعداد ۴۲ اے ۔ ایس زمین وچ مولوی صاحب نے وی شعر آکھے نیں ہیٹھلے دوہاں بزرگاں دے شعر نقل کردا واں تاں جے پتہ لگ سکے کہ ایس اک ای زمین وچ کافیے کنے غلط ورتے نیں ۔ تے لفظاں دی گھاٹ کنوں ایں ۔

وارث شاہ

مہا دیو توں جوگ دا پنتھ بنیاں دیو دت ہے گورو سنیاسیاں دا

راما نند توں سب بیراگ ہویا پریم جوت ہے گورو اداسیاں دا

ستھرا ستھریاں دا نانک واسیاں دا شاہ مگن مہیش ادھاسیاں دا

برہما برہمناں دا رام ہنومان دا تے بشن مہیش سبھ واسیاں دا

حضرت سید جلال جلالیاں دا لٹ تے اویس قرنی کھلے کاسیاں دا

جمیں شاہ مدار مداریاں دا تے انصار انصاریاں طاسیاں دا

دشٹ ویراگ وراگیاں ساریاں دا سری کشن بھگوان اوبھائیاں دا
حاجی نوشوہ جیویں نوشاہیاں دا اتے بھگت کبیر جولاہیاں دا
دستگیر دا سلسلہ قادری اے اتے فرید ہے چشت عباسیاں دا
شیخ بھرٹی ہے پیر جو موچیاں دا لقمان لوہار ترکھان سیاں دا
نام دیو ہے گورو چھنبیاں دا شاہ شمس نیاریاں چاسیاں دا
نبی پیر ہے عالماں ساریاں دا علم پیر ہے سب ملواسیاں دا
خواجہ خضر ہے پیر مہانیاں دا نقشبند مغلاں چغتا سیاں دا
سرور سخی کی بھرائیاں سیوکاں دا لعل بیگ ہے پیر چوہڑا سیاں دا
راجہ مل ہے گورو جواریاں دا شمس پیر سنیاریاں ہاسیاں دا
شیث ولد آدم ہے جولاہیاں دا اے شیطان ہے پیر مراسیاں دا
شیخ عطار ہے پیر عطاریاں دا شاہ شمس تبریز خوجاسیاں دا
جویں حاجی گنگو کمہار منن حضرت علی ہے شعیاں خاصاں دا
سلطان پارس پیر نائیاں دا علی انگریزہ درزاسیاں دا
عشق پیر ہے عاشقاں ساریاں دا بھکھ پیر ہے مستیاں ہانفیاں دا
حسّو تیلی ہے پیر جو تیلیاں دا سلیمان ہے جن بھوتاں دا
سوٹا پیر ہے دگڑیاں تگڑیاں دا داؤد ہے خدافروشواسیاں دا
مطلب پیر جویں چٹاں ساریاں دا ابوجہل ناحق شناسیاں دا
قارون پیر بخیلاں تے حاسداں دا نفس پیر ہے حرص حواسیاں دا
پیسہ پیر ہے کنجراں بیڈیاں دا چھتر پیر ہے رناں چوڑناسیاں دا
گوبند سنگھ گورو کیس دھاریاں دا کید وسانگیاں مکر لباسیاں دا
صبر پیر پیغمبراں عقلاں دا کسوٹی پیر مرداں اللہ راسیاں دا
کتا پیر ہے کھوڑیاں بھونکیاں دا رسا پیر ہے سب ڈنگراسیاں دا
جھگڑا پیر ہے احمقاں ہوچھاں دا عقل پیر ہے اہل نیاسیاں دا

گنج بخش ہے ناقصاں کاملاں دا میاں میر ہے تخت وارثیاں دا
شاہ حسین شہیداں تے غازیاں دا دغا بیر ہے اہل کوڑیاسیاں دا
سچا صدق ہے پیر صفائیاں دا شک وہیم ہے کوڑ بکواسیاں دا
وارث شاہ جو رام ہے ہندواں دا تے رحمن ہے موہناں خاصیاں دا

ایس زمین وچ ہن تسی مولوی غلام رسول دے شعر سنو جیہڑے اوہناں اک سجن نوں چھٹی وچ لکھے نیں۔

رو رو لکھے چھٹے درد بھرے پتہ لئیں پردیس دے واسیاں دا
پھیر الگھت پرانیاں سجناں تے چل پچھڑے حال اداسیاں دا
اک حال ایہ سڑدے کالجے نمیں سڑناں روٹیاں بھوئیں اگواسیاں دا
بے جا سکھ سنیہوڑا دکھ والا آکھیں روندیاں دید پیاسیاں دا
جھوٹے عہد پیماں مکھیندیاں نوں کہیں سامنے حال نراسیاں دا
پینڈے مک دے نئیں فراق والے دل ہو گیا بیل خراسیاں دا
عینوں غین محجوب برات پائی دکھ ویکھ وچھوڑے دے پھاسیاں دا
نفس الامر معاملہ جان بیٹھا چکنا چور خیال وسواسیاں دا
وے میں واری آں سوہنیا کہاں کس نوں جاپے راز نوں رازاگاسیاں دا
آزاد ہو صاف سنا دسنے ہاں حال ویکھ کے بے ہراسیاں دا
چھٹا بیت ٹئیں ٹھل دسریا پیٹ اگے لبھا مالوہ بل سنیا ساں دا
تسیں تھیں وچھڑے اسیں نوں گیا ساتھیں گھاٹا دراں نوں پیا پھاسیاں دا
بیٹھوں توڑ پریت دیاں رشتیاں نوں گیا اثر پرانیاں گھاسیاں دا
اہل درد نے پراہن چاک کیتا خلعت فخر خلفائے عباسیاں دا
ساڈی زلزلہ ناک فریاد دلدی جاناں تساں کلھیاں مراسیاں دا
بے درد کیہہ دردی سار جانن ماواں چاریاں فکر کیہہ ہاسیاں دا
جنہاں درد دیاں لذتاں چکھیاں نے نئیں ادہناں نوں چا خلاصیاں دا

نئیں جنہاں نوں جا اخلاصیاں دا فکر تنہاں نوں ہے اخلاصیاں دا
فکر جنہاں نوں ہے اخلاصاں دا تنہاں حوصلہ کھاں خاصاں دا
سادات اکرام دی جد امجد شافع دو جہ کونین ہے عاصیاں دا

وارث شاہ تے ہندو دھرم دا چوکھا گوہڑا اثر اے اوہ سدھی سادھی گل نوں وی ول پا کے لفظاں دے گھور کھ دھندے وچ ولیٹ کے کردا اے پہلا ای مصرعہ ویکھو

مہا دیو توں جوگ دا پنتھ بنیا . . . .

آکھنا صرف ایہ چاہندا اے آدم علیہ السلام توں ایہ سلسلہ چلیا۔ فیر اگے ایس مصرعے وچ دیو دت نوں لیاندا اے جیہڑا کورو پانڈواں دے دادے دا بھرا سی۔ حالاں کہ ایس فن وچ مسلمان حکماں دا مقام بہت اچا اے جیویں فارابی ابن سینا وغیرہ۔ دوجے مصرعہ وچ را مانند آکھیا اے۔ اللہ تعالیٰ نئیں آکھیا۔

خیر ایہ گلاں کیتیاں تے گل لمی ہو جائے گی۔ میرا مطلب ردیف کافیہ بارے کجھ عرض کرنا ایں۔ وارث شاہ دیاں چوتی مصرعیاں وچوں صرف گیاراں مصرعیاں دیاں ردیفاں ٹھیک نئیں باقی کجھ تے دوبارہ لفظ آگئے نیں تے کجھ کافیے دھکے نال گھڑ لئے گئے نیں۔

جیویں جولاہے توں جولاسیاں، ترکھان توں ترکھاسیاں۔ ملوانے توں ملواسیاں۔ چوغطائی توں چوغطاسیاں۔ چوہڑے توں چوہڑاسیاں خوجہ توں خوجاسیاں درزی توں درزاسیاں۔ ہاتھی نوں ہاتھاسیاں۔ بھوت توں بھوتاسیاں۔ ڈنگر توں ڈنگراسیاں کونی توں کونیاسیاں وغیرہ کافیے دھکے نال گھڑے گئے نیں۔ جے اینج دے کافیے ورتنے ہون تے فیر کوئی زمین مشکل نئیں۔ ایہ تن وپور والی گل اے شاعری والی ایہدے وچ کوئی گل نئیں مولوی غلام رسول دی ایہ خوبی اے رودس کوئی کافیہ دھکے نال نئیں گھڑیا۔ نو کافیے

اوہ اجیہے لیائے نیں۔ جیہڑے وارث شاہ تے اوہدے کلام وچ دِدّا کرن والیاں دے ذہن وچ نئیں آئے۔ جیویں اکواس، پیاس، خراس، پچاس، وسواس، اگاس چھپای توں چھپاس، گھاس، ماسی توں ماس، نراس۔

ایس توں فن شاعری وچ مولوی صاحب دی قادرالکلامی ظاہر ہوندی اے۔ انج وارث شاہ دی ہیر وچ بہت ساریاں آسان زمیناں وی نیں۔ مثلاً یارنائیں دفا دارنائیں ایس زمین وچ مولوی صاحب نے اپنے اک دوست نوں خط لکھدیاں ہویاں ۴۰ شعر آکھے نیں جنہوں پڑھ کے حیرانی ہوندی اے کہ ایہ خدادا بندہ شاعر سی یا کوئی وگدا دریا جہدی روانی ختم ای نئیں ہوندی

وارث شاہ دی عوامی شہرت کرن وچ سکھ لکھاریاں دا دی کافی ہتھ اے اج دی انڈیا ریڈیو توں ہیر وارث شاہ دے بول سنے جاندے نیں پر تفسیر یوسف سُنن دا کدی اتفاق نئیں ہویا۔ سکھ یا ہندو لکھاریاں نوں مولوی صاحب لئی کجھ لکھن دی بہت گھٹ توفیق ہوئی اے۔ جہدی وجہ ایہ وے کہ مولوی صاحب دیاں دو ای کتاباں زیادہ مشہور نیں "یوسف زلیخا" تے "داستان امیر حمزہ" دونویں ہندواں دے مذہبی عقیدے دے خلاف نیں۔ یوسف زلیخا تے خالص مسلماناں دا مذہبی قصہ اے جہدے وچ مولوی صاحب نے ایس قصے دے رنگ وچ توحید بیان کیتی اے۔ داستان امیر حمزہ وی اک مذہبی ناول اے۔ جیویں فردوسی نے ایرانیاں نوں چکیا تے عرباں نوں تھلے سٹیا اے۔ اوہدے مقابلے تے غلام رسول تے عرب مسلماناں نوں بہادر نڈر بیباک غیور تے بااصول قوم ظاہر کیتا اے تے اوہدے مقابلے تے کافراں نوں ڈرپوک مکار عیار حیلہ ساز قوم دسیا گیا اے۔ ایس واسطے ہندو شاعر تے نقاد مولوی صاحب دی نندیا کرن توں سوا ہور کی لکھ سکدے سن۔ باوا بدھ سنگھ مصنف پریم کہانی نے اپنی کتاب وچ بعض غیر معروف شاعراں دا تے ذکر کیتا اے، پر مجال اے نندیا دی اک سطر توں سوا مولوی صاحب بارے کجھ ہور لکھیا ہووے۔ حقیقت ایہ اے۔ مولوی غلام رسول نندیا نے

سلاہنا دے مقام توں بہت ای اُچے نیں۔ اوہ عشق دے جس منارے تے کھلوتا اے۔ ایہ نندیا تے سلاہنا دے تول اوتھوں بہت تھلے رہ جاندے نیں۔

سید وارث شاہ تے مولوی غلام رسول دوویں بزرگ شاعر تے دوویں اپنے اپنے رنگ وچ بے مثال نیں۔ اوہناں دی شاعری ہمیشہ زندہ رہے گی۔ دوویں اُچے شاعر نیں جیہڑے صدیاں بعد پیدا ہوندے نیں۔ دوہاں نے فن شعر نوں بہت اچا کیتا اے اجیہاں شاعراں بارے آکھیا گیا اے ؎

یقین دانم کہ در اشعارِ ایں قوم

ورائے شاعری چیزے دیگر است

اک اسی سالہ بزرگ شاعر جیہدے مطالعہ دے عمر ساٹھ سال توں زیادہ اے۔ جیہدا پنجابی اردو فارسی عربی ہندی شاعری دا گہرا مطالعہ اے تے خود وی کئیاں زباناں وچ ہزاراں شعر کہے نیں۔ ایس توں علاوہ مشرقی و مغربی علوم دیاں بے شمار کتاباں پڑھیاں نیں۔ خود وی مصنف اے۔ اک دن اک اکٹھ وچ اوہدی زبان توں ایہ لفظ نکلے "جے اللہ تعالیٰ دے سوا کسے ہور نوں سجدہ عقیدت، سجدہ تعظیم یا سجدہ عشق دی اجازت ہوندی تے میں مولوی غلام رسول تے وارث شاہ دی قبر نوں سجدہ کردا"

ایس حیلے مولوی غلام رسول تے وارث شاہ دے بعض ایسے شعر پیش کیتے جاندے نیں۔ جنہاں دا موضوع اکو ای اے۔ صرف بحر دا فرق اے بارہ ماہ لکھنا پنجابی شاعری دی عام ریت رہی اے۔ پرانے پنجابی شاعراں وچوں تقریباً اکثریت نے ایس موضوع تے اپنے خیالاں دا اظہار کیتا اے۔ عام شاعراں نے ہر مہینے تے چار چار مصرعے آکھے نیں پر شاعری دے ایہ دوویں امام کیسے دے پیر دکا رنیں۔ وارث شاہ نے ہر مہینے تے دس مصرعے مولوی صاحب نے ہر مہینے دے وچ چھ چھ بیت وچ اکھڑ تے پھگن وچ دہ یہ مصرعے آکھے نیں۔

ہن تسی دوہاں بزرگاں دے بارہ ماہ دا نمونہ ویکھو۔ فرق صرف اینا اے کہ وارث شاہ ہیر دی زبان توں بول رہیا اے۔ مولوی غلام رسول زلیخا دی ترجمانی کر رہیا اے۔

نمونہ کلام وارث شاہ

پوہ ماہ وچہ کھنبدی جان میری میں اکلڑی سیج تے سونی ہاں
مینوں رونڈیاں رات وہاندی اے فجر ہووے تے اٹھ کھلونی ہاں
آس پاس خالی کول یار ناہیں پیچ کھا کے جان سگونی ہاں
جس وقت کوئی گھر نئیں ہوندا تاں میں بیٹھ نوں لکلی رونی ہاں
رانجھا مول نہ آوندا نظر مینوں وارث ہنجو دے ہار پرونی ہاں

مولوی غلام رسول دی ماہ پوہ

پوہ مہینہ ٹھنڈا چڑھیا جگر ودھیرے سڑیا
لمی رات فراقاں والی یار نہ مڑ گھر وڑیا
گھر میرے توں پرنا دیں ویکھ دکھاں دیاں آہاں
ایہ آخر دکھ لاٹے تو ہیں ہن کیوں سٹیں پچھاہاں
دید تو ہیں دکھ تینوں لیں تیری توں میرا
تو ہیں دولت تو ہیں مالک تو ہیں آپ لٹیرا

بارہ ماہ دی سب توں وڈی خوبی ایہ ہوندی اے کہ اوس مہینے دی مناسبت دے نال خیالاں دا اظہار کیتا جاوے کیوں جے ایہ گل نہ ہووے تے فیر بارہ ماہ تے سہ حرفی وچ کوئی فرق نئیں رہندا۔ سی حرفی وچ بغیر کسے موسمی پابندی توں ہجر و فراق دا ذکر کیتا جاندا اے۔

وارث شاہ دیاں ساریاں مصرعیاں وچوں اک وی اجیہا مصرعہ نئیں جہدے وچ پوہ دی کسے موسمی خوبی ول تھوڑا بہتا ای اشارہ ہووے۔

ایہدے الٹ مولوی صاحب نے پہلے ای مصرعے وچ "پوہ مہینہ ٹھنڈا چڑھیا" کہہ کے ایہدے نال "جگر ودھیرے سڑیا" لگایا اے جس توں مصرعہ وچ دو خوبیاں پیدا ہوگیاں نیں۔

(۱) پوہ نال ٹھنڈ دی مناسبت

(۲) ٹھنڈا تے سڑیا وچ صنعت تضاد لے۔

وارث شاہ سوز تے گداز درد فراق دا اظہار کرن وچ خاصہ کامیاب اے "کدی آ گے ملناسی سجن آ دے" بیٹھ نویکلی روندی ہاں۔ ہنجواں دے ہار پرونی ہاں۔ دل تے اثر کرن والے بند نیں۔

مولوی صاحب دیاں مصرعیاں نوں دیکھئے تے آکھنا پوے گا۔ کہ درد تے سوز دا۔ موضوع اوہناں دی جاگیر اے۔ ایس وچ کوئی شاعر اوہناں توں بازی جت نئیں سکیا۔ "جگر وہ دھیرے سڑیا تے" لمی رات فراقاں والی۔ ویکھ دکھاں دیاں آہاں"۔ "ایہ آخیر دکھ لائے تو ئیں" "توئیں آپ لیڑا" سوز تے فراق دے لانبو نیں۔ جیہڑے شاعر دے سینے وچوں اٹھدے ہوئے محسوس ہوندے نیں۔

اک ہور بند سنو

ماہ بھادوں وارث شاہ

چڑھدے بھادوں روندی ہیر جٹی مینوں رانجھا نظر نہ آوندا اے
راتیں نیند نہ آوندی سیج اتے دن نے چرخڑا مول نہ بھاوندا اے
سر تے بدل آ کڑک دا عشق والا نت قہر دی بوند برساوندا اے
میرا واس آیا وچ ویریاں دے کوئی ہیج نہ سخن الاوندا اے
کوڑیاں پنڈ دیاں نت اکاندیاں مینوں برہوں فراق ستاوندا اے
وارث شاہ اللہ بن آ بیگ ناہیں ویکھاں رانجھا کدوں گھر آوندا اے

ماہ بھادوں مولوی غلام رسول

بھادوں بھا میرے بھار سے نیہے دماغ بخاروں
روڑے زمین دا تختہ گلیا میری گریہ زاروں
رودں دا دریا ترا میرا نین وساون جھڑیاں
مل یار ہیں تیرے باجھوں سنگیاں پا ئیاں بڑیاں
حال میرے دی مشکل بھاری ویکھ کوئی اک واری

خوشش اقبال اوہا جس تیرے مبارک قدم پر واری

وارث شاہ پہلے مصرعے وچ ہیر دے رووݨ دی وجہ دسدے نیں

کہ اوہدیاں اکھاں رانجھن نوں ویکھن واسطے ترس گیاں نیں دوجے مصرعے وچ ایس اثر نوں ہور تیز کر دے نیں کہ رات دن دے کم کار تے آرام ختم ہو گئے نیں تیجے مصرعے وچ ہور زور وکھایا اے کہ ظالم عشق گرج چمک بن سکے طوفان دے تھپیڑاں وچ بہا کے لئی جاندا اے۔ چوتھے مصرعے وچ دسدے نیں۔ کہ اجیہے اوکھے ویلے جدوں کہ قدرتی طور تے نظروان غم خواراں تے ہم درداں دے سہارے لبھدیاں نیں۔ پر ایتھے صورت ایہدے الٹ اے۔ دکھ دین تے دشمناں نال واہ پیا اے۔ پنجواں مصرعہ وی ایہو فریاد کر رہیا اے مقطع وچ شاعر اوس مقام تے اپڑ جاندا اے۔ جہدے اگے کوئی مقام نئیں تے جہدا ہور کوئی حقیقی سہارا نئیں۔ جہنوں قرآن دی زبان وچ عروۃ الوثقیٰ لا انفصام لہا آکھیا گیا اے۔ یعنی الوٹ تے ابدی سہارا صرف اللہ تعالیٰ دی ذات اے۔ وارث شاہ اللہ بن تاہنگ نائیں۔

ہن آؤ مولوی غلام رسول ول

اوہ پہلوں دکھاں دا وزن دسدے نیں۔ فیر نال اوہناں دکھاں دا جیہڑا دماغ تے اثر پیندا اے اوہ دسدے ہیں۔ ظاہر کہ دماغ دکھ دے اثر نال متاثر ہووے گا۔ تے جسم دا کوئی حصہ اثر لین توں بغیر نئیں رہ سکدا ایس دماغی بخار یا تاپ دا اثر اکھاں تے پیندا اے۔ انہاں وچوں ہنجواں دا ہڑھ جاری ہو جاندا اے۔ شاعرانہ مبالغہ دی رو نال انج ساری دنیا پانی نظر آ رہی اے ہن عاشق دا تسلی شغل ایہو ای اے۔ ایہ بارش رک دی ای نئیں۔ چوتھا مصرعہ سراسر التجا اے ایہو ای اوس روگ دا دارو وی اے۔ شاعر دیاں لفظاں وچ مسکینی عاجزی مجبوری نے معذوری پنجواں مصرعہ ایس کیفیت وچ ہور تیزی پیدا کر رہیا اے۔ ویکھ کدی اک واری وچ جاندا بھریا ہویا اے۔

ماہیے دا اک بول یاد آ رہیا اے۔

اک جوڑا پکھیاندا۔ اک واری تک ماہیا کی جاندا اکھیاں دا محبوب دے اک وار ویکھ لین نال عاشق دے دکھاں دے طوفان اک دم رک جان گے۔ مشکلاں تے اوکھیایاں آسان ہو جان گیاں۔ ایہ اک نظر دی نکی جیہی نوازش عاشق دے نزدیک اینا کو وڈا کرم اے کہ ایہہ تے جاناں قربان کیتیاں جا سکدیاں نیں۔ تے ایس جان نثارن نوں اپنی خوش اقبالی تصور کیتا جا سکدا اے۔

ہن تسی وارث شاہ کولوں ماہ جیٹھ دی کیفیت سنو۔

چڑھیے جیٹھ مہینے دے بھٹھ لوندے میرا جیوڑا کملایا ای
ساتھوں ہو یا کی ایڈ خطا پیارے تساں دل تھیں جا بھلایا ای
چڑھ کے کوٹھیاں تے راہ ویکھ نی آں چت نت اڈیک تے لایا ای
کڑکے دھپ تے بھولیاں پوندیاں نے میر تلخیوں جی گھبرایا ای
وارث شاہ نزاری روندی ہیر جٹی تیرے درد فراق ستایا ای

مولوی غلام رسول ماہ جیٹھ

جیٹھ ہوائیں سینہ ساڑن وانگ جھوریوں یاراں
کون اوہا جس ہیں غم گھتی کس تھیں پچھاں ساریاں
اے محبوب محبت تیری کیڈ اک آفت بھاری
صبر لٹے تے ہوش متاوے جان کھڑے کڈھ ساری
دل میرے وچ توہیں آیا بہ بہ گھتیں جاتیں
ساعت صبر ہو ظاہر ویکھن نین میرے بہ گھاتیں

وارث شاہ جیٹھ دے تاثرات بیان کرن وچ پوری طرح کامیاب اے بھٹھ لوندے "کڑکے دھپ" تے سارے بند نوں گرم کر دتا اے۔ ہیر دا رانجھے نوں مخاطب کرنا بہت پیارا اے۔ ساتھوں ہویا کی ایڈ خطا پیارے۔ چڑھ

کوٹھے تے راہ دیکھنی ہاں! ایہدے وچ بے صبری بے قراری تے اڈیک دی دنیا بھر دتی گئی اے۔

مولوی صاحب مے جیٹھ ہوائیں سینہ ساڑن تو نہینے دا مٹھ بند کے پہلے ای مصرعے وچ پڑھن والے نوں ماہو تھل وچ کھڑا کر دتا اے اگے دوہاں مصرعیاں وچ حیرت تے استفہام دیاں مثلاں بال وکھایاں نیں۔ کون اوہا جس میں غم گھتی۔ محبت تیری کھیڈ لک آفت بھاری۔ چوتھا مصرعہ صبر ہوش تے جان نثاری نوں عشق تے فراق دی راہ وچ قرباں کر رہیا اے۔ آخری دو مصرعے مرزا بیدل دے نادر مضمون نوں اپنے رنگ وچ پیش کر رہے نیں ؎

ہمہ عمر با تو قدح زدیم و نہ رفت رنج خمار ما
چہ قیامتی کہ نرسی ز کنارِ ما بہ کنار ما

علامہ شاعر فرماندے نے۔ اے محبوب توں میرے دل وچ وس رہیا ایں میرے سارے نوں وی ویکھ رہیا ایں۔ تھوڑے چر لئی اپنے جمال جہاں آرا نوں ننگا کر تا کہ میریاں اکھاں وی تینوں اک نظر ویکھ سکن۔ یعنی محبوب حقیقی شاہ رگ توں وی زیادہ نیڑے ہون دے باوجود اپنے طالبِ صادق دیاں نظراں توں اوہلے رہندا اے۔

ایس انداز نال شاعر نے تھاں تھاں مجاز وچ حقیقت دا رنگ چاڑھیا اے۔ جہدے توں اوہناں دا ذہنی رجحان تے پاکیزگی تے بلندی معلوم ہوندی اے۔

آخری عرض ایہ وے کہ وارث نے غلام رسول دوویں شاعری دے آسمان دے چند سورج نیں۔ دوویں ساڈیاں اکھاں دا نور تے دل دا سرور نیں دوویں تلمیذ الرحمٰن دے اچے مقام تے اپڑے ہوئے نیں۔ سانوں ایہناں دوہاں دا ذکر کران ویلے ادب احترام تے انصاف نوں سامنے رکھنا چاہیدا اے۔ ناانصافی نال اک نوں گھاٹا تے دوجے نوں وادھا نہ کوئی ادب دی خدمت اے تے نہ ای ایہدے نال اینہاں چنگی شہرت وچ وادھا ہوندا اے۔

دیباچے دی شرح

مولوی صاحب دی کتاب "احسن القصص" دا دیباچہ بہوں مشکل اے جیہڑا عام لوکاں واسطے معما بنیا ہویا اے۔ ایس واسطے ایتھے میں اپنی سمجھ دے مطابق دیباچے دے مشکل شعراں نوں حل کرن دی کوشش کراں گا۔ مولوی غلام رسول صاحب بہت وڈے صوفی سن۔ ایس وجہ نال اوہناں اپنی کتاب وچ تصوف دیاں کافی اصطلاحات ورتیاں ہیں۔ ایس لئی ایہہ مناسب معلوم ہوندا اے کہ دیباچے دی شرح کراں توں پہلوں تصوف دیاں بعض اصطلاحات دی تھوڑی بہتی وضاحت کیتی جاوے۔ تاں جے پڑھن والیاں نوں کتاب سمجھن وچ کجھ آسانی ہو جائے۔

اعیان ثابتہ:- اعیان عین دی جمع اے تے ثابتہ، ثابت وجود اے۔ مطلب ایہہ کہ ثابت حقیقت۔ تصوف دی لغت وچ اہدا مطلب ایہہ اے، کہ صفتاں دے ظہور توں پہلوں اشیاء دا جیہڑا نقشہ اللہ تعالیٰ دے ذہن وچ موجود سی۔ اونوں اعیانِ ثابتہ یا صُوَرِ علمیہ آکھیا جاندا اے۔

بابے بلھے شاہ نے اپنے شعراں وچ اہدھر اشارہ کیتا اے

جد احد اک اکلّا سی ۔۔۔ نہ ظاہر کوئی تجلّی سی

نہ رب رسول نہ اللہ سی ۔۔۔ نہ ستّار غفّار

مطلب ایہہ کہ صفتاں دا ظہور حالے نئیں سی ہویا۔

اعیان خارجہ:- جد صفتاں دا خارج وچ ظہور ہو گیا یعنی کائنات وجود وچ آ گئی اِہنوں اعیانِ خارجہ آکھیا جاندا اے۔ بعض صوفیاں دے نزدیک ایہہ ظہور چھیاں مرتبیاں وچ ہویا۔ ایس واسطے اِہنوں تنزلات ستّہ آکھیا جاندا اے۔ پر ایہہ گل درست نہیں۔ ہستی دے تنزل بے انت نیں تے شیخ اکبر ابن عربی تے اوہدے منن والیاں دے نزدیک ست نیں۔ تن قدیم

۱؎ سوچن والی گل اے کیونکہ صوفی خود آن آکھدا کاں من دے نیں۔

دے ۔ تیرن[3] حادث دے ۔ اک جامع کُل دا ۔ تنزلات دی ونڈ انج اے ۔

قدم تے وجوب دے مرتبے | احدیت ۔ وحدت ۔ واحدیت ۔ احدیت ۔
احدیت :۔ احدیت نوں ذات بحت ۔ ذات

صرف دی آکھیا جاندا اے ۔ ایہہ اوہو مقام اے جدھے ول بلھے شاہ نے اشارہ کیتا اے ۔ یعنی جدوں اللہ تعالیٰ محض اللہ سی ۔ صفتاں دا ظہور نئیں سی ہویا ۔

وحدت[2] :۔ یعنی اللہ تعالیٰ دا اپنے آپ نوں جاننا سب تعینات دے تعین جامع دے ظہور نے ایہہ احدیت تے واحدیت دے وچکار برزخ اے ۔

واحدیت[3] : یعنی ذات دا متصف ہونا سب اعتبارات دے نال، ظہور سب اسماء صفات دا بطرز اجمال ۔

حادث تے امکان دے مرتبے | روح[1] ۔ مثال[2] ۔ جسم[3] ۔
روح : موجود دا ظہور ۔ روحی آثار تے

احکام دے نال ۔ تے اوہ جواہر لطیفہ نیں ۔

مثال[2] :۔ ایہہ حادث دا دوجا مرتبہ اے ۔ ایہہ ظہور اے حق تعالیٰ دا آثار و احکام مثالیہ دے نال ۔ ایس مرتبے نوں ”عالم خیال“ وی کہندے نیں ایہہ برزخ اے ۔ ایس نوں مطلق تے مفصل وی کہندے نیں ۔

جسم[3] :۔ ایہہ ظہور اے حضرت وجود دا جسمی آثار تے احکام دے نال ۔

جامع کُل[4] :۔ ایہہ وجود اے ۔ آثار و احکام عین مطلقہ انسانیہ دے نال ۔ بس حضرت انسان آخیری ظہور اے ۔ جامع تے مظہر ساریاں مرتبیاں دا ایہدے بعد مرتبہ ظہور دا کوئی نئیں ۔

یقین دے درجے | صوفیہ دے نزدیک یقین دے تن[3] درجے نیں ۔
علم الیقین[1] ۔ عین الیقین[2] ۔ حق الیقین[3] ۔

علم الیقین :۔ جدوں کوئی بندہ دھوآں ویکھے تے اوہنوں یقین ہو جاندا اے

کہ اگ اے۔ ایہ علم الیقین اے۔

۲ عین الیقین :۔ جدوں کوئی بندہ اگ نوں اپنیاں اکھاں نال ویکھے تے پہلے نالوں بہتا اونوں اگ دے وجود دا یقین ہو جاندا اے۔ ایہ عین الیقین اے۔

۳ حق الیقین :۔ جیہڑا بندہ اپنا ہتھ اگ وچ پا دیوے تے ساڑ محسوس کرے۔ ایہ حق الیقین اے۔

سیر :۔ سیر دے معنی پھرنا اے۔ جدوں سلوک وچ سالک اک ایسے مقام تے اپڑ جائے۔ کہ سالک نوں ایہ محسوس ہون لگ پوے۔ کہ اوہ اسماناں دے اظلال دا مشاہدہ کر رہیا اے۔ ایس مقام دا ناں سَیرِ اِلیَ اللہ اے جدوں سالک ایس مقام توں لنگھ کے ایہ محسوس کرن لگ پوے کہ اوہ ذات الٰہی دا مشاہدہ کر رہیا اے۔ ایس مقام نوں سَیرِ فِی اللہ آکھیا جاندا اے۔ پھر جد سالک ایتھوں واپس ہوندا اے۔ ایس واپسی دا ناں سَیرِ عَنِ اللہ اے۔ پھیر اوہ عام انسان وانگوں اپنے کماں وچ لگ جاندا اے۔

فرق :۔ فرق دے معنے وکھراپن یا دوئی اسے نیں۔ تصوف دی اصطلاح وچ فرق سالک دے اوس مقام نوں ظاہر کردا اے۔ جہدے وچ اونوں ایہ محسوس ہوندا اے۔ کہ میں خدا توں وکھواں تے وکھرا وجود رکھدا واں۔

جمع :۔ جمع دے معنے اک جگہ ہونا ایں۔ اصطلاحِ تصوف وچ ایس توں سالک دا اوہ مقام مراد اے۔ جہدے وچ اونوں ایہ محسوس ہوندا اے کہ میں تے خدا اک ہو گئے آں۔ مولوی غلام رسول جمع، تفرقی توں اک ہور مقام مراد لیندے نیں۔ مقام جمع وچ اللہ تے انسان اِک سی۔ دنیا یعنی تفرقی وچ آن کے فرق پے گیا سے

کی آکھاں میں کتھوں آئی، آئی تے کر لائی
آپ مقام حیص تھیں توہیں ول تفریق وگائی

علم ظاہری:۔ ظاہری علم توں مراد عام علم اے۔ مثلاً تفسیر، فقہ، حدیث علم الکلام وغیرہ۔

باطنی علم:۔ باطنی علم توں مراد اوہ معرفت اے جیہڑی صوفیانہ کوشش کرن نال حاصل ہوندی اے۔ یعنی خدا تے دنیا دا بلاواسطہ شہود حاصل کرن دی کوشش۔

کشف:۔ لغوی معنے کھولنا اے۔ باطنی نور دے نال واقعات تے حقائق دے ادراک نوں کشف آہندے نیں۔ عام طور تے ذہنی علامات دے طور تے وی ظاہر ہوندا اے۔

الہام:۔ دل وچ کسے گل دے پین نوں آہندے نیں۔ اصطلاحاً ایہ اولیاءاللہ نال منسوب اے۔ اللہ ولوں ہدایت دا حاصل ہونا۔ جیہڑی ہدایت انج ہوندی اے۔ اوہ کوئی پکی پیڈی گل نئیں ہوندی۔ اس واسطے اوہدی پابندی دوجیاں واسطے ضروری نئیں ہوندی۔

توحید دا مسئلہ

صوفیہ دے نزدیک توحید دا مسئلہ بڑا اہم اے۔ فصوص الحکم دی شرح کردیاں ہویاں پیر مہر علی شاہ گولڑوی اپنے ملفوظات وچ وحدت الوجود تے شہود دی ونڈ انج کردے نیں۔

اللہ تعالیٰ دی ذات دوہاں فرقیاں وجودیہ تے شہودیہ دے نزدیک جہاناں توں بے نیاز تے لَیْسَ کَمِثْلِهٖ شَیْءٌ اے۔ اللہ تعالیٰ اپنے اسماء صفات دی بکھ نال وجودیہ دے نزدیک عین عالم اے۔ مطلب ایہ کہ اوہو ای اللہ دی ذات نزول وچ آکے ہر تعین وچ سما گئی اے۔ فرق صرف اطلاق تے تقید دا اے۔ مرتبہ اطلاق وچ واجب تے معبود اے۔ درجہ تعین وچ ممکن تے

عابد اے، وحدت دے معنی اک ہونا نہیں تے وجود دے معنی وی مصدری نہیں۔ بلکہ ایہدے معنے جہدی وجہ نال کوئی چیز عدم توں وجود وچ آوے۔ تے اوہ اللہ تعالیٰ دی ذات اے (یعنی مابہ الموجودات)

شہودیہ والے خاص حدباں توں عالم یا کائنات آہندے نہیں۔ نابود بود دے رنگ وچ ظاہر ہوندا اے۔ یعنی فرق اللہ تے عالم دا اعتباری تے صوری نئیں۔ بلکہ واقعی تے ذاتی اے۔ وحدت عالم شہود وچ اے نال کہ مشہودات وچ۔ مشہودات واقعی ہیگی نہیں۔ پر عارف غلبہ حال وچ اکو ای ویکھدا اے۔

وحدت الوجود تے وحدت الشہود دی وڈھیا وندھ مولانا شبلی نعمانی نے اپنی کتاب سوانح مولانا روم دے صفحہ ۲۰۱ تے انج لکھیتی اے۔

فرماوندے نیں علماء تے ظاہر دے نزدیک توحید دے ایہ معنے نیں کہ اک خدا دے سوا کوئی ہور خدا نئیں تے نہ خدا دی ذات صفات وچ کوئی شریک اے۔ پر تصوف دی ٹکنت وچ ایہدے معنے بدل جاندے نیں۔ حضرات صوفیہ دے نزدیک توحید دے ایہ معنے نیں۔ کہ خدا دے سوا ہور کوئی چیز موجود ای نئیں۔ یا جو کجھ موجود اے۔ سب خدا ای اے (لاموجود الا اللہ) ایہنوں ہمہ اوست یا وحدت الوجود کہندے نیں۔ ایہ مسئلہ بھانویں تصوف دا اصل موضوع اے۔ پر ایہدی تفسیر اس قدر نازک اے۔ کہ تھوڑا جہیا وی ایدھر اودھر ہون نال ایہ مسئلہ بالکل الحاد نال مل جاندا اے۔ ایس واسطے اسیں تھوڑی جہئی کھل کے گل کردے واں۔ صوفیہ تے اہل ظاہر دا وڈھلا اختلاف ایہ اے۔ کہ اہل ظاہر دے نزدیک خدا سلسلہ کائنات توں بالکل الگ اک وکھرا وجود اے۔ صوفیہ دے نزدیک خدا سلسلۂ کائنات توں الگ نہیں۔ ایتھوں تک تے سارے صوفی اکٹھے نیں۔ پر ایہدی تعبیر وچ اختلاف اے۔ وجودیہ دے نزدیک

خدا وجود مطلق - ہستی مطلق دا ناں ایں - ایہ وجود جدوں تشخصات نے
نے تعینات دے روپ وچ ظاہر ہوندا اے تے، ممکنات دیاں قسماں
پیدا ہوندیاں نیں - جیویں محمود شبستری گلشن راز وچ آکھدا اے -

چوں ہستِ مطلق آید در عبارت
بہ لفظ "من" کنند از وے اشارت

جیویں بلبلے تے دریا دی لہر مختلف ذاتاں خیال کیتیاں جاندیاں نیں -
پر دراصل اوہناں دا وجود پانی توں الگ کجھ نہیں ؎

گفتم از وحدت و کثرت سخنے گوئی برمز
گفت موج و کف و گرداب ہمانا دریاست

میں آکھیا وحدت تے کثرت دے بارے وچ رمز نال گل کرو - اوس
آکھیا لہر، جھگ، گھمن گھیر، سب دریا ای نہیں -
اک ہور بزرگ نے ایس فرق نوں انج مٹایا اے ؎

با وحدتِ حق ز کثرتِ خلق چہ باک
صد جائے اگر گرہ زنی رشتہ یکے ست

دھاگے نوں جیہڑی گنڈھ دتی جاندی اے - اوہدا وجود بھانویں دھاگے
توں وکھرا نظر نئیں آوندا پر حقیقت وچ دھاگے توں سوا کوئی چیز نئیں
صرف صورت بدلی اے - دوجا فرقہ شہودیہ وحدت وجود دے ایہ معنے لیندا
اے - مثلاً آدمی دا جیہڑا پرچھاواں ایں - اوہ بھانویں اک وکھری چیز نظر
آوندا اے - پر حقیقت وچ اوہدا کوئی وجود نئیں - جو کجھ وی اے آدمی
ای اے - انج اصل وچ ذات باری ای موجود اے - ممکنات جنّے وی
نئیں، سارے اوہدے پرچھانویں تے پرتو نئیں - ایہنوں توحید شہودی
یا ہمہ از وست آکھیا جاندا اے -

وحدت الوجود تے شہود دا فرق

وحدت الوجود تے شہود وچ فرق ایہہ اے۔ وحدتِ وجود دی پکھ نال اسیں اسیں ہر چیز نوں خدا آکھ سکدے واں۔ جیویں بُلبلے تے چھل نوں پانی آکھ سکدے واں پر وحدت مشہود وچ ایہہ اطلاق جائز نہیں۔ کیوں جے اسیں انسان دے پرچھانویں نوں انسان نہیں کہہ سکدے ...... اصل وچ ایہہ اک وجدانی تے ذوقی چیز اے۔ جناں چر ایہہ حالت کسے تے وارد نہ ہووے او ناں چر ایہہ الفاظ کہنے نہیں چاہی دے۔ ایہدی مثال مولانا روم نے ایہہ دتی اے۔ جدوں لوہا گرم ہو جاندا اے۔ اوہدے وچ اگ دی خاصیت پیدا ہو جاندی اے اوہ اگ وانگوں ساڑن لگ پوندا اے، جدوں ٹھنڈا ہوندا اے۔ پھیر اوہو لوہا ای ہوندا اے۔ مطلب ایہہ کہ لوہے دی ذات تے اوہو رہندی اے وقتی طور تے اوہدی صفت بدل گئی۔ ایویں جدوں انسان تے الوہی کیفیت طاری ہوندی اے۔ تے ایہہ اوہو ہو جاندا اے۔

مولوی صاحب لکھدے نیں ؎

آتش عشق دکھاں دا دوزخ جل بل ہو انگیارا

ہو کے اگ سما وچ آتش تاں پاویں چھٹکارا

جناں چر سڑ بل کے انگیارا نہ ہووے۔ اوناں چر ایہے دعوے بھنّے کوڑے اجکل جھوٹے صوفی ہٹ نیں۔ جنہاں ہمہ اوست نوں غلط سمجھیا اے۔ کئی وار ایہے بیوقوفاں نال واہ پیا اے۔ اوہ ایس مسئلے نوں نہیں سمجھ سکدے۔ کہندے نیں بس جی اوہو ای اے۔ ایس واسطے نماز کہدی پڑھئے؟ حالانکہ اصلیت ایہہ اے۔ جناں چر انسانی تعین باقی اے شرعی تکلیف ایہدے تے لازمی اے تکلیف دا تعلق عقل نال اے۔ اگر عقل جاندی رہے۔ تے پھر معاف تے

معذور اے، کسے ٹھیک آکھیا اے۔ گر حفظِ مراتب نہ کنی زندیقی۔ حفظ مراتب نوں ہتھوں نئیں چھڈنا چاہیدا۔ حدوث تے امکان دے مرتبے وچ عابدیت ساجدیت تے نقصان دا خیال کرے۔ وجوب دے مرتبے وچ معبودیت تے مسجودیت تے کمال نوں لازم جانے تے یقین کرے کہ بھانویں کِنّا ای حقیقی کمال ملے، خدائی صفتاں پیدا ہو جان۔ پر بندہ خدا نئیں ہو سکدا۔ اللہ تعالیٰ بھانویں مرتبہ اخیریِ ظہور انسان وچ ظاہر ہو جائے۔ بندہ نئیں ہو جاندا، کیوں جے دونویں مرتبے وجودِ مطلق دے نیں۔ بدل جانا اک مرتبے دا دوجے مرتبے دِچ محال اے۔

دیباچہ شرح

عشق بھنا اخلاص نہلایا نہ گیا زنگ شہودی　　صدق صفادی آب ہوائیں پلیا وچ خوشنودی

برگو برگ ارادت ازلی نور رچایا ہویا　　محویت دے خمر طہوروں نشہ چڑھیا ہویا

افضل، اطہر، اکمل، انور جیہیں وچ سب وڈیایاں　　عدم تکلف دی الیاں جیں تھیں ہندیاں ہیاں آیاں

ازلی ازالی، ابدآبادی، حمد دوام دوامی　　درج دربار وجوب غناوے ایہ سر سبز ملامی

مولوی صاحب نے اپنی قلم نال اینہاں شعراں بارے اک فارسی دا حاشیہ اپنی کتاب تے لکھیا ہویا اے۔ جہڑا اینہاں شعراں نوں حل کرن وچ بڑی مدد دیندا اے۔ جہدا مطلب ایہ اے۔ کہ شروع دے تن شعر تے ادھا مصرعہ چوتھے شعر دا تنسیق الصفات[1] دے طور تے صفتاں پہلوں آیاں نیں۔ لفظ "حمد" موصوف اے جہڑا العبد وچ آیا اے۔" مطلب ایہ کہ اُتے جنیاں صفتاں بیان کیتیاں گیاں نیں ساریاں کلمہ "حمد" دیاں نیں۔ ایس گل نوں زیادہ واضح کرن لئی میں مولوی صاحب دے کلام وچوں اک ہور مثال پیش کردا واں۔ مولوی صاحب اپنے اک دوست غلام لٰسین نوں خط لکھ رہے نیں۔ اوتھے وی اُنہاں بالکل ایہوای طریقہ ورتیا اے۔ لکھدے نیں سے

وددیں پلیا، دکھیں جلیا، نیل فراقیں تلیا　　آہیں جلیا صبریں گھلیا تاب اَڈیکن چلیا

ہجر نہلایاں راتاں دے وچ بہ بہ رویا ہویا　　عدم تکلف دی وچ جڑیاں لَل لَل دھویا ہویا

[1] جدوں کسے موصوف دے کئی وصف لگاتار بیان کیتے جان اوہنوں "تنسیق الصفات" آکھیا جاندا اے

حُب اللہ دی دے موچ رشتے وِچ پرویا ہویا ہتھے ہتھ مقام ادب تے چھت کھلویا ہویا
سن خواص دو رحمت برکت ہو گیا مست الا عرض سلام نیندے دائیں دل لکھیاں صفتاں الا

ایتھے وی مولوی صاحب نے ساڈھے تِناں شعراں وچ اوہ صفتاں لکھیاں نیں جنہاں نال بھریا ہویا سلام خط ملن والے نوں ملے :- تنسق الصفات دے طور تے صفتاں پہلوں آیاں نیں ۔ "سلام" بعد وچ ۔

عرض سلام نیندے دائیں دل لکھیاں صفتاں الا

ایس سلام وچ نیندے دے وَلوں نکلیاں ہویاں صفتاں ایہ نیں۔ درد وچ پلیا، دکھاں نال جلیا، فراق دے نیل وچ تلیا، آہاں نال سڑیا۔ صبر نال گھُلیا، اڈیک وچ بے تاب، ہجر بھجیاں راتاں دے رون نال بھریا قدرتی تے بے تکلف بِنے دیاں ندیاں وِچ گُل گُل دھویا ہویا۔ اللہ دی حُب دے دھاگے وچ پرویا ہویا۔ ہتھ بنھ کے ادب دے مقام تے چھت کھلوتا ہویا رحمت تے برکت دیاں دو صفتاں دے نشے وچ مست ۔

ایویں ای مولوی صاحب نے "احسن القصص" دے شروع دیاں شعراں وچ کلمہ "حمد" دی تعریف کیتی اے ۔ عام طور تے شاعر کتاب لکھن لگے اللہ تعالیٰ دی "حمد" کردے نیں ۔ مولوی صاحب نے اللہ تعالیٰ دی حمد کرن دی تھاں "حمد" دی حمد یا تعریف شروع کر دِتی اے ۔ کہ اللہ تعالیٰ دی "حمد" دے کلمے کیویں دے ہونے چاہی دے نیں ۔

عشق :- محبت دی شدت نوں آکھدے نیں ۔ حکیم نے ایہدے کجھ ہور معنے لیندے نیں ۔ پر انہاں دی ایتھے لوڑ نہیں ۔ صوفیاں دی اصطلاح وچ عشق اک اجیہی اگ اے ۔ جیہڑی محبوب توں سوا سب کجھ ساڑ دیندی اے ۔ یا عشق اک اجیہے ساڑے دا ناں ایں ۔ جیہڑا معشوق توں علاوہ ویکھن توں انھا بنا دیندا اے ۔ صوفیاں دے نزدیک ایس کائنات دی نینہ ای عشق تے رکھی گئی ہے ۔ جے عشق نہ ہوندا تے ایہہ دنیا نہ

ہوندی -

بِھنّا:- نم دار - بھجّا ہویا - اخلاص - خلوص نوں اے - جہدے وچ غیریت دی ملاوٹ نہ ہووے - سورت قُل ھُوَ اللّٰہ نوں ایسے واسطے سورت اخلاص آکھیا جاندا اے - کہ ایہدے وچ تنزیہی صفات نیں - رنگ شہودی - شہود لغت وچ حاضر ہون نوں آکھیا جاندا اے - گواہ نوں ایس واسطے شاہد کہندے نیں - کیوں جے اوہ موقع تے حاضر ہوندا اے - ایتھے شہودی توں مراد توحید شہودی اے جہدے بارہ اسیں پہلوں دس چکے آں -

صدق: سچائی نوں آکھیا جاندا اے، پنجابی وچ صبر دے معنے دی دیندا اے

صفا:- میل توں بغیر - خالص - صوفیہ نوں ایسے واسطے صوفی کہندے نیں - کہ اصلاح دی وجہ نال انہاں دے اندر دی ساری میل دور ہو جاندی اے -

خوشنودی:- رضامندی - برگ برگ - ہر ہر پتا -

ارادت ازلی:- ارادہ - خواہش - ازلی - ہمیشگی والا -

نور:- چانن - روشنی:

محویت:- لگا رہنا - اِکے کم نوں ہمیشہ لگے رہنا -

محو:- میٹنے نوں وی آکھیا جاندا اے، انسان کسے کم نوں انج لگ پوے کہ اوہدا ای ہو کے رہ جائے - غیر دا خیال دلوں کڈھ دیوے - صوفی اس توں اک خاص کیفیت مراد لیندے نیں - خمہا:- شراب طہورا پاک - افضل:- بہت اُچا - اطہر:- بہت پاک - اکمل زیادہ کامل - انورا:- زیادہ روشن - وڈیاں:- برتری - بزرگیاں

عدم تکلف:- عدم نہ ہون نوں آکھدے نیں - تکلف:- کلفت تے تنگی نوں گنیا جاندا اے - مراد بلا تکلف - وَھنیاں: وگدیاں

ازلی ابدی :- ازل اوہنوں کہندے نیں جہدا مڈھ کوئی نہ ہووے۔ ابد : جہدے تے فنا دا راہ نہ ہووے۔ ہمیشہ باقی رہن والا۔ دوام : ہمیشگی۔ وجوب : ضروری۔ غنا :- بے نیازی۔ حقیقی بے نیاز۔ مراد اللہ تعالیٰ

لفظاں دے معنے کرن توں بعد میں ایہناں شعراں دا صرف لوڑ موجب سادہ ترجمہ ای کراں گا۔ کیوں جے ایتھے لمی چوڑی تشریح دی گنجائش نہیں۔ تشریح کردیاں ہویاں گل لمی ہو جان دا ڈر اے۔ اللہ تعالیٰ دی "حمد" دا کلمہ عشق نال بھجا، اخلاص نال نہلایا، توحید شہودی دے رنگ وچ رنگیا، صدق تے صفا دی آب ہوا نال اللہ تعالیٰ دی رضامندی دے وچ پلیا ہونا چاہی دا اے۔

پتے پتے وچ ازلی ارادے دا نور رچیا تے محبت دی پاک شراب دا نشہ چڑھیا ہونا چاہی دا اے۔

سب توں افضل، سب توں پاک، سب توں مکمل، سب توں روشن جہدے وچ ساریاں خوبیاں ہون، جس توں عدم تکلف دے دریا وگ رہے ہون۔ شروع توں لے کے آخر تک "حمد" واجب بے نیاز دے دربار وچ ہمیشہ ہمیشہ سر سبز تے شاداب رہے گی۔

کل مراتب حقی، خلقی، تنزیہی، تشبیہی
مظہر احمد حمید حقیقی ایہ مکشوف بدیہی

کُل :- تمام - مراتب :- جمع مرتبہ دی - حقی : منسوب حق نال۔ حقی توں مراد اللہ تعالیٰ دیاں صفتاں جو مخلوق وچ بالکل نہیں پایاں جاندیاں۔ خلقی :- منسوب بہ خلق۔ خلقی توں مراد مخلوق دے واسطے نال اللہ دیاں صفتاں جیویں حسن، کمال، جمال۔ تنزیہی :- منزہ ہونا۔ تنزیہی صفات سبوح - قدوس - صمد - لیس کمثلہ شئی - تشبیہی :- جہڑیاں صفتاں بظاہر مخلوق نال مشابہت رکھنا (سمیع، سننا، بصیر، دیکھنا)۔ مظہر :- ظہور دی تھاں - حمید حقیقی :- مراد اللہ تعالیٰ۔ مکشوف بدیہی : کھلا ہوا ثبوت

جنہوں دلیل دی لوڑ نہ ہووے

اصل وِچ خلقی دا تعلق تشبیہی نال اے۔ تے ایویں ای حقی دا تعلق تنزیہی مراتب نال اے۔ حادث تے قدیم دے سارے مرتبے مراد نیں۔ حقی تے تنزیہی مرتبے ذاتِ قدیم دے نیں۔ خلقی تے تشبیہی مخلوقات حادث دے نیں۔ انہاں توں علاوہ ہور کوئی مرتبہ نہیں۔ فیر مولوی صاحب نے "کل مراتب" کہہ دتا اے۔

اللہ تعالیٰ دی "حمد" دی حمد تک گئی اے۔ ہن خود اللہ دی حمد شروع ہو گئی اے۔ مولوی صاحب فرماؤندے نیں جنّے وی مرتبے نیں بھانویں حقی نیں تے بھانویں خلقی۔ بھانویں تنزیہی تے بھانویں تشبیہی۔ سارے حمید حقیقی یعنی اللہ تعالیٰ دی حمد دے مظہر نیں۔ تے ایہ گل اینی واضح تے صاف اے کہ کسے دلیل دی لوڑ نہیں تے ایہ ہے اوہ حقیقت کہ سارے مرتبے اللہ تعالیٰ دی حمد دے مظہر نیں۔

قدر نعم تیں حمد الاہا! ہر حامد محمود ول

ہر معلوموں، ہر موجود ول ہر ساجد مسجود ول

قدر: اندازہ۔ قدر کرنا۔ نعیم:۔ نعمت دی جمع۔ ساجد: سجدہ کرنے والا۔

تشریح:۔ نعمتاں دی قدر کرنا۔ اے اللہ (تعالیٰ) تیری ہی تعریف اے بھانویں حامد اپنے محمود دیاں نعمتاں دی قدر کرے۔ بھانویں عالم اپنے معلوم دی بھانویں واجد اپنے موجود دی۔ بھانویں ساجد اپنے مسجود دی۔ تمام اللہ تعالیٰ دی تعریف اے۔ کہ "ہر جا کنیم سجدہ بداں آستاں رسد"

حمد چراغ دلاں تاریکاں مشعل شب مہجوراں

ہر ہر ذرہ جس نہیں چمکیا وچ اقرار قصوراں

چراغ: دیوا۔ (دلاں تاریکاں): انھیرے دل۔ مراد۔ مردہ دِل۔ مشعل:۔ مشال۔ جہدے نال رات نوں چانن کیتا جاندا اے۔ شب:۔

رات - ہجوراں :- وچھڑے ہوئے -

اللہ تعالیٰ دی حمد تاریک دلاں واسطے دیوا اے - جہڑے فراق دے مارے ہوئے لوک نیں انہاں واسطے حمد رات دی روشنی اے - کائنات دا ہر ہر ذرہ حمد دی وجہ نال اپنے قصور دا اقرار کر کے روشن ہویا اے اپنے قصور دا اقرار کرنا وی اللہ تعالیٰ دی حمد اے - جیویں حضرت آدم علیہ السلام نے اپنے قصور دا اقرار کیتا سی رَبَّنَا ظَلَمْنَآ اَنْفُسَنَا ..... اے اللہ اساں ظلم کیتا اپنی جان تے - اصل وچ ایہ اللہ تعالیٰ دی حمد اے - جہدی وجہ نال آدم تے اللہ نے کرم کیتا -

عجز کمال خدا دی حمد وِل ہر ذرہ اقراری
دم دم، لکھ لکھ، لوں لوں حمد وِل تھیئے شکر گذاری

حل :- کائنات دا ہر ذرہ اللہ تعالیٰ دی حمد نوں اپنی پوری عاجزی دا اقرار کر رہیا اے - جے جسم دے ہر ہر وال، اِک اِک ساہ نال لکھ لکھ وار اللہ تعالیٰ دی حمد کرے - فیر وی اللہ تعالیٰ دی حمد دا حق ادا نہیں ہو سکدا -

ایس شعر وچ قرآن پاک دیاں اوہناں آئتاں دا اثر معلوم ہوندا اے جنہاں وچ اللہ تعالیٰ آکھدا اے - جے زمین دے سارے رُکھ قلماں بن جان تے تمام سمندر سیاہی بن جان تے کلماتِ ربّ نوں لکھنا شروع کر دین تے ایہ ساریاں قلماں تے سمندر مُک جان گے پر اللہ دے کلمات ختم نہیں ہون گے بھانویں اینیاں قلماں تے سمندر ہور لیاندے جان -

پاک منزّہ خالق عالم باجھ مثال نظیروں ؟
اُسدا شکر نہ قدر بندے دی عقلاں تی تدبیروں

منزّہ : پاک - خالق عالم :- دنیا نوں پیدا کرن والا مراد اللہ تعالیٰ -

خالق عالم یعنی اللہ تعالیٰ پاک تے منزّہ اے - اجیہا پاک جہدی کوئی مثال یا نظیر پیش نہیں کیتی جا سکدی - عقلاں دی تدبیر نال بندے توں ایہ ممکن ای نہیں

کہ اوہدا شکر ادا کر سکے ۔

جس دے لطف کرم نھیں قطرہ یوسف جہیاں شکلاں

اسدی حمد وِچ وانگ زلیخا، حال پریشاں عقلاں

لطف :۔ مہربانی ۔ کرم ۔ بخشش

جہدی مہربانی تے بخشش دا اک قطرہ حضرت یوسف ورگیاں حسین شکلاں نیں ۔ عقلاں اوہدی حمد وچ زلیخا وانگوں پریشان حال نیں ۔

مولوی صاحب دی قادر الکلامی ویکھو، حمد ای دے رنگ وچ ساریاں گلاں کردے جارہے نیں ۔ یوسف تے زلیخا دا لفظ براعت استہلال دے طور ورتیا اے ۔ کیوں جے اگے جا کے یوسف زلیخا دا قصہ موضوع بحث اے ۔

حادث کیا قدیم نوں جانے جے لکھ اڈے ہوائیں

وِچے ڈُب مریندیاں عقلاں حیرت دے دریائیں

حادث : نواں پیدا کیتا ہویا ۔ فانی ۔ قدیم ۔ ہمیشگی والا ۔ باقی : اللہ تعالیٰ

انسان بھانویں کنیاں ای اُچیاں اُڈاریاں مارن لگ پوے ۔ خواہ اوہ تنہ تی کرکے ہواواں وچ اُڈن لگ پوے، پر اوہ قدیم یعنی اللہ تعالیٰ دے بارے کی جان سکدا اے ؟ عقلاں تے اللہ تعالیٰ دی ٹوہ دے معاملے وچ حیرانی دے دریاواں وچ ڈُب مردیاں نیں ۔ مطلب ایہ کہ اللہ دی ٹوہ دے معاملے وچ عقلاں کوئی وی پیش نئیں جاندی ۔

پھر جے شعلہ جوش ہجر دا سفنے نظری آوے

خون جگر، دل صبر عزیزاں چشماں تھیں وہہ جاوے

مولوی صاحب نے ایس شعر وچ پہلے شعر دی کجھ تشریح کیتی اے ۔ کہ عقل تے اللہ تعالیٰ دی ٹوہ نہیں لا سکدی ۔ پر جے فراق دے جوش دا شعلہ خواب وچ نظری آجاوے ۔ تے پھر عزیزاں دے دل دا صبر تے جگر دا خون اکھاں دے

رستے وگ جائے ۔ مطلب ایہ کہ روحانی طریقے نال اللہ تعالیٰ دی ٹوہ ہو سکدی اے ۔ مادی طریقے نال نئیں ۔

تشریح : ۔ زلیخا نوں خواب وچ حضرت یوسفؑ دا دیدار ہویا سی ۔ ایہ دیدار ہبوں دے جوش دا شعلہ سی ۔ زلیخا نیں ایس فراق دے شعلے نوں مجھن واسطے رو رو کے اکھاں انھیاں کر لئیاں سی ۔ تے اپنا آپ ختم کر دتا سی پھر جا کے مراد ملی سی ، ایہ کم عقل دے وس توں باہر اے ۔

نور دسھے جے عشقوں سنئے حال کمال کی گزرے
گزر امکانوں وگن اشارے معذوروں وچ عذرے

امکانوں : ۔ عالمِ ممکنات ۔ ایہ دنیا ۔

ایس شعر وچ اپر لیاں شعراں دی ہور تشریح اے

پر جے سینے تے عشق دے نور دی بارش ہو جائے تے پھر کی دساں کی حال گزردا اے ۔ کیوں جے معاملہ امکان دی حد توں گزر کے وجوب دی سرحد وچ داخل ہو جاندا اے ۔ ایس واسطے بیان کرن والا دی معذور اے تے سنن والا وی مقدور اے ۔

کھول اکھیں تد حال کیا ئی ، دیکھ ذرا ! کتھے آیوں !
کس گھلیوں ؟ کت کارے آیوں ؟ تے کی پاس لیایوں ؟

ایس شعر وچ مولوی صاحب انسان نوں جگاندے تیں اے انسان توں اکھاں کھول کے دیکھ تیرا کی حال اے ؟ توں کتھوں آیاں واں ؟ تینوں ایتھے دنیا وچ کنے گھلیا اے ؟ تے توں کس کم واسطے ایتھے آیا ایں ۔ جدوں توں ایس دنیا وچ آیا سیں تے کیہ لے کے ایتھے آیا سیں ۔ ایہناں ساریاں گلاں تے غور فکر ۔

ناں سیں شے مذکور کدائیں اندر وقت دہائے
فیض وجود اعدم تے چمکیا کھول لے راز چھپائے

پہلے شعر وچ مولوی صاحب نے جہڑے سوال کیتے نیں، ایس شعر وچ اوہناں سوالاں دا جواب اے۔ ایہ شعر قرآن پاک دی سورۃ دھر دی آیت دا ترجمہ اے جہدا مطلب ایہ اے۔ کہ گزرے ہوئے زمانے وچ انسان تے اک ایسا وقت وی آچکا اے۔ جدوں اوہ کوئی ذکر کرنے نہیں سی۔ یعنی اوہدا وجود نہیں سی اے انسان توں گزرے ہوئے وقت وچ کوئی قابلِ ذکر چیز نہیں سی وجود دا فیض عدم تے چمکیا تے پوشیدہ بھیت ظاہر ہو گئے۔ وجود توں مراد وجود باری اے۔ جہدے فیض نال انسان عدم چوں وجود وچ آیا اے۔

پائے راز بہوں دے بھار سکے تے توں عہد پکائے
بول بلیٰ اقراری ہویوں آن غضب سر چائے

بولے بلیٰ :۔ شروع وچ اللہ تعالیٰ نے روحاں نوں آکھیا سی اَلَسْتُ بِرَبِّکُمْ " کیا میں تساڈا رب نہیں قَالُوْا بَلٰی : روحاں آکھیا سی " کیوں نہیں " صوفی لوک آکھدے نیں ایہ اینج دا سوال سی۔ جیویں ایہ آکھیا جاوے کیا دو تے دو چار ہوندے نیں۔ کہنا پئے گا " کیوں نہیں "

مولوی صاحب ایس شعر وچ اوہدا ای وعدہ انسان نوں یاد کرا رہے نیں۔ کہ اے انسان توں فراق دے بھارے بھیت پائے تے وعدہ وی پکا کر لیا۔ بلیٰ آکھ کے اقراری وی ہو گیوں۔ پر ایتھے دنیا وچ آن کے توں اوہ وعدہ بھل چکا ایں۔ تے آن کے غضب والے کم شروع کر دتے نیں۔

بار امانت چا نہ سکے زمین فلک بیچارے
انس ظلم جہول اٹھایا ہن کیوں عہدوں ہارے

ایس شعر وچ قرآن پاک دی سورۃ احزاب دی آیت اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَۃَ :۔ ول اشارہ اے۔ جہدا مطلب ایہ اے بے شک اساں پہاڑاں، زمیناں، آسماناں نوں امانت پیش کیتی۔ اوہناں ایہدے اٹھاون توں انکار کر دتا تے ایس توں ڈر گئے۔ آدمی نے ایہ بھار چک لیا۔

بے شک ایہ اپنی جان تے ظلم کرن والا۔ بڑا نادان اے۔ زمین تے آسمان بے چارے امانت دے بھار نوں چک نئیں سکدے، ظالم تے جاہل انسان نے چک لیا۔ تے من وعدہ خلافی کیوں کر رہیا اے۔

چھٹے بحر کرم دے قطرے نوں دوویں عالم تارے
انس حقیقت جامعہ کر کے وچ اس وار اتارے

اللہ تعالیٰ دی بخشش اے سمندر دی اک بوند وگ نکل۔ تے دونویں جہاں تار وتے۔ انسان نوں حقیقت جامعہ بنا کے ایس دنیا وچ گھل دتا گیا۔ مطلب ایہ کہ پوری طرح مکمل کر کے دنیا وچ آتاریا گیا۔

تے ایہ نسخہ جیندا اجزاواں وچ عناصر چارے
ناطقہ نفس، قلب، روح، سر دل خفی اخفی ایہ سارے

ایس شعر وچ مولوی صاحب نے نقشبندیاں دیاں چھیاں لطیفیاں دا، ذکر کیتا اے۔ جنہاں نوں لطائف ستہ آکھیا جاندا اے "تصوف کے آداب واشغال" کتاب جہڑی شاہ ولی اللہ دی تصنیف "القول الجمیل" دا ترجمہ اے۔ اوس وچ ایہناں لطیفیاں دی شرح انج کیتی گئی اے "اللہ تعالیٰ نے انسان وچ چھ لطیفے پیدا کیتے نیں۔ جیویں شیخ احمد سرہندیؒ تے انہاں دے پیروکاراں دے کلام توں ظاہر ہوندا اے۔ انہاں وچوں ہر اک لطیفہ اک مستقل حقیقت اے۔ تسی ایہناں چھ لطیفیاں نوں نفس ناطقہ دیاں چھ جہتاں یا انہاندے اعتبارات سمجھو۔ چنانچہ نفس ناطقہ دا ایس اعتبار نوں "قلب" نال ایں۔ اینوں دوجے اعتبار نال روح کہندے نیں۔ انج ای ایہدے ہور ناں وی نیں۔ میرے والد بزرگوار شاہ عبدالرحیم دہلویؒ) ایس توجیہ نوں پسند کیتا۔ تے نفس ناطقہ دی ایہناں جہتاں دیاں صورتاں کھچ کے میتوں دسیا۔ چنانچہ آپ نے اک دائرہ کھچیا تے آکھیا ایہہ "قلب" اے پھر اس دائرے دے اندر دائرہ کھچیا تے آکھیا ایہہ "روح" اے پھر ایہدے

اندر تیجا چوتھا، پنجواں آخر چھیواں دائرہ کھچیا تے فرمایا ایہ چھیواں دائرہ "انا" اے۔ والد صاحب نے ایہ وی فرمایا "ایہ ہر اک دائرہ دوجے نال ملیا ہویا اے۔ اک دی گل ایہ کہ ایہناں لطیفیاں چوں ہر لطیفے دا تعلق بدن دے کسے نہ کسے عضو نال اے۔ چنانچہ "قلب" کھبے پاسے چھاتی توں دو انگل تھلے واقع اے۔ تے "روح" سجے پاسے چھاتی دے تھلے عین قلب دے برابر اے، تے "سر" سجے پاسے چھاتی دے اُتے سینے دے وچکار ول جھکیا ہویا اے۔ "خفی" کھبے پاسے سینے دے اُتے، سینے ول جھکیا ہویا اے، "اخفیٰ" خفی دے اُتے تے سِرّ دے درمیان وچ اے، تے "نفس" دماغ دی پہلی تہہ وچ اے، ایہ سارے دے سارے اعضا نبض وانگوں حرکت کر دے نیں۔"

تشریح: تے ایہ انسان جہڑا جامع مراتبِ کُل اے چوہاں عناصر اگ، ہوا، مٹی تے پانی دا مرکب اے۔ ایہناں ساریاں صفتاں نوں ترتیب وار ناطقہ۔ یعنی قوتِ ادراک تے بیان، نفس یعنی قوت جذب، قلب یعنی قوت وجدان، روح یعنی قوت فکر، خفی یعنی قوتِ خیال، اخفیٰ یعنی قوت حافظہ وچ سموندا اے۔ جتھوں تک فلسفہ، تصوف دا تعلق اے تے ایہ آخری چار مرتبے وجدان دیاں ترقی یافتہ صورتاں نیں۔ آخری نوں کشف الہام کہیا جاندا اے۔ مولوی دا شعر اے۔

جاں توں وچ لطیفے اخفیٰ جھمکاں آن وکھایاں
توں جانے یا جانے اوہو جس نے رمز پایاں

خلق امر دیاں شاناں دے وچ تینوں اسیری
جان سجان آفاق تے انفس تیں وچ ہے تقدیری

خلق امر توں مراد "عالمِ خلق" تے "عالمِ امر" نیں۔ امام غزالی صاحب لکھدے

نیں - جہڑی چیز تول ناپ وچ آجائے اوہ "عالم خلق" اے تے جہڑی تول ناپ وچ نہ آسکے اوہدا تعلق "عالم امر" نال اے - یعنی مادیات تے روحانیات، عالم ارواح، عرش، کرسی، لوح محفوظ سب عالم امر نیں - زمین آسماناں اربعہ عناصر عالم خلق نیں - آفاق، جمع اُفق دی - جہاں انفس، نفس دی جمع، جاناں دا شخصیات -

مولوی صاحب نے ایس شعر وچ انسان دی وڈیائی بیان کیتی اے - کہ اے انسان عالم خلق تے عالم امر یعنی دوہاں عالماں وچ تیبنوں بادشاہی ملی اے، دوجے مصرعہ وچ پہلے مصرعے دی مزید تشریح کیتی گئی اے - آفاق دا تعلق عالم خلق نال اے - انفس دا عالم امر نال، مولوی صاحب فرماوندے نیں - "توں جان بھانویں نہ جان انفس تے آفاق تیرے وچ تقدیری نیں -

صوفیہ دے نزدیک انسان عالم صغیر اے - جو کجھ ساری دنیا وچ تفصیلاً موجود اے - اوہ اجمالی طور تے انسان وچہ موجود اے - جیویں انسان دے منجھ پانی نیں ہڈیاں پہاڑاں نوں ظاہر کردیاں نیں دماغ، لوح محفوظ اے ایویں پورے طور تے دنیا دی ہر شے انسان وچ موجود اے

ایس شعر دی شرح بہت لمی اے - پر گل ودھ جاون دے خوف توں ایتھے مکا دتی جاندی اے -

> توں وچ خودی، خودوں چھٹ وگیوں خود نہیں خبر پائی
> بھیاں چھوڑ اوڈ ہنیدیاں دے ول جھاک اپایاں لائی

خودی: خود بینی، تکبر، غرور، جھاک - گھات، تاک - اپانے: چھوٹے بچے -

اے انسان توں تکبر وچ پھس کے اپنے آپ توں دور ہو گیا ایں اپنی حقیقت توں واقف نہیں ہو سکیا - جیویں آپانے بچے پھیاں ہویاں چڑیاں نوں چھوڑ کے اڈدیاں دی گھات توں وچہ پہ جاندے نیں - مولوی صاحب دا

مطلب ایہ اے کہ اے انسان سب کجھ تیرے وچ موجود اے۔

سب کجھ مالک دتا تینوں تے توں سب کجھ پایا
جے توں آپ تے اپنا پایا، ویکھ کتھوں منتھ آیا

اللہ تعالیٰ نے تینوں سب کجھ دِتا اے۔ تے توں سب کجھ ای پایا اے
توں ذرا غور کر کہ تیرا ایہ اپنا آپ متھ، مونہہ، اکھاں، پیراں، نک، کن کس نے دتے نیں؟ ایہ سب کجھ تیرے متھے کتھوں آیا اے؟ ایہ سب اللہ تعالیٰ دا تیرے تے کرم اے۔

جنہاں شیئاں دا خواہاں ہوویں سب تیرے وچ آہیاں
فقر غنا تیرے وچ وسدا، وچے نور صفایاں

خواہاں: خواہش مند۔ غنا: بے نیازی۔ دولت مندی۔
جنہاں چیزاں دا توں خواہش مند ایں سب تیرے وچ موجود نیں[1]۔
دوجے مصرعے وچ انہاں شیئاں دی تفصیل دتی اے۔ تیرے وچ فقر وی اے، غنا وی اے، نور دیاں صفایاں وی موجود نیں ؎

پائے توں اپنایا تاں مُڑ مُڑ پویں کراہیں
ہر پایا، اپنایا تیرا جے اک پا لیہہ نائیں

اپنایا معنے ناپایا، غیر میسر۔ کراہیں: اولے راہ۔ گم راہی۔
جو کجھ تیرے وچ موجود اے۔ توں اونوں محسوس نہیں کردا۔ مُڑ مُڑ غلط راہواں تے ٹُردا ایں۔ جے توں اللہ تعالیٰ نوں اک (واحد) نہیں منیا تے پھر سب کجھ پایا ہویا وی نہ پائے دے برابر اے یعنی سب حاصل لا حاصل اے ؎

اے غدار نہ ہار قراروں، انت پچھوں ہتھ ملناں!
کتھوں چلیوں، کدھر چلیا؟ کس سنگت وچ رلناں؟

---

[1] آتٰاکُم مِّن کُلِّ مَا سَاَلْتُمُوْہُ ٥ دے ول اشارہ ہے۔

غدار :۔ وعدہ خلاف۔ سنگت :۔ جماعت

اے وعدہ خلاف انسان! توں اللہ تعالیٰ نال کیتے ہوئے قول قرار نوں نہ بھر، تینوں آخر کار پچھتانا پئے گا۔ توں کدھر جا رہیا ایں۔ تینوں کدھر جانا چاہئی داسی؟ تینوں کہڑی جماعت وچ رلنا چاہئی داسی؟

ہن کس چھوڑ کدھے غم رجھوں، واٹ لمی توں راہی؟

میٹ اکھیاں، کٹ ہتھ وگیو، چا موہنہ ہی سیاہی

ہن توں کیوں چھڈ کے کدھے غم وچ رجھ گیا ایں۔ انسان اللہ تعالیٰ نوں چھڈ کے دنیا دی غم وچ لگ گیا اے۔ تاں صلہ بہت وراڈا اے، توں مسافر ایں۔ تیریاں اکھاں میٹ کے نے ہتھ وگ کے تیرے موہنہ تے کالک مل دتی اے۔

توں پُر شان دلاور، ضیغم ہویوں آپ نتاناں

خود نوں جان شغال، کمینہ، بیٹھوں چھوڑ ٹھکاناں

ضیغم :۔ ببر شیر۔ شغال۔ گیدڑ۔

اے انسان! توں شان تے شوکت والا ببر شیر ایں توں آپ ای کمزور بن گیا ایں۔ آپنے آپ نوں کمینہ گیدڑ سمجھ کے اپنا اصل ٹھکانا چھڈ بیٹھا ایں۔

مت وسواس ظلم تے جہلوں، واگ تیری گھلیا ڑے

ظلم کماویں، جہل منڈا فویں، پاویں مقصد بھارے

ایس شعر وچ مولوی صاحب نے پھر بار امانت والی آیت ول اشارہ کیتا جہدے وچ اللہ تعالیٰ ایہہ آکھیا سی اِنَّہٗ کَانَ ظَلُوْمًا جَھُوْلًا۔ تحقیق ایہ انسان بڑا ظالم تے بڑا جاہل اے۔

ایس واسطے مولوی صاحب فرماندے نیں۔ انج نہ ہووے ظالم تے جاہل ہون دا وسواس یعنی وہم تیری واگ نوں روک لوے، پر ایہہ کوئی بُری گل نئیں توں ظلم کماوندا ایں جہل نوں ورت دا ایں اتے پھیر وی بھارے مقصد حاصل کر رہیا ایں۔ یعنی ڈِگ ڈِگ کے۔ ٹھوکراں کھا کھا کے سواری تے تیز رفتاری آوندی اے

ظالم، جاہل جے نہ ہوندوں نہ پوندوں وچکارے
ایہ ہے مدح مذمت ناہیں اس وچ ناز اشارے

جے توں ظالم تے جاہل نہ ہوندوں تے پھر ایہ امانت دا بھار ای نہ چکدوں ایہ تیری تعریف اے۔ برائی نئیں ایہدے وچ ناز تے اداواں نیں۔ مطلب ایہ کہ ظالم جاہل ہونا کوئی بری گل نیں، ایہ پیار دے کلمے نیں۔ کیوں جے انسان ظالم تے جاہل نہ ہوندا تے پھر ایہ وی زمین تے آسمان وانگوں امانت دا بھار چکن توں انکار کر دیندا، کیوں جے انکار کرنا کوئی جرم تے نئیں سی گا۔ تے ایس اپنے ظالم تے جاہل ہون دی وجہ نال اوہ بھار اٹھا لیا، ایس واسطے ایہدا ظالم جاہل ہونا بھیڑی گل نئیں ے

ظلم کماندیاں جنداں گلیاں، گل گرداں وچ رلیاں
دارالجہول لیاتاں بلیاں، تس وچ خودیاں جلیاں

ایس شعر وچ وی ظلوم تے جہول دی شرح اے
ظلم تے گناہ کردیاں ہویاں جنداں خاک وچ مل گئیاں۔ ایس دنیا وچ آخرت توں غافل تے بے خبر ہو کے نرک دی تیاری ہوندی رہی۔ جدھے وچ تکبر سڑ کے سواہ ہو گیا ے

ظلم کمانا نفس امارے، لوم نہ رہی ہو لے
بعد وصول الہام اچانک اطمینان قبولے

نفس دے تن درجے نیں۔ امّارہ ۔ لوّامہ ۔ مطمئنہ
مولوی صاحب فرماندے نیں، نفس امّارہ تے ظلم کرنا! رنج کرن نال ملامت بالکل جاندی رہے گی، پھر نفس الہام وصول کرن توں بعد اچانک اطمینان حاصل کرے گا۔ ایہ الہام تقویٰ اے۔ جہڑا قرآن دی رو نال نفس نوں حاصل ہوندا اے۔ لازم جہل فنا نوں آیا، جاں ایہ یاد ین نائیں
سب پردا نہ تیرا وچ تیرے خودیوں جاویں نائیں

اس فانی عالم واسطے جہل لازم ایں۔ جناں چر توں ایس گل نوں نہیں سمجھیں گا۔ فانی خودی نوں چھڈے بغیر باطن روح دی کھلی دنیا توں واقف نئیں ہو سکدا توں خودی نوں چھڈ دے۔ سب کجھ تیرے وچ موجود اے توں بھل دچ پیا ہویا ایں۔

سیر الی اللہ لَا اِلٰہَ اِلَّا اللہ تک سارا
اوہا معنے جلوہ کہدے جیہیں وَل ہر ورتا رہا
تحت نفی دے خطر غیر اڈا غیریاں ملی نجات ہبایوں
نال اثبات ثبوتی پھڑدیاں ملی برات صفایوں

ایہناں دوہاں شعراں وچ سیر اللہ تے نفی اثبات دا ذکر اے۔ مطلب ایہ کہ ذات باری ول سیر اللہ دا طریقہ ایہ اے کہ لَا اِلٰہَ دی نفی والی تلوار دے تھلے رکھ کے عالم ظاہری دی صورت نوں ختم کیتا جاوے تے باقی جو کجھ رہے گا اوہ ذات باری تعالیٰ اے۔ ایس واسطے ایتھے اِلٰہ دے معنے اپنی ول متوجہ کرن والی چیز دے نیں جہڑی ایس توجہ نوں ذات باری توں غافل کر دیندی اے۔ جدوں لا کہہ کے ایہدی نفی کر دتی جائے تے پھر الا اللہ دے سوا کجھ وی نہیں رہندا۔

اکّو نور زمین اسمانے جس دے کارے سارے
مبدا فیض احدیت کولوں نور کھلے چمکارے

مبدا:۔ اسم ظرف اے شروع دی تھاں۔ احدیت:۔ ذات بحث پچھے ایہدی تشریح کیتی جا چکی اے۔ مراد محض اللہ۔

زمین تے آسمان وچ اک نور اے جس دے سارے کارنامے نیں۔ فیض دی تھلی تھاں یعنی احدیت کولوں نور دے سارے چمکارے جاری ہوئے نیں۔ مطلب ایہ کہ تمام ذرات وچ ذات باری دا ای نور اے جہدا کائنات وچ ظہور اے۔

ایہ مصباح صفات زجاجیوں لاٹ بلے بن نارے
وچہ مشکوٰۃ قلوب عشاقاں جگمگ نور کھلارے

مصباح :- دیوا - زجاج :- شیشہ - چمنی - مشکوٰۃ - مکالا، ڈیوٹ - طاق - دیوا رکھن دی تھاں -

ایس شعر وچ مولوی صاحب نے سورہ نور دیاں آیتاں دا مطلب اپنے رنگ وچ بیان کیتا اے - چونکہ بعض لفظ اوہو ای ورتے نیں - جہڑے آیتاں وچ آئے نیں - ایس واسطے ترجمہ دے نال آیت دا وی لکھنا وی ضروری اے - حالانکہ شروع دیاں ورقیاں وچ آیتاں دا صرف ترجمہ دتا اے - آیتاں لکھن دی لوڑ نہیں سمجھی -

اَللّٰہُ نُورُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ - مَثَلُ نُوْرِہٖ کَمِشْکوٰۃٍ فِیْھَا مِصْبَاحٌ اَلْمِصْبَاحُ فِیْ زُجَاجَۃٍ اَلزُّجَاجَۃُ .... الیٰ آخر

اللہ نور اے آسمان دا تے زمین دا - اوہدے نور دی مثال طاق ورگی اے - جہدے وچ دیوا ہووے، اوہ دیوا شیشے دی قندیل دے وچ ہووے

ایہدی مثال انج وی دتی جا سکدی اے - انسان دا جسم مشکوٰۃ اے، دل زجاج تے روح مصباح اے انسان دے وجود دا مرکز قلب اے جدھے وچ اللہ تعالیٰ دے نور دیاں کرناں پے رہیاں نیں - قلب زجاج وانگوں اے - جہڑا چمکدار ہیرے وانگوں شفاف اے اوہ کرناں انسان دیاں اکھاں وچوں نکل کے اشیا تے پیندیاں نیں - تے اشیا دے نور دی جلوہ گری نظر آندی اے اوہو نور جہڑا کائنات وچ سدھا ساڈے اُتے پے رہیا اے - ایہدے قلب تے دماغ دے واسطے نال کائنات دے نور نال مل جاندا اے - ایس عمل نال انسانی فکر شعور تے عقل دا ظہور ہوندا اے - جہڑا دنیا نوں تسخیر کرن دا ذریعہ اے -

نورو نور ہویا نورانی عالم دی گلزارے
چنگے تھیں چنگیائی آئی عدموں نقص نتارے

ایہ دی سورہ نور دی تشریح اے "نورٌ علیٰ نور" پیر رومؒ ایہدی انج ونڈ کردے نیں ؎

نورِ حق بر نورِ حس راکب شود
معنیٔ نورٌ علیٰ نور ایں بود

(ترجمہ) اللہ تعالیٰ دا نور جیس ویلے نور تے سوار ہو گیا۔ "نورٌ علیٰ نور" دے ایہ معنے نیں۔ مولوی صاحب فرماندے نیں ذات باری دے نور نے دنیا نوں روشن کیتا ہویا اے۔ چنگے کولوں کم چنگاری ہوندا اے اوہ عدم یعنی معدوم ہون دا نقص دور کر دیندا اے۔ ایتھے عدم توں مراد ظلمت، بدی، شر دی ہو سکدی اے۔ جنہاں نوں نور، نیکی تے خیر دا عدم کہیا جاندا اے ؎

لکھیا نظر پوے تہ صفحہ کاتب قلم وگائی
سوہنے حرف کدوں بن کاتب دین ظہور صفائی؟

ظاہری مطلب تے ایہ اے۔ تینوں لکھیا صفحہ نظر پے رہیا اے ایہ کاتب نے قلم وگائی اے۔ سوہنے حرف کاتب توں بغیر صفائی دا ظہور کیویں کر سکدے نیں۔

مولوی صاحب سبب تالیف دے بیان وچ آکھدے نیں ع

ظاہر باطن نال ادب دے سمجھیں رمز نرالی

ایتھے جہڑی رمز اے اوہ ایہ اے۔ صفحے توں مراد انسان دا وجود اے کاتب توں مراد کاتب تقدیر[1] اللہ تعالیٰ اے، حرفاں توں مراد اکھ، موہنہ نک، کن وغیرہ نیں ؎

ہر نقطہ بن خاص ٹکانیں جہڑا وگیا کتے ناہیں
زیر، زبر، ہر خم، سکوں نوں خطا نہ پیا کدائیں

---

[1] بقول غالب۔ "نقش فریادی ہے کس کی شوخیٔ تحریر کا" ایتھے نقش توں مراد انسان تے "شوخیٔ تحریر" دا فاعل، خالق حقیقی اے۔

ایس شعر وچ کوئی مشکل گل نہیں پہلے شعر دی تشریح کر رہیا اے۔

جے تدخطا نظر وچ دیسے ضعف تیری بینائی

آپ کراہ پوے نابینا، اسے عیب نہ کائی

جے تینوں کوئی غلطی دِس رہی اے ایہ تیری آپنی نظر دی کمزوری اے

انھا آپ پٹھے رستے پیندا اے، ایہدے وچ راہ دا کوئی قصور نہیں ہوندا۔

لکھ فہرست صحیفیوں ساری تیرے پاس پوچائی

کھول نظر پڑھ جس تے کاتب صنعت قلم وگائی

صحیفے توں ساری فہرست لکھ کے تیرے کول گھل دتی گئی اے۔ اکھاں کھول کے پڑھ۔ کاتب نے جس تے اپنی کاریگری دی قلم وگائی اے۔ صحیفہ فطرت یا صحیفۂ کائنات جہڑا اپنے کاتب یا خالق دی کاریگری دا کھلا ہویا ثبوت اے

ویکھن نقش نقاشوں جانیں تے صانع مصنوعوں

خود دل ویکھ رقم پڑھ ساری آخر تیک شروعوں

نقش ویکھ کے سمجھ لئیں ایہ نقاش دا کم ایں، ایویں مصنوع نوں ویکھ کے صانع نوں سمجھ لئیں۔ توں اپنے آپ دل ویکھ، شروع توں لے کے آخر تک ساری تحریر پڑھ۔ توں کی ایں کتھوں آیا ایں تے کی لے کے آیا ایں۔ ایہناں ساریاں گلاں تے غور کر۔ فی الارض للموقنین وفی انفسکم افلا تبصرون زمین وچ اہل یقین دے واسطے نشانیاں نیں تے خود تساڈے اندر وی، کیہ تسی دھیان نہیں کردے؟

توں شیشے وچ دریا وگیں، جوہر ہیں اوہ کاری

جیں وچ کل مطلوب جگت دیاں نوری لہراں جاری

ایس شعر وچ مولوی ہوراں نیں انسان دی وڈیائی بیان کیتی اے۔ اے انسان تُوں کوئی نکی تے حقیر جہی چیز نہیں، توں تے بہت وڈی شے ایں۔ توں شیشے یعنی صراحی دے وچ دریا وگ رہیا ایں۔ تے اوہ مفید جوہر ایں، جہدے وچ کل دنیا دے مطلب دیاں نوری لہراں وگ رہیاں نیں۔ مولوی صاحب نے انسان

نوں "جوہر نے نوری لہراں جاری" آکھیا اے۔ اوہ انسان نے اہناں نوری لہراں[1] توں بہت کم لئے نیں۔ جد مولوی صاحب نے ایہ شعر آکھے سن اودوں انسان اہناں نوری لہراں[1] دے فائدے توں ناواقف سی۔ مولوی صاحب دی روحانی بصیرت قابل داد اے۔ انسان تعمیری تے تخلیقی اعتبار نال اک انتھا سمندر اے۔ جہدا کوئی اندازہ ای نئیں ایہ صرف اک فانی جسم ای نئیں بلکہ اللہ دا لطیفہ اے۔ جہڑا کائنات دے حسن نوں ہور نکھار رہیا اے۔

توں قائم جس جندوں غافل، صورت تیس نہ کائی
دسّ تسے وِچ جاری ہر شے نوں اپنے وچ پائی

اے غافل انسان توں جس جند (جان) نال قائم ایں اوہدی کوئی شکل صورت نئیں۔ اوہدے وچوں جنے وی فیض جاری نیں توں اپنے وچ پا رہیا ایں۔

حکمے باجھ نہ انگل ہلّے راز زبان نہ کھولے
ہر ہر وال اندر پیہ مغنے دیکھ متاں دم ڈولے

اللہ تعالےٰ دے حکم توں بغیر نہ کوئی انگل حرکت کر سکدی اے نہ زبان کوئی بھیت ظاہر کر سکدی اے۔ ہر ہر وال حقیقت نال بھریا ہویا اے ایسا نہ ہووے کہ تیرا دیکھ کے دم ڈول جائے۔ جے "دیکھ" نوں امر دا حاضر سمجھیا جائے تے ایہ معنی ہون گے کہ اللہ تعالیٰ دیاں حکمتاں تے صنعت کاریاں نوں غور نال دیکھ (متاں)، تاکہ تیری ذات (دم) قائم رہے (نہ ڈولے)۔

جتھے دل پیر دھرے رُخ تیرا، اپنی صفت کھلوے
جاں توں خام اجمال فیروزاں تینوں نظر نہ آوے

اللہ تعالیٰ جس پاسے وی انسان دا رُخ موڑدا اے اپنی صفت وکھلندا اے۔ فرق صرف ایہ اے کہ انسان جد تک کچا اے۔ چمک دار حسن اہنوں نظر

---

[1] اشارہ اے سائنس دیاں ترقیاں ول

نہئیں آوندا - اگلے شعر وچ ایہدا حل دسدے نیں -

واحدنیت حق بدیہی اے شہود کمالوں

توڑ صورتی بند جو ناہیں حاجت استدلالوں

شہود دے کمال نال واحدانیت حق بدیہی ای جاندی اے - یعنی کمال شہود دی وجہ نال کسے دلیل دی لوڑ نئیں رہندی - جد مشاہدای ہو جاندا اے پھر دلیل دی کیہ لوڑ اے ؟ مولوی صاحب آکھدے نیں توں صرف صورت دے بند توڑ یعنی اپنے آپ دی نفی کرے - پھیر تینوں کسے دلیل دی لوڑ نئیں - دلیل دی لوڑ اوناچر ای اے جناں چر توں صورت دے بند نئیں توڑدا - اک ہندی شعر یاد آیا ہے

پیتم پتیاں تب لکھوں جب تم ہو پردیس

تن میں ، من میں ، نین میں ، واکو کیا سندیس

ایس مطلب دا فارسی شعر ویکھو ہے

تا لبِ بحر ایں نشانِ نقشِ پا است

گہ بہ بحر آئی نشانِ پا کجا است (رومی)

دریا دے کنڈے تائیں پیراں دے نشان رہبری کردے نیں (ایہ ہویا استدلال) جد دریا وچ وڑ جائیں تے پھیر نقش قدم گمبھے ہوندا اے - یعنی وصال ہو گیا - استدلال پچھے رہ گیا - ہن اوہدی کوئی لوڑ نئیں ہے

جنہاں مذاق سلیم پچھانن خوشیرنی قند نہ دل

صفرا یاں پھر تلخی جاپے ہواں خلاص نہ بند وں

جنہاں لوکاں دا مذاق سلیم ایں یعنی مذاق درست اے اوہ خود ای کھنڈ توں اوہدی مٹھاس پچھان لیندے نیں - جنہاں دا گرمی دی وجہ نال صفرا ودھ چکیا اے اوہناں نوں ہر مٹھی چیز کوڑی لگ دی اے تے اوہ ایس بدمذاقی دی قید وچوں چھٹکارا نئیں پا سکدے ہے

ہر خوبی دا صاحب اوہا جس دا عالم سارا
غیر کیتا تاں ہر خوبی ڈٹھی قصد جہدے ول بھارا

ہر خوبی دا اک ای صاحب اے جہدی ملکیت ساری دنیا ایں۔ غیر اللہ وچ توں کی خوبی ویکھی اے۔ جہدے ول اُلٹا پھر دا ایں ؎

گر بہ دریا می توانی راہ یافت!
بہ یک شبنم چرا باید شتافت!

جے دریا دا رستہ معلوم ہو جاندے تے غیر تہ ول اک تُبکے دے واسطے دوڑن دی کیہ لوڑ اے؟ ؎

شیشہ صاف سیاہی ملیو راز نہ چمکے کائی
چھوڑ نقاش ہزاراں نقشوں اک صورت گل لائی

غیر ول قصد کرن دا ایہ نقصان ہویا۔ کہ توں دل دے صاف شیشے نے کالک مل لئی، ایتھے کوئی راز ظاہر نہیں ہو سکدا توں نقاش دے ہزاراں نقشاں نوں چھڈ کے اک مجازی صورت نوں گل لا لیا (ریا) بے شمار نقشے بناون والے نقاش نوں چھڈ کے۔ اک صورت (نقش) تے ریجھ پیا ایں۔

ڈھونڈیسیاں نہیں اکو صورت یا بھیتی چار دول
آخر چھوڑ چلیں متھے لا نقش لکھے دیوار دل

توں جانویں متھے نہ چول اک صورت لبھدا جانویں دو ہاں چوہاں وچوں لبھا تیرے پلے کجھ نہیں پینا۔ دیوار دے نقش تے نگار دا مطلب صرف نظر دی لذت ہوندا اے۔ پر شعور ایہ آکھدا اے خود فن کار دی بھال کر، جیہڑا دنیا دیاں ساریاں صورتاں بناون والا ہوا ای اے۔ ایس واسطے توں اوہنوں لبھ نہیں تے بھید نتیجہ نکلے گا

سبھ اوہا جیں کجھ نہ صورت نقشوں نام انہ جیبھ ول
میٹ اکھیں، دل کھول دو ساعت، راز کھلے کجھ غیب دل

اوہنوں تلاش کہ جہدی نہ کوئی صورت اے نہ اوہدے وچ کوئی نقص اے، نہ عیب، اوہ کیویں لبھ سکدا اے۔ ظاہری اکھاں نوں بند کہ لے دو گھڑیاں اوہ دل دیاں اکھیاں کھول۔ تاکہ غیب توں کوئی بھیت ظاہر ہووے۔

چشم بند و گوش بند و لب بہ بند
گر نہ بینی سرِّ حق بر من بخند!

آنکھ، کان، ناک میٹ کے نام نہ نخن لے
بھیتر کے پٹ تب کھلیں جب باہر کے پٹ دے

رومی نے آکھیا اے

صورت از بے صورتی آمد برون

ایہ صورتاں دی دنیا بے صورتی دے عالم چوں نکل کے آئی اے

ہر محسوس تیرا تک ویکھیں، سب عکوس افعالوں
تے افعال ظلال صفاتوں، صفتاں ذات کمالوں

مولوی صاحب نے ایس شعر وچ عقیدہ وحدت الشہود دی ترجمانی کیتی اے افعال، ذات تے صفات دا مسئلہ صوفیہ دے نزدیک بہت اہم اے۔ ارباب کشف ممکنات عالم نوں آئینہ خانے نال تشبیہ دیندے نیں۔ جدھے تے اللہ تعالیٰ دے افعال عکس پا رہے نیں۔ افعال نتیجہ نیں صفات دا ٹھیک ایویں جیویں سایہ اثر ہوندا اے، سایے والے وجود دا۔ ایہہ صفات تے ذات وچ لوئی خاص دوری نئیں ایہدی مثال انج سمجھو اللہ تعالیٰ ذات خالق، اوہدی صفت تے تخلیق اوہدا فعل اے۔

ہن شعر سمجھو۔ اے انسان اپنے ہر محسوس نوں غور نال ویکھ ایہ سب خالق دے فعلاں دا عکس اے تے فعل سایہ اے صفتاں دا، تے صفتاں اللہ تعالیٰ دی ذات دیاں نیں۔

عاکس عکسوں ہر جا اقرب اس دی ذات احوالوں
اوہ اقرب تھیں اقرب ایس تھیں شورش جگ جہانوں

ساڈا عام تصور ایہ اے کہ کمہار دا برتن نال، ترکھان دا صندوق نال اودوں تک تعلق اے۔ جدوں تک اوہ تیار نہ ہو جائے۔ یعنی برتن یا صندوق بن نہ جائے مکمل ہون توں بعد صانع تے مصنوع دوہاں دے راہ وکھرے وکھرے ہو جاندے نیں۔ پر اتھے معاملہ ایس توں وکھرا اے۔ مولوی صاحب فرماندے نیں اللہ تعالیٰ ہر وقت بندے دے نیڑے اے۔ سائیں دا وجود سائیں والے توں وکھ ہو ای نہیں سکدا۔ کنی وڈھیا تشبیہ اے۔

نہ حلول اتحاد نہ سمجھیں تے یا کیف بیانوں
جے پاویں حق پالویں جیہڑا نکتہ ہے نصوص قرآنوں

ایتھے اپڑ کے صوفیہ دے کئی گروہ ویدانت وانگوں تے دوجے مظاہر پوجن والے مذہباں وانگوں غلطی وچ پے گئے۔ انہاں نے خیال کیتا خالق تے مخلوق بظاہر دو تے حقیقت وچ اکو ای نیں۔ یا ایہہ خالق مخلوق دے اندر حل ہویا ہویا اے۔ جیویں ہندو سپ تے گاں وغیرہ بے شمار چیزاں نوں دیوتا یا رب سمجھدے نیں۔

مولوی غلام رسول قرآن دی روشنی وچ ایہناں گلاں نوں غلط ثابت کردے نیں۔ آکھدے نیں اصل ایہ گل اے کہ عالم بے کیف آکھن تے دسن والی گل نہیں۔ تاں تے اللہ تعالیٰ کسے شے وچ گھلیا اے نہ ملیا ہویا اے۔ اللہ تعالیٰ نوں جے پاونا یا سمجھنا ایں تے اوہنوں انج جیویں قرآن توں ظاہر ہوندا اے
مولوی صاحب نے صرف اک شعر وچ ایس موضوع تے جو کجھ کہنا سی کہہ دتا اے۔ حق ایہ اے ایس توں ودھ کہن دی گنجائش ای نہیں۔

تے نا لازم کریں خدا تے حکم منافی شانوں
شرک کفر دا نام نہ اوتھے جتھے نور ایمانوں

منافی :- نفی کرن والا - ضد - خلاف

ایس شعر وچ پہلے شعروں مزید تشریح کر رہے نیں - اللہ تعالیٰ نے کوئی اجہیا حکم لازم نہ کریں - جہڑا اوہدی شان دے خلاف ہووے - ہووے ، کیوں کہ جتھے ایمان دا نور ہوندا اے اوتھے شرک تے کفر دا ناں وی نئیں ہوندا -

تیں درج انور گوہر عالی نہ کر گرد آلودہ
چاہ نہ تی ، چھوڑ رذالت امریں نہیں بیہودہ

کیویں پیار تے محبت بھرے انداز نال انسان نوں سمجھا رہے نیں تیرے وچ چمکدار قدر والا موتی اے اوہنوں گھٹے وچ نہ رلا - اٹھ کھڑا ہو - کمینگی چھڈ دے ایویں فضول موت نہ مریں -

داغ نہ گھت سفیدی اندر رنگ چڑھا کافوری
رنگ پذیرا ہی دل تیرا اصل جدھا کل نوری

دل دا تے اللہ تعالیٰ دا خاص تعلق اے -

انسان دا ذہن پیدائشی طور تے بے رنگ اے - مولوی صاحب فرماندے نیں توں سفیدی دے اندر داغ نہ لگا ، بلکہ اس نے کافوری یعنی سفید رنگ چڑھا کیونکہ خدا دی محبت وی بے رنگ ہوندی اے - رنگ کافوری توں صبغۃ اللہ اللہ دا رنگ مراد اے -

اے انسان ! تیرا دل رنگ پذیر اے ، ایہدے وچ رنگ قبول کرن دی قابلیت موجود اے - کیونکہ اس دا اصل کل نوری اے -

ہر دم وقت وہاندا جاندا ایہ مڑ منہ نہ آوے
قول پکا کجھ کر لے عشقوں جو تیں نال سدھاوے

ہر دم وقت گزر رہیا اے ، ایہ گزریا وقت مڑ کے منہ نئیں آؤنا عشق دا قول پکا کرے - جہڑا تیرے نال جانا ایں ؎

"وفا نے عہد نکو باشد اربیاموزی دگرنہ ہر کہ تو بینی ستم گری داند" (حافظ)

وعدہ پورا کرنا بڑی چنگی گل اے۔ جے توں سکھ لویں۔ نئیں تے دنیا عہد شکن ظالماں نال بھری ہوئی اے۔

باجھوں حال نہ قال منافع، مالی دا تھیہہ خالی
ہو خالی، سدوادیں حالی، ایہ ہے طبع نہ ذالی

حال تے قال مشہور گل اے، اوہدی تشریح کر رہے نیں۔ قال یعنی گلاں کرن دا کوئی فائدہ نئیں، جناچر حال وارد نہ ہووے۔ قالی دا تھیہہ خالی ہوندا اے اوہدے پلے کجھ نئیں ہوندا۔ تے توں وی قال ہو کے عالی یعنی بہت وڈا سدوا رہیا ایں، ایہ کمینہ پن اے ۔

قال را بگذار، مرد حال شو
پیش مردے کاملے پامال شو (رومی)

فرج شکم دا بندہ ہو کے لافاں مارنہ ہولے
نام دھریں کافور زنگی دا پر کر کون قبولے

فرج:۔ اندام نہانی۔ ایس توں مراد جنسی خواہش دی غلامی اے۔ شکم:۔ پیٹ۔ یعنی ڈنگراں وانگوں نری پیٹ پوجا۔

مولوی صاحب نے پہلے انسان چکیا اے۔ ہن ذرا کو ہونیا ایں کہ توں کیہ شئی ایں۔ اک گندی تھاں دی پیدائش ہو کے لافاں ماردا ایں۔ کالے حبشی دا ناں کافور یعنی گورا رکھ رہیا ایں پر ایہ گل کون من لوے گا؟ مطلب ایہ کہ تیرا نفس نے شکم دیاں خواہشاں دا غلام ایں۔ تے اپنا ناں اللہ دے عاشقاں دی فہرست وچ ظاہر کردا ایں۔ ایہ گل کسے نئیں منی۔

عشق ڈٹھے جے ناہ کدائیں وصل فراقوں جالے
حال ملالے دردواں والے جل بل رہن وچالے
بریاں لاٹ برہوں دی جگرے درد فراقیں جالے
جاندی داری شوق وصالے جا تھیہہ نہ جوش سنبھالے

عشق حقیقی دا تقاضا ایہ اے کہ اوہ عین معشوق بن جاوے، چونکہ ایہ ممکن نئیں ایس واسطے عاشق ہمیشہ فراق دی اگ وچ سڑدا اے تے وصل دی لذت محسوس کردا اے۔ مقام وصل عشق دا خاتمہ ایں، جدوں تک فراق اے، عشق اودوں تک جوان اے۔ ایہناں شعراں وچ مولوی صاحب نے ایس کیفیت نوں بیان کیتا اے کہ اے مخاطب تینوں عشق دی کیفیات دا کوئی علم ای نئیں۔ درد سوز، شوق ایہ سب عشق دی اگ دے شعلے نیں ایتھوں تک کہ وصال دے شوق دی لذت نال عقل تے ہوش ساتھ چھڈ جاندے نیں پہلے فراق دی سڑدی ہوئی لاٹ درد تے فراق وچ ساڑ رہی اے۔ جاندی واری وصال دا شوق سنبھالیا نہیں جاندا۔

تُدا احسان کرے کوئی ذرہ دلوں جھکیں سو واری
کل احسان تیرے سر جس دا چھوڑ نہیں تس یاری

اے انسان جے کوئی تیرے نال تھوڑا جیہا وی احسان کرے تو سو واری دلوں جھک کے سلام کردا ایں۔ توں دل دیاں گہرائیاں نال اوہدی عزت کردا ایں۔ تینوں چاہی دا اے۔ کہ تیرے سر تے جہدے بے شمار احسان نیں اوہدا ساتھ نہ چھڈیں۔

لا پاکی پر پوری ساری، جیوں ہو بولی اقراری
جے اقرار دلوں ہیں انکاری، ایہ ہے سخت خواری

مولوی صاحب انسان نوں اوہو پیرا ناعہد الست بربکم تے قالو بلیٰ یاد کرا رہے ہیں۔ یعنی میثاق دے روز روحاں نے جہڑا اللہ تعالیٰ نال عہد کیتا اے اک روایت اے حضرت علی کرم اللہ وجہہ نے آکھیا سی مینوں اوہ میثاق والا وعدہ ایویں یاد اے جیویں گل ہو رہیا اے۔ ساڈوں عام انساناں نوں تے ایس گل دا کوئی چیتا ای نئیں۔ اسیں اجہیاں گلاں نوں شاعری سمجھدے واں پر مولوی غلام رسول تے ایہ حال وارد اے۔ اوہ اپنے دل دی واردات دا ذکر بلا تکلف

کر رہے نیں - فرماوندے نیں اے انسان جیویں اقرار کیتیا سی اونویں یاری لا، جے توں کیتے ہوئے قول قرار توں پھر گیوں ایہدا نتیجہ سخت خواری اے۔

یار حیدا کر بیتھیں غافل ایہہ دُرا ڈا ناہیں :
دعوی جھوٹھ قسم کرچھڈیں جھوٹیں مستاہیں

اے غافل انسان یار تیرے کولوں جدا کدوں ایں - توں کیوں اوتوں دور دراڈا لبھدا ایں - جھوٹھے دعوی کرن توں سونہہ کھا لویں بے فائدہ مریں گا۔

اول آخر وچ میانی نال جدہے دنناں را
چھوڑ عزیز ذلیلاں تائیں نہ گل لاویں یارا

اول آخر، درمیان تے غور کر تیرا کدھے نال واہ اے - عزت والے رب نوں چھڈ کے ذلیل لوکاں نوں گل نہ لاویں، کیوں جے اوہ تینوں وی ذلیل تے رسوا کرن گے - اوہناں دی یاری دوستی چھڈ دے - انسان دا دائمی تعلق اللہ تعالیٰ نال اے باقی سب رشتے فانی نیں -

پلے قدم جو طالبوں خاریں گلزار اس وچ جاپے :
خار چھلن، گناہ اگر نہ دِسن، شوق کھڑے دل آپے

جہڑے پیر کسے مطلب دی چاہت دا سطے کنڈیاں وچ پیندے نیں اوہ باغاں وچ معلوم ہوندے نیں - کنڈے چبھٹے جاندے نیں - باغ نظر نئیں آؤندے - شوق آپے دل کے لے جاندا اے -

داغ لگا مت جائیں ایتھے انھیوں مرد اہم دسدائیں
عشرت دیہہ رہے پچھتاوا مت حسرت لے جائیں

ایس دنیا توں داغ دار تے گناہ گار بن کے نہ جائیں - اے مرد! مرد کہائیں دل یا روح دیاں اکھاں نال ایتھے رب نوں ویکھن دی عشرت یا خوشی حاصل کر لئیں - متاں اوتھے (آخرت وچ) جا کے پچھتاوے نال پیٹے - متاں دل وچ بے اطمینانی تے حسرت لے کے جائیں من کان فی ھذہٖ اعمی ھو فی الاخرۃ اعمیٰ

یا اَیَّتُھا النفس المُطمئنة ارجعی اِلیٰ ربّک راضیةً مرضیہ :-

جہڑا ایتھے انہاں اوہ اد تھے وی آکھاں ۔ اے اطمینان والی جان! مڑ جا اپنے رب ول، تو اوہدے نال راضی تے اوہ تیرے نال راضی ۔

کریں اللہ اے والی میرے دخل ملے دربارے
بخشیں تھانوں نتھاویاں تائیں فضل تیرے بھارے

دیباچے دے آخیر وچ ایہو جیہے دعائیہ شعر شروع ہو گئے نیں۔ جہڑے بڑے سوہنے نیں ۔ ایس واسطے ایہ سلسلہ ایتھے ختم کیتا جاندا اے ۔

مضمون عرشی

علامہ عرشی امرتسری نے ۱۹۵۳ء نوں مولوی غلام رسول تے "پنجابی شاعر اعظم" دے سرناویں تھلے اک مضمون لکھیا سی۔ جہڑا رسالہ "فیض الاسلام" راولپنڈی دیاں پنجاں قسطاں وچ چھپیا سی۔ پہلی قسط نومبر ۱۹۵۳ء وچ تے آخری قسط مارچ ۱۹۵۴ء وچ شائع ہوئی سی۔ میرے کول ایس دیلے دسمبر ۵۳ء فروری تے مارچ ۵۴ء دے رسالے موجود نیں۔ ایس توں بعد دوستاں دے کہن تے علامہ صاحب نے مولوی غلام رسول تے "ایک آتش بیان پنجابی شاعر" دے عنوان ہیٹھ اک مضمون لکھیا جہڑا "روزنامہ امروز" لاہور ۱۹ اپریل ۱۹۵۴ء دیاں تناں قسطاں وچ شایع ہویا۔ ایہ تنے قسطاں میرے سامنے موجود نیں۔ مولانا عرشی نے مولوی غلام رسول دی شاعری دے اوہ پہلو جدھے بارے اوہ فیض الاسلام والے مضمون وچ چانن نہیں سی پا سکے۔ اوہ گلاں "امروز" والے مضمون وچ شامل نیں۔ اسیں رسالہ "فیض الاسلام" تے اخبار "امروز" دوہاں نوں ملکھ رکھ کے ترجمہ کیتا اے۔ تاں جے علامہ صاحب نے مولوی غلام رسول بارے جو کجھ لکھیا اے اوہ رہ نہ جائے۔ مضمون دے بعض واقعاتی حصے اسی جان بجھ کے چھڈ گئے آں۔ کیوں جے بعد دی تحقیق وچ اوہ حصے مشکوک ثابت ہوئے نیں۔ مولانا عرشی دا ایہ مضمون اینا ودھیا تے اچا اے۔ جہدی جنی وی تعریف کیتی جاوے گھٹ اے۔ اصل وچ ایہو مضمون میرے کولوں ایہ کتاب لکھاون دا باعث بنیا ایں۔ ہن تسی خود ایس مضمون دی اہمیت دا اندازہ کرلو۔ جو کجھ مولانا نے لکھ چھڈیا اے۔ اساں اوہنوں عوام دے فائدے لئی ایس کتاب وچ کٹھا کر دتا اے۔ مولانا دی عربی، فارسی دے رنگ وچ رنگی ہوئی اردو عبارت

دے تہ جمے داخی تے جیرے کول ادائیں ہویا ہے مولوی دل پذیر آکھدا اے

چرب نوالے شاہاں والے ہر گھر نائیں پکدے
مستے ٹکڑے مسکیناں دے چنگے لوک نئیں ڈکدے

یوسف زلیخا

مولوی غلام رسولؒ دا اصلی کارنامہ یا شاہکار اُنہاں دی مثنوی یوسفؑ زلیخا اے۔ جہڑی نہ صرف پنجابی زبان دی بے مثل نظم ایں۔ بلکہ دوجیاں مشہور زباناں وچوں وی ایہدی ٹکر دی نظم مشکل ای لبھے گی۔ ایس موضوع تے مختلف زباناں وچ شاعری دیاں کئی کتاباں لکھیاں جا چکیاں نیں۔ فارسی وچ اک پرانی مثنوی زلیخا ئے فردوسی دے ناں تے ملدی اے۔ جہدا فردوسی نال ایناں ای تعلق اے کہ ایہ شاہ نامے دی بحر وچ لکھی ہوئی اے۔ ہور کوئی خاص گل ایہدے وچ نئیں پائی جاندی۔ اک مثنوی ناظم ہروی نے لکھی اے۔ جہڑی مولانا جامی دی بحر وچ اے۔ شاعر نے اپنے خیال نال جامی نال مقابلہ کیتا اے۔ پر جامی دی لازوال نظم دا مقابلہ سوکھا نئیں۔ جامی نے ایس داستان وچ اپنا دل کڈھ کے رکھ دِتا اے کہڑا اینہوں پڑھے تے بھاں بھاں نہ درد تے گداز، ہنجوں تے ہاواں دا خزانہ پیش نہ کرے۔

اردو وچ ڈھیر سارے شاعراں ایس موضوع تے طبع آزمائی کیتی پر کوئی وی کامیاب نہ ہو سکیا۔ پنجابی وچ تے زلیخا دے شاعراں دا ہڑھ آ گیا۔ ایہناں وچوں فضل شاہ، عبدالستار، دل پذیر، تے بعض حلقیاں وچ شہرت حاصل کیتی۔ فضل شاہ دی بہتی تجنیس دے گھمن گھیر وچ پھس کے رہ گئی جیویں غالب نوں سدھے راہ لاون والے ساتھی مل گئے۔ فضل شاہ نوں تجنیس دے چکر وچوں کڈھن والا کوئی ساتھی مل جاندا تے اوہ پنجاب دا بہت وڈا شاعر ہوندا۔ عبدالستار دا منفرد قصے دے رنگ وچ عقیدیاں دی درستی

سی۔ اوہ ایس مقصد وِچ کافی حد تک کامیاب اے، پر اوہ لطیف جوہر جنہوں شعر آ مندے نہیں، اوہ غلام رسول توں سوا کتھیوں نئیں لبھدا۔ غلام رسول دے سامنے زلیخا دے کسے شاعر دا وی ناں نئیں لیا جا سکدا۔ جیویں فارسی وِچ جامی دی اپنی اک شخصیت اے، ایہویں ای پنجابی وِچ غلام رسول دا اپنا مقام ایں۔ جے کوئی نقاد شبلی دے "تذکرہ انیس[۱] تے دبیر" وانگوں غلام رسول تے جامی دا تذکرہ کرے تے پھر دوہاں بزرگ شاعراں دیاں خوبیاں ظاہر ہو سکدیاں نیں۔ ایس مضمون دی گنجائش دے مطابق دوہاں شاعراں دے اکّے مضمون دے چند شعر پیش کر داواں۔

زلیخا اپنے دوجے خواب وِچ یوسف دا دیدار کر رہی اے، مولانا جامی نے ایس واقعہ دا نقشہ اینج کھچیا اے ؎

ہماں صورت کہ اول زو برو راہ
درآمد با رُخ روشن تر از ماہ

نظر چوں بر رُخِ زیبائش افگند
ز جا بہ جست و سر در پایش افگند

زہے بوسیدہ، کائے سرو گل اندام
کہ ہم صبرم ز دل بردی ہم آرام

بآں صانع کہ از نورت آفریدست
ز ہر آلائشے دورت آفریدست

بگو باریں جمالِ دل ستانی
کہ در اصل از کدامی خاندانی

درخشاں گوہری کانت کدام است؟
گرامی شاہی، ایوانت کدام است؟

ایہناں شعراں دی تاثیر تے لطافت وِچ گل کہن دی لوڑ نئیں۔ مولوی صاحب نے ایس مختصر مضمون نوں بہت کھلار کے لکھیا اے، پر ایتھے تھوڑے ای شعر لکھے جان گے "ہماں صورت"، اوہو صورت توں شروع کر دے نیں ؎

اوہو مانہہ نہورا تازہ، اوہو سرو خراماں
اوہو شہد کر شمیوں رسدا، تری بھنی بادرماں

۱؎ موازنہ انیس دبیر مصنفہ علامہ شبلی نعمانی۔

اوہو ویدکھاں دا آیا جس لائے دکھ بھارے ۔۔۔ اوہو یار جدے وچ درداں وروقت گزارے
اوہو لُٹ لے جاوݨ والا لیا دوجی واری ۔۔۔ اوہو جس دیاں وچ فضیاں کیتی گریہ زاری

زلیخا نے ایس خرابی نظارے دا کی اثر ہوندا اے؟ پرانے زخم ہرے ہو جاندے ہیں۔ خون دے فوارے چلن لگ پوندے ہیں۔

ویکھ چھٹے گھاہ خون فوارے، ڈِگی قدم سر دھر دی
رو رو پکڑ قدم دیاں تلیاں، عجز ہزاراں کردی

جامی نے صرف اینا ای آکھیا سی:۔

"زجا برجست و سرو پا لیش انگند"

غلام رسول نے ایس مضمون نوں کِنّاں کھلاریا اے۔ کتھے توں کتھے نے گئے۔ ہُن مخاطب کرن دا انداز ویکھو۔ جامی آکھدا اے "اے سرو گل اندام"

پنجاب دا جامی آکھدا اے۔

اے دلدار کمنداں والیا محبوبا میں واری ۔۔۔ تیرے ناز کرشمیاں اُتّے میں قربان بیچاری
جیون جوگیا، جو کجھ ہو گیا، سُن لے زلف کہانی ۔۔۔ جے ناموئی میں مرجانی، توں لت خام تھانی
میں پر تیریاں درداں باجھوں اک گھڑی جے وٹانی ۔۔۔ منصب عشق حرام میرے تے میں جندیاں کھاتی
جس دن دا میں خوابے میں تے تکیا گیوں چمکارا ۔۔۔ تِس دن دا طوفان اکھیں تھیں کھل پیا سو بارا
درد میرے دیاں واہراں پیاں، دلیں خبراں گیاں ۔۔۔ شوہ خیاں میریاں توں لُٹ لیاں، روندیاں میریاں نیاں

ایتھوں تک تمہیدی گل بات سی۔ ایس توں بعد مطلب دی گل شروع ہوندی اے حسن بانو یوسف نوں خالق جمال دی مونہہ دنیدی اے۔ حضرت جامی نوں اک وارہ پھیر ویکھو۔ ع

"آں صانع کہ از نور آفریدت"

ہن مولوی غلام رسول دے قلم دی جادو بیانی ویکھو۔

تینوں سوہنا اس سرجنہارے بے عیبا سلطاناں ۔۔۔ جس لکھیاں روغن دے تیریاں بھواں کماناں
وس جواناں، نازیں بھریا، رمزاں دیا استادا ۔۔۔ سوہنی صورت سیرت والیا، رعنا سرو آزادا

تیر انداز، نیزہ باز، شوخا تند صیاد دا   شاہنشاہاں بے پرواہا، خوش قامت شمشاد دا

ایس جادو بھری روانی دے نال حسین مخاطب نوں اک سوال کردی اے، ایس سوال دا جواب صاف ستھرا تے سدھا پدھرا چاہندی اے۔ ایہ اہم نکتہ مولانا جامی دی کتاب وچ نہیں لبھدا۔ مولوی صاحب فرماندے نیں۔

سچ کلام صباحوں صادق، صاف گہر دی آب ل

روشن نوروں، شیریں شہدوں، خوشبو ناک گلابوں

معہ قول بھری، کذب تخیل خالی، درد گواون واتی

کون کوئی قول کہڑی کوتوں کی نیں جنس نہ الی !

سوال جیلے پورا نہیں ہویا ایہ گھاٹا اگلے شعراں وچ پورا ہووے گا بیدلگے ودھن توں پہلوں غالب دا اک شعر سامنے رکھو سے

ہے صاعقہ و شعلہ و سیماب کا عالم

آنا ہی سمجھ میں میری آتا نہیں، گو آئے

پنجاب دا شعلہ بیان شاعر کا غذاں تے موتی کھلار رہیا اے۔

دلیں نہ ہیٹے یا آسمانے اچند ہوویں یا تارا   یا توں سورج، یا توں بجلی یا نوں کجھ نیارا

یا توں صرف برہوں دا شعلہ یا آہاں دیاں لاٹاں   یا توں داغ غماں دا روشن، یا فرقت دیاں اٹاں

انج معلوم ہو رہیا اے زلیخا دا ترجمان شاعر زلیخا نالوں، زیادہ سڑ رہیا اے اوہدے الفاظ، اوہدے دل دی اگ دے چنگیاڑے نیں۔ کدی نہ ٹھنڈے ہون والے چنگیاڑے نیں۔ . . . . . . لکھاری دے دل وچ حضرت مولانا جامیؒ دے علم تے فضل تے اصناف تصانیف دی بے حد قدر اے۔ پر ایہ قدر انصاف دیاں اکھاں نوں بند نئیں کر سکدی۔ غلام رسول دی طبیعت دے دریا دی روانی حکیم قاآنی نوں مات کر رہی اے

لے انجھوں تک مطلوبہ کلام دیاں صفتاں نیں۔ ایس توں اگے سوال شروع ہوندا اے۔

خلوص تے درد سعدی دی غزل نوں پچھے چھڈ رہیا اے۔ اوہ پورا شاعر اے۔ اجہیا شاعر، شائد زلیخا دے سینے وچ وی اینی اگ نہ ہووے۔ جنی غلام رسول دے سینے وچ لانبو لا رہی اے۔ اوہدی فریاد اینی فطری اے۔ کہ وزن تے قافیے دی قید وچ رہ کے وی بے قید ہوندی جا رہی اے۔ اوہدے الفاظ تڑف رہے نیں۔ اوہدے مصرعے سڑ رہے نیں۔ شعراں چوں دھوآں اٹھ رہیا اے۔ چنگیاڑے نکل رہے نیں۔ خدا دے واسطے انصاف! مخدوم استاد جامی دیاں شعراں وچ اینی اگ نئیں۔

اک لمی کہانی وچ شاعر نوں رنگا رنگ دے کردار تے مختلف قسم دے نظاریاں دی تصویر کھچنی پیندی اے۔ جے اوہدے علم، تجربے تے معلومات دے خزانے وچ تھوڑا جیہا وی گھاٹا ہووے۔ کئیاں نازک موقعیاں تے کامیابی نال نہیں نکل سکدا۔ فردوسی دی کامیابی، شیکسپیئر دی وڈیائی دا بھیت ایہدے وچ ای اے کہ اوہ جس نظارے دی تصویر کھچن واسطے قلم اٹھاندے نیں۔ انج معلوم ہوندا اے جیویں اوہ ایہدے ای خصوصی ماہر نیں۔ جدوں ایس نظر نال اسیں مولوی غلام رسول نوں ویکھدے آں تے حیرانی ہوندی اے۔ اوہ ایس میدان وچ دنیا دے کسے وڈے توں وڈے شاعر توں وی پچھے نئیں۔

مثال دے طور تے چند عنواناں دے ہیٹھ اسیں اوہدی معلومات دا اندازہ کردے واں۔

فلکیات

زلیخا ست سال دی عمر وچ پہلا خواب ویکھدی اے، جدھے وچ اوہ یوسفؑ دے دل لٹن والے حسن دا نظارہ کردی اے۔ تے بے خود ہو جاندی اے۔ جس رات ایہ خواب نظر آیا، اوس رات دا منظر تمہید دے طور تے ویکھو

جس راتیں دل پئے کمندیں، اس شب دے دشمن کارے
ندیاں دے سر چا فلک نے نقش لگائے تارے

رنگینی اجرام فلک دی پانیاں دے وچ سارے
گھل گھل کے وچ وہندیاں لہراں، لہر چھلکے لشکارے

کالی رین جھلکدے تارے، وانگوں نین عشاقاں
برگ گلاں تے عرق ترطیل، وانگ متھے مشتاقاں

ایہ اوس عشق بھری رات دا ذکر اے۔ جدوں تاریاں دا عکس جل دے پانی وچ جھلمل جھلمل کر رہیا اے۔ کالی رات وچ عاشقاں دے نیناں وانگوں تارے جھلک رہے نیں۔ پھلاں دیاں پتیاں مشتاقاں دے متھیاں وانگوں تریل نال بھریاں ہویاں نیں۔ ہور سنو

بزم افروز طرب چڑھ زہرہ چمکے چرخ کنارے
چاہڑ قلم سر نقش عطارد، لیکھ لکھے دکھ بھارے

اکبر نحس زحل دے جگروں چھٹے خون فوارے
موت احمر رت رنگی رمس، نین برہوں دی کھیارے

پنجم چرخ مریخوں بھکھ بھکھ لاٹ چھڈن خسارے
رس سیارہ رنگ ہیل مین تھیں، رس رہیا ملغارے

قبلہ قطب فلک دی امر کہ کرن طواف سارے
قدسیاں قربانی گیاں، دلبر دے دربارے

لاٹ شہاب چھٹی چمکاروں، دیویاں دے عمر سارے
حکم ازل دے لوح محفوظوں نقش قدر دے بھارے

ایہناں شعراں وچ فنی اصطلاحات نوں جس طریقے نال ورتیا گیا اے، اوہدے توں شاعر دی فنی واقفیت تے چانن پیندا اے۔ زہرہ نوں آسمان دے کنڈیاں تے "بزم افروز طرب" کہیا جاندا اے۔ ایس تارے دے نال ای "رقاصۂ فلک" اے۔ اوس عطارد نوں منشی یا دبیر فلک کہندے نیں۔ ساڈا شاعر ایہدے کولوں نقش تے تحریر دا کم لے رہیا اے۔ زحل دی نحوست مشہور اے ایہدے اثر نال رات دے کالجے چوں خون دے فوارے چل رہے نیں۔ ایسے وجہ نال "موت احمر" دا محاورہ لیاندا اے۔ موت دیاں تن مختلف قسماں واسطے عربی وچ تن صفتاں آندیاں نیں۔

اَلموت الُابیض :۔ قدرتی موت

الموت الُاحمر : اچانک موت یا جبری قتل نال ہووے۔

الموتُ الاُسُوَد:- جہڑی پھانسی وغیرہ نال ہووے۔
پنجویں اسمان اُتے مریخ دا ظالمانہ جلال وکھایا اے۔ سہیل یمن جنہوں ستارۂ یمانی دی آہندے نیں۔ ایہدی خاصیت رنگ چوڑھنا تے ولدالزنا کُٹّی اے۔ یعنی حرامی نوں مارنا۔ انوری نے متنبی توں اک شعر دا ترجمہ کیتا اے

والدالزنا ست حاسد منم آں کہ طالع من
والدالزنا کشش آمد چو ستارۂ یمانی

مولوی غلام رسول نے اک مصرعے وچ دوہاں خوبیاں ول اشارہ کردتا اے۔ ع
ع رسیا رنگ سہیل یمن تھیں رس دھسیا ملجارے
قطب دا قبلہ تے مرکز فلک ہونا مشہور اے۔ شہاب ثاقب دا ذکر ایس انداز نال کیتا اے کہ قرآن مجید دیاں اوہ آیتاں سامنے آجاندیاں نیں۔ جنہاں وچ شیطاناں، جنّاں کاہناں تے اسمان توں شہابی چنگیاڑے وَرن دا ذکر اے انج کئی تھاواں تے فلکی اصطلاحات ورت کے شاعر نے اپنی اس فن تے مہارت دا ثبوت دتا اے۔

طِب

زلیخا دے دل تے دماغ اُتّے عشق دے حملے دا چوکھا اثر ہویا اے۔ ایہدے علاج دی کوشش کیتی جاندی اے۔ جہڑی ناکام رہندی اے، شاعر نے چند شعراں وچ ایہدا ذکر کیتا اے، جدھے توں اوہناں دی طبی مہارت دا ثبوت مل دا اے [1]

شیخ رئیس جنہاں دیاں عقلاں مہر نیویں کر گیاں
وچ قانون علاج نہ پایا اس دردوں ڈر گیاں

---

[1] ڈِتنکِہا مُوتُھُمْ دَرْاَنَا سُہَیْلٌ کَلَمَتْ لِمَوتِ اَوْلَادِ الزِّنَاءِ

قرشی جیہے موجز بابہ کی کر سک دے کاری ؟

علم ذخیرہ پاس جنھاں، اوہ رووں زارو زاری

شیخ رئیس بوعلی سینا دا لقب اے ۔ یونانی طب دے اسلامی ایڈیشن دے بابا آدم سمجھے جاندے نیں ۔ اوہدی کتاب قانون شیخ ایس فن دی بہت اُچی کتاب اے ۔ اوہدا اخلاصہ پرانے حکیم قرشی نے "موجز القانون" دے ناں نال کیتی اے ۔ جہڑا اج تک طب دے نصاب وچ اگّے چلیا آ رہیا اے ۔ ذخیرہ خوارزم شاہی فارسی وچ تمام طبّی تفصیلات نوں اکٹھا کیتا گیا اے ۔

شاعر آکھدا اے زلیخا دے علاج توں اوہ حکیم عاجز ہو گئے ۔ جہڑے بوعلی سینا دے جوڑدے سن ۔ تے قانون طب دی کتاب جس کسے مرض نوں دوا تے علاج دے بغیر نئیں چھڈیا سی ۔ مرض عشق دے علاج توں خاموش ثابت ہوئی ۔ قرشی جیہے علم واسمندر تے ذخیرہ دے مصنف دی اپنی عاجزی تے کمزوری نوں ویکھ کے رووں لگ پئے ۔

اک ہور شعر ویکھو جدھے وچ طب دے نظری حصے دا اخلاصہ کر کے کجّے وچ دریا بند کر چھڈیا اے ۔

اِکّ دل تے دو ذہن روحاں تن تناں دیاں خلطاں چار نے
پنج حواس تنّے شش رودہ ہفت طبیعی کارے

شاعر دا اصل کمال ایہ اے کہ وزن تے قافیہ وی اے ۔ شعری صنعت سیاقۃ الاعداد[۱] وی قائم اے تے بڑے سنھرے طریقے نال طب دے اصول پیش کر دتے نیں ۔

تن روحاں :- طبعی ۔ نفسانی تے حیوانی نیں ۔ جنھاں دا تعلق تن[۳] اعضائے

---

[۱] مولوی غلام رسول اس شعر دی شرح خود وی کیتی اے جہڑی اکیڈیمی والے نسخے دے وچ موجود اے ۔ بانگی اوہو ای جہڑی مولانا عرشی نے کیتی اے

رئیسہ دل، دماغ جگر نال اے۔ چار اخلاط: خون، صفرا، سودا تے بلغم نیں۔

پنج حواس: ذائقہ، باصرہ، شامہ، سامعہ، لامسہ۔

چھ رودے ایہ نیں: اثنا عشری، صائم، دقیق، اعور، قولون تے معائے مستقیم۔

ست امور طبیعہ ایہ نیں: ارکان، مزاج، اخلاط، اعضا، ارواح قوٰی تے افعال

پہلے ذکر ہو چکیا اے کہ مولوی غلام رسول عملی طور تے تجربہ کار طبیب سن۔

دوائیاں دا علم

ایس سلسلے وچ دواواں دا وی ذکر آندا اے۔ جہڑا علمی طب، نال تعلق رکھدا اے۔ مولوی غلام رسول زلیخا دے باغ دی تعریف کر رہے نیں۔ اوس باغ وچ ہر قسم دے رکھ تے پھل نیں۔ نارنج سینے وچ ٹھنڈ پوندے نیں۔ انجیر دا سواد کئی مہینے رہندا اے۔ ضعف قوٰی دور ہو جاندا اے۔ تلی دا ورم تے گردے دی لاغری تے سینے دے بھارے روگ دور ہو جاندے نیں ؎

نارنجاں سے رسا جوانی ٹھنڈ پوے وچ سینے
چکھ انجیر رہے وچ لب دے لذت چار مہینے
کھاوندیاں دے جاہن دماغوں ضعف قواوں سارے
ورم طحال ہزال انکلیہ سینے دے دکھ بھارے

قرنفل یعنی لونگ دی تاثیر دیکھو ؎

کچھ دا کھ لگدے اچے اچیوں کرسی پردہ نیاں
نے وچ باغ قرنفل بوٹے لٹے ماہ جبیناں
ماہ جبیناں دے دل تائیں قوت فرحت آئی
وحشت تے سودا کیا ڈولے تے دماغ صفائی

دل نوں طاقت تے فرحت دیندے نیں۔ دماغ تے ذہن چمکاندے نیں۔ وحشت تے وسواس دور کر دیندے نیں۔ ملے تپ یعنی بخار نال تلی ودھ جاندی اے اوہدا النسخہ دس رہے نیں ع

گلگل کتے لٹکدی شاخیں لیچھ گواون والی

یعنی زلیخا دے باغ وچ ٹہنیاں تے گلگل لمک رہی اے۔ جہڑی تلی نوں دور کر دی اے۔ پستہ، بادام تے اخروٹ دا ذکر کس انداز نال کیتا اے۔

فنق لوز دوویں وچ جوڑا کشمکش بھرے کنارے

خشک دماغاں نوں ہر شاخوں جھک جھک کرن اشار

ایس لمی کہانی وچ کتے نہ کتے موسیقی دا ذکر وی ہونا چاہی

موسیقی:۔ دا سی۔ قصے وی پاکیزگی دے پکھ نال شاعر نوں ایہدا بہتا موقع نہیں ملیا۔ پر زلیخا دے باغ وچ رکھاں تے بیٹھن والیاں پرندیاں وچ موسیقار دا ذکر آگیا۔ ایتھوں موسیقی دی گل شروع ہو گئی ؎

"زیرک" مرغ لٹک دا شاخوں "حق حق" بھرے گواہی

"موسیقار" اندر موسیقی پڑھدا حمد الٰہی

"زیرک اک پرندہ اے جہڑا "حق حق" کردا اے ایس پکھ نال ایہنوں "حق گو" وی کہندے نیں۔ موسیقار خوش الحان پرندہ اے۔ خوش الحانی دی وجہ نال اوہنوں موسیقار کہندے نیں۔ موسیقار دے ذکروں علم موسیقی یعنی راگاں دا ذکر چل پیا۔

ققنس نار برہوں دا جلیا دیندا خبر فراقوں[5]

ذقت نوری حجاز[4] رہاوے لٹ دا صبر عشاقوں[5] !

بوسلیک[6] صفاہاں کو چک ہوئے بزرگ[9] عراقوں[10]

زنگلیلوں[11] کر راست[12] نغمہ پڑھے "حسینی"[13] طفانوں[14]

آسماناں دے بارہ برجاں دے حساب نال علم موسیقی دے بارہ مقام

---

۵ ققنس سمیت ایہہ بارہ (۱۲) اسمائے معروف نیں۔

مقرر کیتے گئے نیں۔ مولوی غلام رسول نے جس سوچے ڈھنگ نال راگاں دا بیان کیتا اے۔ اوہ قابل داد اے۔ بارہ برجاں دے موسیقی دے بارہ مقام ایہ نیں۔ رہاوے[1] ۔ حسینی[2] ۔ راست[3] ۔ حجاز[4] ۔ بزرگ[5] ۔ کوچک[6] ۔ عراق[7] صفاہاں[8] ۔ نوا[9] ۔ عشاق[10] ۔ رانگلہ[11] تے بوسلیک[12] ۔

ایہناں وچوں ہر اک کئیاں نغمیاں نال مرکب اے۔ ہر اک دا وقت تے موسم وکھرا اے شاعر نے ایس سارے قصے نوں دو شعراں وچ سمیٹ لیا اے۔

ققنس :- اک پرندے دا ناں ایں۔ جس توں بہت راگاں توں علاوہ راگ "دیپک" دی نکل دا اے۔ سنتے اونوں اگ لگ جاندی اے ایس واسطے اونوں بہوں دی اگ دا سڑیا ہویا آکھیا اے۔ مطلب ایہ کہ بہوں دی اگ وچ جلیا ہویا ققنس فراق دی خبر دیندا اے حجاز رہاوے گانے دے وقت عاشقاں دا صبر لٹیا جاندا اے۔ تے بوسلیک صفاہاں کوچک۔ تنگیوں نغمہ راست کر کے حسینی طاق ٹر چھدا اے۔ یعنی سارے راگ گاوندا اے۔ ایہ سارے مشہور راگ نیں۔

بہار تے فراق :- وچھوڑے دی ماری ہوئی زلیخا باغ دی سیر کر کے اپنا غم غلط کرنا چاہندی اے۔ شاعر دی قدرت کلام دا اندازہ ایس توں ہوندا اے۔ اوہ بہار تے فراق دے مناسبات نوں اینج نال بیان کر رہیا اے۔ گویا اک دوجے لئی نوبی وہٹی تے گہنے دا کم دے رہے نیں۔

سیر چمن تھیں دل نے پایاں رمزاں ہور وڈھیرے
نرگس برگ ڈٹھے اودل گزرے اوہا نین لٹیرے
سرو آزاد سندی آزادی ویکھ عشق وچ آئی
تے دلبر دی بے پرواہی لوں لوں وچ سمائی
للی مثال سجن دیاں دنداں ویکھ چنبے دیاں کلیاں
ویکھ شقائق دے رخسارے دل وچ لاٹاں بلیاں

گل لالہ دی خونی صورت کھلی پئی وچ سینے
سینیوں داغ رہوں، گل سنیئے، جھاڑے نقش نگینے

زلیخا سیر توں واپس آرہی اے۔ دل کسے طرح ٹک دا ای

• بجلی دی چمک :- نہیں۔ راہ وچ اک تھاں اکٹھ ویکھیا پچھن نال پتہ لگا،
کہ ایتھے اک کنعانی غلام وِک رہیا اے۔ حیرانی نال پچھدی اے۔ ایہ کیہوں دا
غلام ایں۔ جدھے واسطے ایڈا وڈا میلہ لگا ہویا اے۔ کنیزاں نے حال معلوم کرن توں
بعد دسیا، غلام بہت سوہنا ایں۔ ہر کوئی اونوں مُل لین واسطے بے تاب اے
زلیخا دی بے چینی ہور ودھ جاندی اے تے آکھدی اے ؎

جے ایہ بندہ سوہنا دک دا ایں بھی سوہنے کُٹی
خبر نہیں اج لُٹی جاسی کون کوئی جڑھ پُٹی

ہن اوہ اکھیں ویکھن لئی تیار ہو جاندی اے ؎

کرے وچار نظر بھر ویکھاں ڈٹھس گھت نظارہ
پئی نظر چھٹ گیاں آہیں لیا پچھان پیارہ

بے ہوش ہو کے ڈگ پوندی اے پھیر ہوش وچ آکے آکھدی اے ؎

جھڑی عشق نوں محبوب اہاری ایں وک گئی نظاریں
کتھوں آیوں وک داپھروں شہراں دے بازاریں
توں شہر وکیں ایں جنگل لبھاں، ایس تے مُل وکا دیں
سائی جان جہان نہ قیمت ارزاں اجے دساویں

یعنی جے جہانے دے طور تے سارا جہان دے دتا جاوے تے پھیر وی
توں سستا ایں، سارا جہان سائی ہو کے وی تیری قیمت نئیں۔ جے ایج دی توں
مل جاویں، پھیر وی سودا مہنگا نئیں سستا اے۔
ایس اچانک بجلی دی روشنی دے تاثر نوں سمجھن واسطے مرزا غالب دا ایہ
شعر سامنے رکھو ؎

گرنی تھی ہم پہ برق نہ طور پر
دیتے ہیں بادہ ظرفِ قدح خوار دیکھ کر

یوسف دا حسن سبھناں نے ویکھیا۔ پر جو زلیخا نے ویکھیا اوہ کسے ہور نوں نظر نہ آیا۔ زلیخا دی زبان توں چند شعر سنو۔

سو سو چند اک دن تیرے دا ل تکن وچ گھاتاں
واریاں ساریاں تار زلف تھیں تاریاں بھریاں تاں

جیوں جیوں اگے ودھو۔ اگ دے بھانبڑ مچ دے جاندے نیں۔

میں واری بازار وکیندیاں؛ گل تلیندیاں جاناں ل
میں وکنے تھیں اگے ویکیاں کوک سنی سلطاناں
عشق دَنیں میں ویکدی آہی، تیرے شوق وہاجی
مصر لٹی، بیماریاں لایاں، اج گل پئیوں علاجی

ایس سلسلے دا اک مصرع ویکھو جدھی تعریف نہیں ہو سکدی۔
میں وچ آس تیری دے ہر دم مینڈھ سرایاں

مطلب ایہ کہ تیرے وصال دی آس وچ پیریاں جاگ کے کٹیاں راتاں تے ہنجواں نال بھرے ہوئے دن ایویں گزرے جیویں اکھاں ہر وقت تیرے دی نوک نے رکھیاں نیں۔ ایتھے سعدی دا اک شعر یاد آ رہیا اے۔

ز دیدنت نتوانم کہ دیدہ بر بندم
گر از مقابلہ بینم کہ تیر می آید

تیرے ویکھن توں اکھاں نیند نہیں کر سکدا بھاویں سامنیوں تیر آوندا ہویا نظر آوے۔

غلام رسول دا مصرع سعدی دے شعر نالوں کتنا اچا اے۔ ایہدے واسطے شرح تے دلیل دی لوڑ نہیں۔

ہن زلیخا اپنی پرانی محرم راز دائی نوں دس دی اے

کرے پکار ایہہ مائی دائی میر بالی خواباں والا
عشق جدمے وچ گود کھلیندیاں پتنا زہر پیالہ

ایہہ اوہا ہیں جس دے کارن پایاں ایڈ ایڈا یاں
جس نے شہہ ختیاں تے وڈیایاں میرباں روہڑ وگایاں

جس دی وچہ اڈ بک اکھیں نے کنڈیاں فرش وچھائے
تاریاں بھریاں راتاں دے وچ روندیاں وقت وہائے

ایہہ اوہا ہیں جس دے منخضول زہر پیالے پیتے
غم ، دکھ دے پیراہن جس نے ہیں کارن خود سیتے

غم دکھ دا پیراہن کتا سوہنا استعارہ اے یعنی جسم نوں غم دی تاثیر نے ڈھک لیا اے - عاشق دے سر پیر تے دکھاں دا گھیر لپے چکا اے - جس توں بچ کے نکلن دا کوئی رستہ نہیں ، غالباً ایہہ بیان کرن دا انداز ایس آیت نوں لیا گیا اے

فَاَذَاقَهَا اللّٰهُ لِبَاسَ الْجُوْعِ وَالْخَوْفِ (نحل رکوع ۱۴)

اللہ تعالیٰ نے اس رستی نوں بھکھ تے خوف دا لباس چکھیا اے -
آیت دی بلاغت لمی تفسیر چاہندی لے - ایتھے اوہدا موقع نہیں - اگلے شعر جہڑے ہور نیز ہوندے جا رہے نیں ، ویکھو ۔

لے مائی ایہہ دلبر میرا رانہیں آون والا
ویکھ سکیں تے ویکھ پیاری لٹ لے جاون والا

پھیر سہیلیاں نوں خطاب ہوندا اے ۔

لٹو سہیلیو نظراں کھولو سوہنے دا منہ تکو
اس تھیں دور نئیں چل جانا پھیر کتھے تک سکو

ویکھو نی اس ناز کتی نوں کنب جوانیاں لایاں
ویکھو نی اس بے پرواہیاں پھیر دھجاتیاں پایاں

دوڑیو نی ، اس گھیر لیاؤ ، گھیر لوں نکل نہ جاوے
پکڑیو نی ایہہ چلا نہ جاوے مت مڑ پھیر نہ آوے

ایس بے ساختگی دی داد کون دے سک دا اے۔

سوز تے گداز غلام رسول دا خاص مضمون اے۔ سُنن تے

سوز تے گداز:- پڑھن والے دے سینے وچ جے پتھر دا دل نہ ہووے تے اوہ اس کتاب دے پڑھن سُنن ویلے بار بار ہوکے تے ہنجواں دا اخراج پیش کرن تے مجبور ہو جاندا اے۔ شاعر دا اپنا دل درد تے غم دا سمندر اے۔ جہڑا کدی وی نئیں سُک دا۔ ایہو چیز شعر دی جان اے ایہدے بارے ای آکھیا گیا اے

" از دل خیزد بر دل ریزد "

جس شاعر کول ایہ دولت نئیں اوہدی شاعری جھوٹے موتیاں دا وکھاوا اے۔ اوہ بے جان بُت بناون والا آزر اے۔ اوہدی پیداوار اوہدی زندگی وچ مر جاندی اے۔ ایہدے الٹ درد بھرے دل وچوں نکلے ہوئے بھڑٹا کر دین والے شعر شاعر نوں لافانی بنا دیندے نیں۔ اردو وچ کِنے ای فن دے استاد گذرے نیں۔ جو میر تقی دے سوز تے گداز توں خالی ہون دی وجہ نال صرف تذکریاں دی سجاوٹ بن کے رہ گئے نیں۔ سعدی دی غزل دے سوز نے اوہنوں غزل دا پیغمبر بنا دتا۔ موجودہ زمانے وچ اصغر۔ فانی۔ حسرت تے اقبال دی بلندی دا بھیت وی وی ایہو ای اے۔

" کچھ ہاتھ نہیں آتا بے آہ سحر گاہی "

غلام رسول دے دور دے دو شاعراں وچوں کوئی اوہدی علمی بلندی نوں وی نئیں اپڑ سکیا۔ بلکہ پرانے زمانے دے دنیا دے شاعراں دی قطار وچوں وی مشکل نال کوئی ورلا ای اوہناں خوبیاں وچ اوہدی ٹکر دا نکلے گا۔ صرف ایس ای موضوع تے شاعری دی رنگا رنگ تخلیق دسن واسطے اک پوری کتاب دی لوڑ اسیں ایس مضمون دی گنجائش دے مطابق چند نمونے ای پیش کراں گے۔

زلیخا یوسف دا وصال حاصل کرن واسطے اک محل تیار کر دی اے

فن تعمیر:- جدھی تعمیر وچ فن تعمیر دا وی کمال وکھایا گیا اے۔ شاعر دی نظر

ایہدی جزئیات تک اپڑسکدی اے۔ ایہدے وچ تعمیری فن توں وکھ طالب تے مطلوب وبہاں شوق وچ وادھا کرن والیاں تصویراں ٹنگ رہیاں نیں۔ ضلع ہوشیارپور (پنجاب) دے اک غیر معروف پنڈ دے رہن والا شاعر جیدوں ایس محل دی تعریف کردا اے۔ تے اینج لگدا اے۔ کہ اوہدی عمر شاہی محلاں وچ گزری اے۔ تے شاہی انجنیئراں نال رہ کے اوس نے ایس فن دیاں باریکیاں تے عبور حاصل حاصل کیتا اے سے

تے معمار عزیز پہنچائے فن جنہاں فرہادی
مینا کار فلاک دے طاقے نقش بخشن استادی

ہر خانہ زیبا گلشن اندر سوہنا نظری آیا
آبنوس در صندل بانہہ تے وچ عاج جڑایا

چالی وچ ستون سنہری، موتیاں جڑت جڑائے
زریں اسپ شکم بھر نافہ کول ستون ٹکائے

لعل آکھیں، دم پر یاقوتوں، قطع عجیب زیبائی
مور درخت صحن وچ اس دے زینت حد نہ کائی

شاخاں اتے مور بنائے لعلوں بیسہ بنائے
بال زمرد، اکھاں موتی، چنج عقیق سوہائے

نال اوہ اُڈدے نا اوہ بولن، بیٹھے رہن چپ کیتے
تے اوہ مست حسن دے نشیؤں، جام جمالوں پیتے

اس کوٹھے دی چھت سنہری، لعل جڑے دیواریں
رنگیں فرش زر جد والا، بھاوے نقش نگاریں

زریں تخت وچھایا اس وچ گوہر جڑے چوپھیرے
مینا کار مقاماں گوشے، ہوون دور اندھیرے

مولوی غلام رسول دی مثنوی یوسف زلیخا چھ ہزار چھ سو چھیاٹھ شعراں

تے کھلری ہوئی - ایہدے وچ ہر قسم دے رنگا رنگ مضمون تے مختلف موضوعاں تے طبع آزمائی کیتی گئی اے - باریک توں باریک، عالمانہ، صوفیانہ، فلسفیانہ مضمون نازک توں نازک جذبات تے خیالات متصوفانہ اشارات تے تاریخی تلمیحات اکو جیہی آمد دے نال نظم دی لڑی وچ پروندے چلے گئے نیں، اتے معجزے دی حد تک اپڑیا ہویا کمال ایہ اے - کہ ایہ سارا کارنامہ صرف اک مہینے ماہ محرم وچ پورا ہویا چنانچہ آخیر تے خود شاعر لکھدا اے سے

جس دن ایں آغاز قصے تے اسم اللہ دا پڑھیا
بارہ سو تے نوے ہجری سال مبارک چڑھیا ۱۲۹۰
سارا ماہ محرم مہینوں وچ تصنیف دہایا؛
اج آخیر محرم سندی جاں مقصد ہتھ آیا

کتاب دا ناں "احسن القصص" اے - ایہدے عدداں نوں تن وار جمع کر دیئے تے تاریخ تصنیف نکل آوندی اے، احسن القصص دے عدد چار سو تریہ نیں - ۴۳۰

احسن القصص دھر نام قصے داہیں لکھیا تن واری
پورا سال ہویا تصنیفی نال رب دی یاری

رفقیر محمد فقیر ایس شعر نوں نئیں سمجھ سکے اوہ اپنی کتاب "ہارے" وچ لکھدے نیں - جہڑی پنجابی فاضل دے کورس وچ شامل اے "اک سال وچ یوسف زلیخا لکھی"

کتاب دا مڈھ حمد باری توں بدھا اے - شاعر نے ایس لطیف موضوع نوں اٹھاسی شعراں وچ ولیٹیا اے - عالم لوک تے پنجاب دے صوفی اہناں بہت وڈی سند سمجھدے نیں - جدوں اوہ اپنیاں محفلاں وچ وجود تے شہود دی گل بات کردے نیں تے مولوی صاحب دیاں شعراں نوں سند دے طور تے پیش کردے نیں - ایہ شعر پڑھن نال پتا لگ دا اے کہ شاعر نوں توحید شہودی دی ذات بحث

حادث - قدیم ، عدم تے وجود دے بھیت - عہد الست تے بلیٰ - امانت دا بھار نفس ، روح ، قلب ، خلق ، امر ، عرفانِ نفس - ڈانٹ ، نفس امارہ ، سیرالی اللہ ، نفی اثبات ، شرح آیت نور - تفسیر آیت فی انفسکم جیہئے سائل تے علمی تے کشفی طور تے عبور حاصل اے - بعض شعر اپنے موضوع دی ڈونگھائی دی وجہ نال بہت ڈونگھے ہو گئے نیں - جنہاں دے معنے سمجھنے کوئی سوکھا نہیں -

قرآن دیاں آیتاں :- بعض شعراں وچ قرآن پاک دی بہت ای پیاری تفسیر کیتی گئی اے - مثلاً سورہ دہر دی پہلی آیت جہدا مطلب ایہ اے "کیا انسان تے اجیہا وقت نئیں آ چکیا - جدوں اوہ کوئی قابل ذکر چیز نئیں سی" ؎

ناسیں شے مذکور کدائیں اندر وقت وہائے

فیض وجود عدم تے چمکیا کھولے راز چھپائے

یعنی انسان دا ماضی ایہ اے - کہ انسان کوئی قابل ذکر چیز نئیں سی ایتھوں تک کہ عدم دے انھیرے تے وجود دے سورج دی روشنی پئی تے چھپے ہوئے بھیت ظاہر ہو گئے -

امانت دا بھار :- صوفی شاعر نے امانت والی آیت دی عجیب و غریب تفسیر کیتی اے - حافظ شیرازی آکھدے نیں ؎

آسماں بار امانت نتوانست کشید

قرعہ فال بنام من دیوانہ زدند

آسمان امانت دا بھار نئیں چک سکیا - مجھ دیوانے دے ناں نے فال دا قرعہ کڈھ ماریا - اینج ای ایہ شعر مشہور اے -

انسان کشید بار امانت نگہ کنید

مارا ازیں گیاہ ضعیف ایں گماں نبود

ویکھو انسان نے امانت دا بھار چک لیا - سانوں ایس کمزور تے ایہ آس نئیں

سی جے فارسی تے اردو شاعراں دے صرف ایس مضمون دے شعر اک تھاں کٹھے کیتے جاون تے پورا دفتر تیار ہو جائے گا۔ ایس تے صوفی علامہ غلام رسول دی نکتہ آفرینی ویکھو

بار امانت چانہ سکے زمین فلک بیچارے
انس، ظلوم، جہول اٹھایا ہن کیوں عہدوں ہارے

ایہدے بعد کیئیاں شعراں وچ معرفت دے بھیت بیان کیتے گئے نیں اگے چل کے پھر اوہو عہد یاد کرا ندے نیں سے

اے غمارہ نہ ہار قراروں انت پچھول منتھ ملناں!
کت ول چلیوں؟ کدھر چلنا؟ کس سنگت وچ رلنا؟

یتھ اوس جماعت وچ رکن دا عہد سی، جنھوں "منعم علیہم" دی سند مل چکی اے اپر غدار وعدہ توڑ انسان "مغضوب علیہم" تے "ضالین" دی قطار وچ ل رہیا اے راہیں شعر دی شرح ایں وی اردیباچہ دی شرح" دے مرنانویں تھلے کیتی اے۔ پر جہڑا نکتہ مولانا عرشی نے سمجھیا اے اوہ قابل داد اے۔ یعنی "منعم علیہم" انعام پاون والے لوک تے "مغضوب علیہم" غضب کیتے جاون والے۔ وڈھیا نکتہ اے۔ جہڑا میرے ذہن وچ نئیں آیا) خوبی والی گل تے ایہ اے کہ شاعر حمد دا فرض ادا کر رہیا اے۔ ایہدے نال نال عملی تبلیغ دا حق وی پورا کردا جارہیا اے سے

ظالم جاہل جے نہ ہوندوں نہ پوندوں وچکارے
ایہ ہے مدح، مذمت ناہیں، اس وچ نازہ اشارے

یعنی ظالم تے جاہل دی مدح اے۔ ایس وچ انسان دی مختاری دا اعلان اے، جس توں باقی تمام مخلوق محروم اے۔

بت منا جات: حمد دے سلسلے وچ اعلیٰ، اخلاقی، تفسیری، تبلیغی تے صوفیانہ نکتے بیان کرن دے بعد اللہ تے بندے دا حقیقی تعلق بیان کردے نیں۔ اک

پاسے سر توں لے پیراں تک لوڑوندی اے۔ تے دوجے پاسے بے حساب رحمت اے گا

مِنكَ اِحْسَانٌ وَفَضْلٌ بَعْدَ اِعْطَاءِ الْجَمِيْلِ

فرماوندے نیں سہ

تیں ہوندے میں کتھوں جاواں نائیں ہور ٹھکاناں
جے تقصیروں ہیں پر دامن غالب فضل ربانا ں

ایہ گرداب انھیر غماں دا دنیا نام سداوے
پھر بھرے وچ بیڑے غرقن جے نہ بنے لاوے

میں بندہ توں صاحب میرا انت نہ تیں وڈیائیوں
رحمت تیری بہت زیادہ بندے دی بریائیوں ! لے

ایس سلسلے وچ بعض ہور دیاں گلاں وی وسدے نیں۔

ایہ اقرار نبیاں والا " لَا اُحْصِیْ " وچ آیا ٢
کنہ تیری کُہ پا نہ سکے توں بے مثل خدایا

حادث عقل دراڈی وگن تے توں نیڑیوں نیڑے
خود تھیں نیڑے اعقل نہ پاوے تے نہ راز نکھیڑے

لے مولانا گرامی کہندے نیں۔

عصیانِ ما و رحمت پروردگار ما
آں را نہایتے ست نہ ایں را نہایتے

یعنی ساڈے گناہ تے رب دی رحمت، دونویں بے نہایت نیں۔
ایس تے سخت اعتراض ہویا کہ بندے دی کوئی چیز اللہ دی کسے صفت وانگر لا محدود نئیں
ہو سکدی پر غلام رسول دا شعر ایس عیب توں پاک اے۔

٢ ایہ اک حدیث ول اشارہ اے جہدا مطلب ایہ اے۔
"اے اللہ میں تیری صفت ثنا پوری طرح نہیں کر سکدا۔ مگر او ہو ثنا جہڑی کا توں
خود اپنے بارے (قرآن وچ) فرمائی اے۔

آخر وچ پھر مناجات ول آوندے نیں ؎

توبہ دی توفیق اسانوں دیویں پاک الاہا
در اپنے دا رکھ سوالی ہر دم شاہنشاہا
قدم نبی دے پچھے یارب سدھے راہ چلائیں
اندر قوم نبیاں گیتا توں سرور جس تائیں

نعتِ رسولؐ:- حیتھوں تک میں غور کیتا اے۔ نعتِ رسول دا معاملہ حمد باری نالوں وی نازک اے۔ شاید ایہو ای سوچ کے کسے بزرگ نے آکھیا سی ع

"با خدا دیوانہ باش و با محمدؐ ہوشیار"

عرفی دے ذہن وچ ایہو ای احساس دی نزاکت دا خیال آکھڑ رہیا سی جدوں نعتیہ قصیدہ لکھن دیلے اوہدے قلم وچوں ایہہ مصرعہ نکلیا۔ ع

"در نعتِ تو سر بردم تیغ است قلم را"

عام نعت آکھن والے شاعر تے عام نعت سنن والے لوک ایہناں عام مضموناں نوں نعت سمجھدے نیں۔ تے جھومن لگ پوندے نیں۔ جہڑے عام غزلاں وچ ورتے جاندے نیں۔ فرق صرف ایہہ ہوندا اے۔ انہاں دا مہاڑ (رخ) عام معشوقاں توں پھیر کے ذاتِ رسالتمآبؐ ول پھیر دتا جاندا اے۔ اوہو ونگیاں زلفاں، اوہو آن کھلی کلی ورگا موہنہ، اوہو پھلاں ورگیاں گلہاں۔ تے ایہو جہیاں تشبیہاں۔ میرے خیال وچ ایہہ صاحبِ نعتؐ دے مقام نوں پچھانن دا کوئی چنگا ثبوت نہیں۔ اصلی تے معیاری نمونہ ویکھنا ہووے تے قرآن پاک وچ حضورؐ دے وصف ویکھنے چاہی دے نیں۔ جہڑے وحی دی زبان وچوں ادا ہوئے نیں۔ جنہوں اُم المومنین عائشہ صدیقہؓ اک نکے جہے فقرے وچ لدا کیتا اے کَانَ خلقہ القرآن۔ یعنی جے قرآن دی تعلیمی روح نوں کسے اک مادی جسم تے شکل وچ ویکھنا ہووے تے اوہ آنحضرتؐ صلعم سن۔

ایس اُچے نفرے دے مقابلے دی نعت اج تک نئیں ہو سکی۔ تے نہ آون والے وقت وچ ہووے گی۔ جنہاں محتاط شاعراں نعت دے ادب دا خیال رکھیا اے آنہاں نے ایس دی ہدایت دے سومے چوں اپنے بیان دے پیالے بھرے نیں۔ شیخ سعدیؒ دا مشہور تے مقبول قطعہ ایہدی اعلیٰ مثال اے۔

بلغ العلےٰ بکمالہٖ کشف الدجےٰ بجمالہٖ
حسنت جمیع خصالہٖ صلوا علیہ و آلہٖ

مسدس وچ مولانا حالی دا نعتیہ بند وی بہت چنگا اے۔ ع

"وہ نبیوں میں رحمت کا لقب پانے والا"

آؤ ہن ایس معیار تے مولوی غلام رسول نوں پرکھیئے۔ فرماؤندے نیں:۔

رحمت نور جہان کھلارے امرضاں دلاں گوایاں
ڈب دیاں بوہاں کڈھ کرم نظیں بیڑیاں بنے لایاں
گم گیاں نوں راہ دکھائے روگ گئے بیماراں
تاریکی وچ چل دیاں تائیں بلیاں شمع ہزاراں

واگاں دل مقصود چلایاں، موڑ کو راہوں اونویں
واہ سیّد ثقلین محمدؐ، تہ گئے عالم دونویں
پاون ہاریاں سب کجھ پایا مُنکر گئے اجائیں
احمد باہجھ نہ ہندے پیدا، جنت راز کدائیں

ایہ اے احتیاط کہ ناں نبی نوں رب دے تخت بہایا جاوے، تے ناں رسالت دے سدھے راہ توں والی برابر پھریا جاوے۔ جے مضمون دی تنگی رکاوٹ نہ پاندی تے نعت غلام رسول دے ہر ہر مصرعے دی تصدیق قرآن دیاں آئتاں نال کیتی جا سکدی سی۔ نعت والے عنوان وچ آل، صحابہ تے اماماں دی تعریف کیتی گئی اے، آخر وچ آنہاں دیاں فضیلتاں بارے قرآن

دی تصدیق دی مہر لا دتی گئی اے۔ ع

"رضوان اللہ حق تماماں آکھاں لکھ لکھ ماری"

جنہاں دلاں وچ غیظ صحابہؓ حیف تنہاں ایماں نے

اوہ مصداق "لیغیظ بہم[1]" دے بھانویں کسے زمانے

ایہہ لے تبرکاں توں بعد داستان شروع کرن نوں

ترغیبِ عشق تے رضا۔ پہلے مشہد عشق تے عالم رضا دے اُچّے مرتبے دل بڑے چلتے شوق نال رغبت دلائی اے۔ فرماوندے نیں:

ساقی آب طہور طلب دا، جام مرے بھر پائیں
دریا ذوق محبت والا، گھٹ دِلا پی جائیں

عشق بناں تن دشمن دل دا، تے دل دشمن تن دا
ویری نال پیا وس میری، وانگ خار چمن دا
عشق بناں دل مردہ غافل، کس گنتی وچ آوے
عشق دلاں نوں صیقل عناں بخشیں کر شمشیر وکھاوے

عشق کرم دا قطرہ ازلی، تیں ہیں دے وس ناہیں
اِکناں لبھدیاں ہتھ نہ آوے، اکناں دے سر پیچ راہیں
اکناں کھپ دیاں عمر گوائی، پلے پیا نہ کائی؛
اِکناں ہوش حیدو کی آئی، ایہہ نعمت گھر آئی؛

---

[1] اشارہ اے ایس آیت قرآنی دل۔ محمد رسول اللہ والذین معہٗ ...... لیغیظ بہم الکفار ... الخ محمد رسول اللہ اور ان کے رفیق کفار کے حق میں سخت اور آپس میں رحم دل، رکوع وسجود کرتے اور خدا کے فضل کے طالب رہتے ہیں، سجدوں کے نشان ان کے چہروں (ماتھوں) سے نمایاں ہیں ... ان کا عروج و اقبال کفار کے دلوں میں حسد کی آگ بھڑکانا ہے (الفتح رکوع ۴)

ایس سلسلے وِچ اونہاں لوکاں دے وصف بیان کردے نیں، جہڑے عشق دے دے سلوک وِچ کامیاب ہوندے۔

اس دنیا دی گردن اُتّے قدم ومصرے لنگھ جاوے
بحر طلب وِچ رڑھیا جاندا لوکاں نظر نہ آوے
جھاں جھلّے تلوار بہوں دی قدم نہ موڑ ہٹاوے
تیغ وگے پر پیر اگاہیں، زخموں خندہ نہ پاوے

خواجہ حافظ نے حادث تے قدیم دے وصال دی ترکیب دسی اے گا
"تو خود حجاب خودی حافظ از میان بر خیز"

مولوی غلام رسول فرماندے نیں ؎
وِچ اڈیکاں وقت وہاوے، وصل ملن دی تانگے
گرد غبار امکانے والا گذرے اکت الا تنگے

ایس اک الاہنگ نوں ویکھو، اوہو صوفیہ دا مشہور مقولہ "یک قدم بر خویش و دیگر در بزمِ وصال" دل والے کہندے نیں۔

نہ شود نصیب دشمن کہ شود ہلاک تیغت
سر دوستاں سلامت کہ تو خنجر آزمائی

ایہو خیال کِنّے پیارے انداز نال ادا ہو رہیا اے:۔
پیوے گھول پیالے زہروں مستی چڑھے سوائی
وَجے تیغ کہے "بسم اللہ" ایہہ محبوب لگائی

خواجہ حافظ دا مطلع اے:۔ ع
کہ عشق آساں نمود اوّل، ولے افتاد مشکلہا

ایتھے ایہدی تائید ہو رہی اے:
عشق چنگا پر اوکھے پینڈے، مرد ہوئے دکھ جھلے

پر ایہدے نال جو صلہ وی وڈھا وندے نیں ؎

مردا! ڈر واں نہ جائیں، دیکھ چمک دیاں تیغاں
نسّے جاندے خود پچھتاندے، مردے نال دریغاں

مشہارہ عشق، شہادت اکبر قتل ہوویں اک واری
قسم دلا! دھر پیر نہ پچھے زخم اِکّا جھل کاری

سبحان اللہ! ایسے موقع تے یار رسولی یاد آ رہیا اے جیہن جان بجھ کے "پیر" دی تھاں لفظ "یار" ورتیا اے۔ کیہ کیتا جاوے دل دی آواز ایہ ای سی، سعدی

نال دہی در راہِ حق نانت دہند
جان دہی در راہ حق جانت دہند

جانِ شورو تلخ پیشِ تیغ بر
جانِ چو دریائے شیریں را بخر

مثل مشہور اے حلوا کھان واسطے موہنہ چاہی دا اے۔ ایویں تھوڑا

نندیا:۔ جیہا بدل کے اینج وی آکھیا جا سکدا اے۔ کہ نِندیا کرن واسطے طبع سلیم تے علم چاہی دا اے۔ طرح تیہہ ہر شاعر کر لیندا اے جیہا نویں اوہ حسن دی مدح ہووے جنہوں غزل کہندے نیں۔ بھانویں مال، دولت تے بھانویں سرکار دی جہنوں قصیدہ آہندے نیں۔ ایس موضوع تے اپنے دیوان تے کتاباں دے اپنے ڈھیر نیں۔ جنہاں دا حساب دنیا دا کوئی حساب دان نہیں کر سکدا۔ غزل ہووے بھانویں قصیدہ نفس مضمون اک ای ہوندا اے اکھاں واسطے اوہو ہرن دیاں اکھاں تے نرگس دا پھل۔ گلہاں اوہو گل یاسمین زلفاں واسطے سنبل تے ریحان، چال واسطے اوہو چکور دی چال، غزل دی شاعری دا سرمایہ اے۔ ابر کرم، دریا نوال، کانِ جوہر دی قسم دیاں اکھراں نال قصیدے دی دکان سجائی جا سکدی اے۔ جے اک قصیدے وچوں اک ممدوح دا ناں کڈھ کے دوجے دا ناں لکھ دتا جاوے۔ تے آسانی نال کھپ سکدا اے۔ کیوں سارے ممدوح اکو جیہے سکہ مرد دے ٹھپاں دالے تے

دارا دے بھاگاں والے ہوندے نیں - اینج ساری دنیا دے معشوق وی اک طرح دے جادو بھریاں نظراں - بھواں کماناں - دھرو کرن والے تے وفا دے ویری سمجھے جاندے نیں - کوئی غزل کسے خاص بندے نال تعلق نئیں رکھدی - دس ویہ دیواناں نوں الٹ پلٹ کے پڑھیے جے تساڈی طبیعت تھوڑی جہئی وی موزون واقعہ ہوئی اے تے تسی وی ونگی سدھی غزل کہہ سکدے او - صاحبِ طرز بننا تے کسے کسے دے وس دا روگ نئیں ہوندا اے - مرزا بیدل عظیم آبادی غالب دہلوی - سعدی تے حافظ ہو رگے - جدت پسند، ندرت کار شاعر دنیا بھر دی شاعری وچ بہت تھوڑے دسن گے - اچھے لوک بنے بنائے آوندے نیں تے تلامیذ الرحمٰن دے اُچے مقام تے جا بہندے نیں -

البتہ ہندیاتے برائی کرنی بہوں اوکھا کم ایں - ٹھٹھا، مخول، پھکڑ تولنا، بھانڈپن دے کنڈیاں توں بچ کے ہندیا دا ٹھیک حق ادا کرنا جدھے وچ جدھی ہندیا کیتی جاوے - اوہدا صحیح روپ ساہنے آجائے - اردو وچ سودا تے انشاء دیاں ہجواں مشہور نیں - فارسی وچ سعدی - قاآنی - شفائی عبید زرکانی وغیرہ دے ناں آوندے نیں جے مینوں معاف کیتا جاوے - تے ایہ عرض کراں گا - انہاں بزرگاں وچوں بہت گھٹ نوں کسے دی ہجو دے کم وچوں نکلن دا مان نصیب ہویا اے - انشا دے سارے علم تے فضل دے باوجود بزرگ شاعر مصحفی نے اوہنوں ایہہ خطاب دتا سی -

شاعر تو نئیں ہے تو کوئی بھانڈ ہے بھڑوے" قاآنی دی کتاب "پریشاں" فارسی دی اعلیٰ جیلو عبادت اے - انہاں وچ اک مصرع وی اجہیا نئیں جہڑا کسے شریفاں دی محفل وچ پڑھیا جا سکے - اینج ای حکیم شفائی تے سوزنی دا کلام پڑھ کے پڑھن والا کوئی چنگی رائے قائم نئیں کر سکدا اے - البتہ سودا دیاں بعض ہجواں اجہیاں نیں جنہاں توں شاعر دے کھلے علم تے ذوقِ سلیم دا ثبوت ملدا - مرزا غالب اک منکھ دی ہندیا وچ آکھدے نیں -

ہم چوں ناقابلے در صُلبِ آدم بودہ است

زاں سبب ابلیس ملعون سجدہ برآدم نہ کرد

ابلیس نوں پہلوں ای پتہ لگ گیا سی - کہ آدم دی نسل وچوں ہزاراں سال بعد تیرے جہیا اک نالائق انسان جمناں اے ایس وجہ نال اوہنے آدم نوں سجدہ کرنا مناسب نئیں سمجھیا - بالکل نواں تے ستھرا مضمون ایں، پر ہر نالائق بندے نوں کہیا جا سکدا اے - غالب دے مخاطب دی ایہدے وچ کوئی خاص خصوصیت نئیں - انج غالب نے اک ہور بندے دے بارے وچ آکھیا اے ؎

بامن از جہل معارض شدہ نامنفعلے

کہ گرش ہجو کنم آں بودش مدحِ عظیم

اک اجہیا بے حیا، جہالت دی وجہ نال میرے منہ آرہیا اے - جے میں اوہدی نِندیا وی کراں - اوہدے واسطے فخر دا باعث ہو جائے گی - اوہ خیال کرے گا - کہ غالب جہئے وڈے شاعر نے مینوں خطاب دے قابل سمجھیا بھانویں نندیا دے رنگ وچ ای کیوں نہ ہووے -

ایہ وی کسے خاص بندے دی خصوصیت نئیں - ساری اک بدصورت وی نندیا کردا اے -

تو گوئی تا قیامت زشت روئی ؟

بروختم است دبر یوسف نکوئی ؟

اوہ اجہیا کہ رہیا اے کہ تسی اونوں ویکھ کے من لیندے - جیویں یوسف تے حسن ختم ہو گیا، اوویں قیامت تک بدصورتی ایہدے تے ختم ہو گی -

ایہ بھانویں نندیا دی انتہا اے - پر کوئی وکھری گل اپنے اندر نہیں رکھدی پنجابی شاعری وچ سید وارث دا مقام بہت اُچا اے - پر ایس بارے ایہ مشکل اے کہ اوہدے ول جہڑے شعر منسوب نیں - یقین نال نئیں آکھیا جا سکدا - کہ ایہ شعر اوہدے نئیں یا کسے ہور دے - اوہدی مایہ ناز کتاب ہیر دیاں بعض نسخیاں

وچ ہز لیہہ شعر پائے جاندے نیں - عقیدت مند آنہاں شعراں دی عجیب و غریب تاویل کر دے نیں - پر انصاف تے ایہہ اے - پئی جے واقعی ایہہ شعر وارث شاہ دے نہیں - تے یقیناً وارث دی شان توں ڈگے نیں - ایس ول اشارہ کرنا ای کافی اے - ایہہ اوہ موقع اے جدوں ہیر تنہائی وچ رانجھن نوں مل کے خوشی خوشی واپس آوندی اے - تے بے تکلف سہیلیاں اوہدی حالت دی ترجمانی کردیاں نیں

بھابی دس کھاں کتوں کی بھیائی ؟ تیرا حسن پیا اَج ڈھل دا نی
بھانویں تخت اُتے بیٹھا اوہ جوگی جھڑا خاک وِچ سی رُلدا نی

ایس نظم دے اگے پچھے شاعر نے بالکل ایرانی شاعری وانگوں تنگا لکھن دا نمونہ پیش کیتیا اے -

شاعر دیاں فنی خوبیاں اوہدوں نتردیاں نیں - جدوں اوہ اک خاص بندے نوں سامنے رکھ کے اوہدی اک اک برائی نوں بیان دے زور، تخیل تے تشبیہاں نال پڑھن تے سنن والے دے ذہن وچ اتاردا جائے آؤ ایس معیار تے مولوی غلام رسول نوں پرکھیئے -

دائی دی ہجو :- مولوی غلام رسول دی مثنوی یوسف زلیخا وچ دو تھاں ایہے آئے نیں جتھے اونوں ہجو تے کم وچ کمال دکھاون دا موقع ملیا اے - لکھاری اپنی تھوڑی جیہی واقفیت دی بنا تے ایہہ عرض کرن دی جرات کردا اے - کہ ایہدی مثال آسانی نال لبھیاں نہیں لبھ سکدی - اک موقع تے اوہ اے - جتھے زلیخا یوسف نوں وصال تے آمادہ کرن واسطے اک خرانٹ دائی نوں گھلدی اے - مولوی صاحب اس دائی دے جسم دی بناوٹ تے ذہن پیچیدگی دوہاں دی تعریف کردے نیں - جہدے نال علم قیافہ دی مدد نال دی معلوم ہو سکدا اے کہ اج دے بدن دے اندر کیہوں جیہا ذہن ہو سکدا اے شاعر نے جیہی شعراں وچ ایس دائی دا تعارف کرایا اے - اوہدا کارنامہ لبھد وچ آوندا اے تے شعراں وچ کھلریا ہویا اے - تعارفی شعراں دا اک اک مصرعہ بے تکلفانہ صنائع شعری دا نمونہ اے - ایہدے نال مطلب دا اظہار وی لاجواب اے -

لفظاں تے معنیاں دی لطافت دا ایہہ حال اے کہ تسی ایہہ شعر چنگی توں چنگی پرھیا وچ پڑھ سکدے او۔ عورتاں بچیاں نوں سنا سکدے او۔ اک مصرعہ تے وی تسانوں کوئی گھبراہٹ نئیں ہووے گی۔ فرماوندے نیں ؎

نویں چڑیل، پُرانی آفت، تن ہلکا، رنگ بھاری
دوہرا قد، اکہرا چمڑا، مُٹھک دہی ساری

شعر نوں ایویں نہ لنگھو، ٹھنڈا جہیا غور کرو، شاعر نے کہڑیاں کہڑیاں لفظی تے معنوی صنعتاں بھر دتیاں نیں۔ سب توں پہلے تساڈے سامنے تضاد تے تقابل دی صنعت آئے گی۔ اک شعر وچ چھ لفظ ایس صنعت دے حامل نیں۔

نویں، پرانی۔ ہلکا، بھاری۔ دوہرا، اکہرا۔ پھیر ایہہ لفظ اپنی روانی نال آئے نیں۔ کہ شعر تے بوجھ نئیں، بلکہ شعر دی جان معلوم ہوندے نیں۔ ایہناں وچوں اک وی لفظ کڈھ دیو۔ شعر دے جسم دا اک اہم حصہ کٹ جائے گا۔ اگے ودھو، تضاد دے مقابلے تے تناسب چڑیل، آفت۔ تن، رنگ۔ قد چمڑا، مٹھک، دہی۔

مناسبات دی بہار وکھا رہے نیں۔ ہن اس مکّارہ عورت دی تصویر اکھاں سامنے آجاندی اے۔ یعنی اوہ اک تازہ دم چڑیل سی۔ جہڑی نوجواناں اپنے شکار تے جھپٹن والی سی اتے انج دیاں تجربیاں دے پکھ نال پرانی آفت سی اوہدی ظاہری حالت ایہہ سی۔ کہ بڈھاپے دی وجہ تے نویں نویں جھیلے تے دار سوچ دے رہن دی وجہ نال اوہدا جُسّہ ہلکا پھلکا تے ناڑاں پھُلیاں ہویاں سن۔ قدماں ہون دی وجہ نال کیسے پن دا بھجک چکا سی۔ کھل بالکل تپلی گویا سارا جسم مٹھی بھر سی۔ جسم وچ "مراعات النظیر" دی سجاوٹ اے۔

ایسے اندازوچ اگلے سارے شعر لکھے گئے نیں ؎

تن پیلا تے نیلیاں ناڑیں، جھلّے تے چڈیا تی
بھری فریبوں، خالی زوروں، طاقت بدن نہ رائی

پہلا مصرع رنگاں نال بھریا ہویا اے۔ جسم پیلا۔ ناڑاں نیلیاں، مہروسے وال چٹے۔ دوجا مصرع جسم تے عادت دوہاں دا نقشہ کھچ رہیا اے۔ فریب نال بھری ہوئی۔ نور توں خالی۔ جسم ذرا جنّی طاقت توں بغیر ؎

عمر بڑی تے آس چھوٹیری قدم نکّے دم لمّے
وال سدّھے تے ونگیاں ہڈیں لبے دس جوڑ نکمّے

عمر لمّی ہو چکی سی۔ آس چھوٹی اے۔ چھوٹے چھوٹے قدم رکھدی اے، لمّے لمّے ساہ لیندی ہوئی جا رہی اے، وال سدّھے لمک رہے نیں۔ ہڈیاں ونگیاں ہو گئیاں نیں۔ بڑھاپے دی وجہ نال جسم دے حصے قبضے وچ نئیں رہے۔

اُچّے ہڈ تے نیویاں، گلّھاں توں منقوش جریدہ
پُر ول وانگ ترکلے قامت، پر وچ جھکن کشیدہ

ہڈ اُبھرے ہوئے، گلّھاں وچ وڈیاں ہویاں، جسم جیویں کاغذ تے نقش کھچے ہون۔ قد ونگے ترکلے وانگوں جدھے تے کشیدہ کاری دا کم کیتا گیا ہووے۔

شعراں دیاں صنعتاں دے نال نال تشبیہاں وی کیویں دیاں نازک آ رہیاں نیں۔ جہڑیاں شاعر دی قادر الکلامی تے دلالت کردیاں نیں۔ بڈھے جسم تے مکار فطرت دا نقشہ ایس خوبی نال شاید ای کسے نے کھچیا ہووے۔ ہر ہر شعر دیاں خوبیاں ظاہر کرن نال گل لمّی ہون دا ڈر اے۔ ایہہ ایتھے چند شعر لکھ کے نقل کر کے پڑھن والیاں تے چھڈ داواں، اوہ اپنی اپنی قابلیت دے مطابق لطف اٹھاون۔

جھمنیاں دا دالی نہ کوئی، بھواں بھوایاں ہویاں
داغ سیاہیوں دو وِیں اکھیں کھنب چڑھایاں ہویاں

ماس پرلتے کاغذ والی صورت پائی ہوئی
پسلیاں دے دو ویں پاسیں مسطر لائی ہوئی

داہڑاں دا کجھ نہ پتا نشانی لبھدیاں متھ نہ آوے
جیبھ ہلّے جیوں وچ سوراخے چوہا پوچھ ہلاوے
تھلے ویاں شعراں وچ لب تے رخسار دی بے رونقی دیکھو
سن رخسارے لباں موتھ جاپے جھبڑ سکّا ہویا
یا عاصی تے وقت نزع گویا ڈھکّا ہویا

کتنی نادر تشبیہ اے بلکہ ایہ پنجابی دا محاورا اے، پر کسے پنجابی شاعر نے ایہ محاورہ ورتیا نئیں۔ ”جھبڑ ورگا موہنہ“ مولوی غلام رسول نے بڑھاپے دی جھُریاں نال بھرے ہوئے چہرے نوں سکّے جھبڑ نال تشبیہ دے کے کمال ای کر چھڈیا اے۔ بہت ای پیاری تشبیہ اے۔ یا ایویں سمجھ لو کہ کوئی گنہگار بندے جان کنی دے عذاب وچ پھسیا ہویا اے۔ ہور شعر سنو؂

انگلیاں کف دستاں اندر کلیاں ٹھوکیاں ہویاں
بھبھے بغلاں وچ ہنیر اموا تے باہاں جھوکیاں ہویاں
سہارے تے پیروں ڈولے، قدم نہ پوے ٹھکانے
جاں بولے تتھولا ں چھلاں داہڑ دگ پوے دھگانے

روگ سبھ تھیں باقی رس رس، اکھیاں گلیاں ہویاں
پستاناں دے سر ویاں نوکاں بھنڈیاں الیاں ہویاں

پستاناں دے سر ویاں نوکاں الیاں ہویاں بھنڈی توریاں دے سرے نال تشبیہ دینا کتھے کسے نوں سوجھدا اے۔

جوش جوانی والیاں چمکاں گھٹے رلیاں ہویاں
سردی گرمی جکھڑ نہانیوں رمزاں چھلیاں ہویاں

آخیر تے اپنی عارفانہ شان وکھاوندے نیں؂

ایہ دنیا دی صورت پوری گھنڈ چڑھائی ہوئی

ابریشم دے نال لباساں شکل چھپائی ہوئی

ایہہ بڈھی دنیا ریشمی لباساں وچ لکی ہوئی۔

ایہ دائی سبھ صفت ایہائی اٹھ رٹری سرل دے

یار ملاواں، پوریاں پاواں، زخم گواواں دل دے

ایہ دائی جدھی صفت اتنے بیان ہو چکی اے۔ ہل دے ہوئے سر نال ایہ دعویٰ کرکے ٹری اے۔ کہ عاشق تے معشوق نوں آپس وچ ملا دیاں گی۔ اپنے مقصد وچ کامیاب ہو کے فراق دے زخم دور کر دیاں گی۔

دوجا موقع جتھے مولوی غلام رسول ہوریں بیان کرن وچ اپنا کمال وکھایا اے اوہدی تھوڑی جہی تمہید بیان کیتی جاندی اے۔ زلیخا اپنے ماپیاں دے گھر خواب وچ یوسف تے عاشق ہوندی اے۔ تے خواب وچ ای اوہدا پتا ٹھکانا پچھدی اے۔ اوہ اپنا ٹھکانا مصر شہر دا والئی وس دے نیں۔ زلیخا جیدول ہوش وچ آوندی اے۔ مختلف بادشاہاں دے پیغام زلیخا دے نکاح واسطے آئے۔ اوہ ساریاں نوں رد کر دیندی اے۔ تے اپنے پیو نوں دس دی اے۔ میری شادی عزیز مصر نال کرو۔ چنانچہ عزیز ول خود زلیخا دا باپ رقعہ لکھ کے قاصد گھل دا اے۔ عزیز مصر ایہ خوشخبری سن کے بہت خوش ہوندا اے تے جنج لے کے زلیخا نوں ویاہون آجاندا اے۔ جد اوہ ویاہ کے لے جاندا اے زلیخا سمجھدی اے فراق دے دن مک گئے نیں۔ وصل دا زمانہ نیڑے آگیا اے۔ اید نصیبی نے بچھا چھڈ دتا اے۔ چنگے بخت ہو گئے نیں۔ خزاں دے نحس سائے ختم ہو گئے نیں۔ بہار اپنا جوبن دکھائے گی۔ ہن جنج والے چھ مہینیاں دا پینڈا مار کے دھی تے لاڑے نوں عمارت وچ بہا کے لئی جاندے نیں۔ اک تھاں پڑا کردے نیں۔ زلیخا یوسف نوں ویکھن واسطے بے تاب اے۔ زلیخا اپنے تنبو وچ اے۔ عزیز تنبو توں باہر نوکراں دی توں زلیخا دی خیر خبریت پچھدا اے۔ زلیخا دی اوہنوں ویکھنا چاہندی اے

واہ طالع ہیں رج مراداں جو چاہیاں سو پایاں
تھوڑے روز کٹے وچ دکھاں، سکھ دیاں گھڑیاں آیاں

ویلا وصل قریب ہو یائی شوقوں بلیاں لاٹاں ل
ملیا یار، جدھے وچ طلبی کٹ چکیاں اج واٹاں

یعنی محبوب نیڑے آگیا اے، فاصلہ مُک گیا اے۔ ہن اوہ دائی نوں آکھدی اے "کوئی اجیہا ڈھنگ کڈھ کہ میں وی محبوب دا نظارہ کر سکاں" دائی آکھدی اے "صبر کر میں ہن ای بندوبست کر دی واں" اوس نے چھری لے کے تنبو وچ نکا جیہا گول چھیک بنا دتا۔ زلیخا ویکھ کے پریشان ہو جاندی اے "ایہ خواب والا محبوب تے نئیں۔ ایہ تے کوئی ہور اے" ع

صورت اسدی نیزہ ہو کے زہر وکھی وچ لگی
جیویں اک زہر دا تیر وکھی وچ چبھ گیا۔

ویکھ عزیز مصر دے تائیں کوک کہے اوہ ناہیں
آہ بھری اغم ہوش گوائے، پائی حسرت کرائیں

پہلے تے بے ہوش ہو جاندی اے پھیر جد ول ہوش آوندی اے تے دہائی شروع کر دی اے۔ عمر بھر دیاں آساں تے پانی پھر گیا۔ لمے سفر دیاں تکلیفاں دوزخ دی تمہید بن گیاں، ہن اوہ دائی نوں خواب والے محبوب، تے سامنے والے شخص (عزیز مصر) دا فرق دس دی اے ع

ویکھ کہے "جو خوابے ڈٹھا ایہ اوہ نئیں بیچارا
اوہ خورشید فلک تھیں انور، ایہ ذرہ ایہ نکارا

اوہ تے آسمان دے سورج نالوں وی زیادہ روشن سی تے ایہ اک نکما ذرہ اے۔ ہن تسی پنجاب دے شاعر اعظم دی نادرت کاری طبیعت دے ہڑھ دیاں لہراں دے کارنامے ویکھن واسطے تیار ہو جاؤ۔ اک پاسے حضرت یوسف اپنے لاثانی حسن تے جمال دے چمکارے لے کے کھڑے نیں۔ دوجے

پاسے عزیزِ مصر دی کوٹھی شکل اکھاں وچ چھپ رہی اے ؎

اوہ خود نور، ایہی اندھیرا، شہد اوہا، ایہ مکھی
اوہ کنڈا، ایہ گُل بخشیں نازک جس وچ خوبی رکھی

اوہ شربت، ایہ کوڑا تماں، ایہ ہے غم، اوہ شادی
اوہ دوست، ایہ دشمن میرا، ظالم چور فسادی
اوہ صحت، تے ایہ بیماری، اوہ مرہم ایہ کاتی!
اوہ گوہر، ایہ سنگ غضب دا آن وجا وچ چھاتی
اوہ بے عیب تے ایہ پُر عیباں، اوہ دلبر ایہ ویری
اوہ عافیت، خیر تسلیؔ، ایہ غم دُکھ بدخیری
الٰہا اللہ! کیا روانی تے صنعت لف و نشر دا نظارا اے ؎
اوہ محبوب میرا نورانی، ایہ ظالم ظلمانی
اوہ تسکین آرام دلے دا، ایہ حیرت حیرانی
اوہ محبوب میرا جمعیت، تے ایہ سرگردانی
اوہ سامان خوشی دا میرا تے ایہ بے سامانی

ئیں ایہ شعر جیں کنے نئیں لکھے بلکہ جس ترتیب نال کتاب وچ لکھے ہوئے نیں اوتویں ای اوتھوں چک کے ایتھے رکھ دتے نیں۔ ایہدے باوجود ہر شعر چنیا ہویا جاپدا اے۔ اگے وددھ کے زلیخا اپنی تقدیر دا گلہ کردی اے ؎

طالع ظالم نال فریباں مینوں پٹ گوایا
نائیں اگے پچھے جوگی دکھیں درد سوایا
مچھی نوں متھ پاون لگی ناگ میرے متھ آیا
توڑن لگی پھل گلابوں کنڈیاں زخم لگایا
وائے دریغ میری واہ قسمت کیوں نائیں مر گیا ل

کہندے نیں عیب ظاہر کرن واسطے وی فن چاہی دا اے۔ بقول مرزا غالب۔ گالیاں کڈھن واسطے وی سلیقے دی لوڑ اے۔ مولوی غلام رسول ہجو کر رہیا اے۔ جہڑی ادبی نکھ نال شہاب نالوں مٹھی اے۔ گالیاں کڈھ رہے نیں جہڑیاں موتیاں نالوں زیادہ قیمتی معلوم ہوندیاں نیں۔ ہو سکدا اے خواجہ حافظ نیں ایس ای واسطے آکھیا سی۔

جواب تلخ می زیبد لب لعل شکر خارا

کتاب دے ورق الٹ پلٹ کر رہیا ساں۔ اتفاق نال اک ہور

صنعت:۔ شعر صنعت سامنے آگئی اے۔ ایہنوں وی ویکھ لو۔ ایہدے وچ نحوی اصطلاحات پیش۔ زیر۔ زبر وغیرہ توں اتھاندے اصل مطلب وچ ورتیا اے۔ زلیخا سوں رہی اے آہ تے فغاں توں ذرا سکون نصیب ہویا اے۔ ایہ دوجا خواب اے۔ جدھے وچ حضرت یوسف علیہ السلام دوبارہ خواب وچ نظر آوندے نیں۔

اوہ آہاں دی مد چوالفی ساکن کر دکھائی
پیش دو زیر زبر دی لب تے مہر خاموشی لائی
ضم رہیاں دو لیاں فغانوں کسہر دموں اُٹھ دھانی
فتح ہویا اوہ کوٹ مقاصد چشم سکائے پانی
اکھیں نکیاں تے دل کھلا اثر دعائیں ہویا ؟؟
چشم ستی تے طالع جاگے، خوشی جمی غم مویا

عرفان تے تصوف:۔ عرفان تے تصوف دے موتی ساری کتاب وچ تھاں تھاں کھلرے پئے نیں۔ مُڑ مُڑ سامنے آوندے نیں۔ پہلے وی کجھ نمونے تسیں ویکھ چکے او، کجھ ہور ویکھو۔ جدوں زلیخا یوسف نوں قید کر دیندی اے۔ تے اوہدی جُدائی وچ اوہدی صورت وچ محو ہو جاندی اے، ہر چیز وچ اوہدا ای جلوہ ویکھدی اے، اوہدے

ہوش حواس، نیند تے جگ تے یوسفؑ دے خیالاں دا قبضہ اے ۔

یوسف نال ہوئی پرتوں لوں، خودیوں گئی تمامی
ہن آرام نہ جاپے اس نوں اندر بے آرامی
جان وجود ہن خبر نہ کائی تن ول نظر نہ کائی
کھاون پیون آون جاون اس نوں خبر نہ رائی

ہن شاعر اپنے دل نوں خطاب کردا اے ۔

ایدوں پرے کیائی اے دل! دردمندی دیاں راہاں
حیف ایہی دل غیراں جاون وگدیاں اجے نگاہاں
مر ظالم ایہ عشق زناں دا تے فانی دی یاری
جاں حضرت وچ اپڑ ک جلوے معنیاں کیڈ خواری

جاں جاں اِت مقام نہ پہنچے طلبوں صبر نہ آوے
تے اتھے جو کجھ حال گزرے، اوہ لکھیا نہ جاوے
ہن اتھے طالب رجّے ناہیں، نہ منزل سر آوے
چھوڑ کنارہ زمان مکاناں ویکھے جو دسیائے

ایہناں شعراں دی شرح اہل حال ای کر سک دے نیں تے اوہو سمجھ سک دے نیں۔ چنانچہ ایس نظم دے اخیری شعر وچ شاعر نے خود اپنے قلم نوں اس مضمون لکھن توں رہی دا مشورہ دتا اے ۔

مر لوگ اجے کجھ رہندا دوھ دوھ جانہ مولے
دم رہے اپڑ چلے وم کھوئیے، اگے حرف تعبر لے؟

اک ہور تھاں تے زلیخا دی حالت انج بیان کر دے نیں ۔

ایہا حال رہیا جگ ہتیے، پہنا عشق ٹھکانے
خاص مقام فنا دا ہویا، ایہ زلیخا بجانے
بالمحبوب بقا وچ آئی تے اوہ خرابوں خالی
[illegible]

سیر الی المحبوب نذاں نوں ختم گیا ہو سارا
فی المحبوب سیّاہ ہو یائی ہن دل دا ورتارا
سیر عن المحبوب پکارے جاں نکلی دل آوے
بالمحبوب اجے بھی او نوں خود نوں کدی نہ پاوے

ایہ ساریاں صوفیاں دیاں اصطلاحات نیں جنہاں دی شرح تصوف دیاں وڈیاں وڈیاں کتاباں وچ کیتی گئی اے۔ مولوی غلام رسول تصوف دے حلقے وچ داخل ہیں۔ عالم ہون توں علاوہ ایسی فن دیاں کتاباں انہاں دے مطالعہ وچ رہندیاں سن۔ جیویں انہاں دے شعراں توں معلوم ہوندا اے۔

رہیں مجھدا داں مولانا عزیزی سکسر نفسی نوں کم لے رہتے ہیں۔ ورنہ ایہہ لیاں شعراں دی شرح اوہناں واسطے بالکل مشکل نئیں سی۔ مولوی غلام رسول نے صوفیاں دیاں جہڑی اصطلاحات ایہناں شعراں وچ ورتیاں ایں، اسیں اوہناں دی تشریح دیباچے دی شرح وچ کر چکے آں۔ فرق صرف ایہ اے اساں تے سیر الی اللہ۔ فی اللہ۔ عن اللہ بیان کیتے، مولوی غلام رسول اک سیر وددھ لکھیا اے۔ گل اوہو ای۔ مولوی صاحب نے زلیخا دی مناسبت نال اللہ دی تھاں ''محبوب'' دا لفظ ورتیا اے۔

شعراں دا مطلب ایہ وے۔ کہ زلیخا مرتبہ ''بالمحبوب'' وچ آ کے بقا وچ آ گئی اے۔ جدوں اوس اپنی خودی یعنی اپنے آپ نوں فنا کر دتا۔ تے اوہ بقا وچ آ گئی۔ غیراں سمیت عشق نے اوہنوں ساڑ سٹیا۔ پوشیدہ لاٹاں بھکھ رہیاں نیں۔ سیر الی المحبوب اپنے جسم نوں ختم ہو گیا۔ فی المحبوب پیار رجاں ہو گیا جدوں کلی وچ آوندے اے تے سیر عن المحبوب پکار دی لے سیر عن المحبوب والیسی اے کیوں کہ جناں چر اوہ فنا توں واپس ہو کے اپنے اصلی جسم وچ نہ آوے۔ اوناچر یوسف نوں نئیں ویکھ سکدی۔ (در عالم'')

اک مقام تے زلیخا بہت ساریاں کنیزاں نوں یوسف دے کول گھل دی اے تاکہ اوہ انہیاں ناز اداواں نال یوسف دی جدائی دیاں خواہشاں نوں ابھارن

اوہناں نوں یوسف دی اک رات دی تنہائی دا نتیجہ ایہ ہوندا اے۔ کہ اوہ یوسف دی مست توں اٹھ دیے کے ساری دیاں ساریاں بت توڑ کے اللہ تعالیٰ مل لیندا ہاں نیں۔ اوہناں دے حال دی تبدیلی دا ذکر مولوی غلام رسول انج کر دے نیں۔

واہ وا باندیاں مقصد پایا تے مزے چکھے ایماناں
عشق جنہاں ایمان پچھاتا اوہ محرم دم جہاناں

ایس سلسلے وچ اک شعر آندا اے

ایہ انگشتریاں دے حلقے العل ہویاں چوم دے
شیخ کبیر فتوح دے مصرعے سو دیکھ فصوص حکم دے

بظاہر دوجے مصرعے وچ شیخ اکبر محی الدین ابن عربی تے اوہناں دیاں مشہور کتاباں فتوحات مکیہ تے فصوص الحکم دا ذکر معلوم ہوندا اے جے شیخ کبیر توں مراد پیراں پیر لیا جاوے تے آپ اکی دی مشہور کتاب فتوح الغیب وی ہو سکدی اے۔ بہرحال ایہ تنے تصوف دیاں ڈھلیاں تے بہت اچیاں کتاباں نیں۔ مولوی غلام رسول انہاں بزرگاں دیاں قائم کیتیاں اصطلاحات وچ اپنے ڈونگھے مطلب بیان کر دے نیں۔ مولانا عرشی نے شیخ کبیر توں مراد پیراں پیر شیخ عبدالقادر جیلانی لیا اے۔ میرے گوہڑے سجن غلام حیدر مرزا (مالک شاہی میڈیکل سٹور ننکانہ ضلع شیخوپورہ) واحد اجیہے شخص نظر آوندے نیں جہڑے فصوص الحکم تے مثنوی رومی دے ماہر نیں۔ مشہور عالماں چوں ایس موضوع تے اوہدی ٹکر دا بندہ کوئی کوئی نظر آندا اے۔ اوہ آکھدا اے کہ شیخ کبیر توں مراد ابن عربی اے۔ میرا خیال ایہ اے۔ کہ ایتھے شیخ کبیر توں مراد شیخ صدرالدین قونوی نیں۔ جہڑے شیخ اکبر دے جیٹھے شاگرد سن تے سب توں پہلوں اوہناں ای شیخ اکبر دیاں کتاباں فتوحات مکیہ تے فصوص الحکم دی شرح لکھی اے تے اوہ شیخ کبیر دے ناں مشہور سن۔

شعر دا مطلب ایہ اے کہ ایہ کنیزاں جہڑیاں مندریاں وانگوں اندروں

خالی سن - اک دم وچ لعل یعنی اندروں ٹھوس ہو گیاں یعنی پھل جاندا رہیا۔ فتوح دا تعلق انگشتری نال اے۔ لعل دا فصوص نال کیوں جے فتوح دے معنے کھولنا۔ یعنی کھو کھلایں تے فصوص دے معنے نگینے یا نگ دے ہوندے نیں۔ جہڑا انہاں ہوندا اے مطلب ایہ کہ شیخ اکبر اپنی کتاب فصوص الحکم نوں دیکھ لے۔ فتوحات مکیہ نوں کھڈ دیوے۔ کیوں جے فصوص حکم وچ فتوحات مکیہ نالوں ودھ ہدایت اے۔ (مترجم)

بازغہ:- بازغہ اک سوہنی تے من موہنی مٹیار اے۔ جہڑی بہت امیر اے۔ امیر تے اپنے قبیلے دی سردار اے۔ اوہ یوسف نوں مُل لین واسطے مصر اپڑ دی اے۔ گاہکاں دی گنتی بہت زیادہ اے۔ بازغہ صفاں نوں چیر کے اگے ودھ دی اے۔ ایس موقع تے شاعر نے اک شعر لکھیا اے جہدے وچ مصرعے دی داد نئیں دتی جا سکدی۔ فرماندے نیں ؎

وچ مقام ادب کھلیاری دلبر دی خوش روئی!
بے خود حسن نہ کرے سیاست ورجیاں کے نکئی

بازغہ یوسف نوں ویکھ کے بے ہوش ہو جاندی اے، جدوں ہوش آوندی اے تے حیران تے پریشان ہو کے سوالاں دی واچھڑ کر دیندی اے۔ ایہ لاثانی حسن توں کتھوں پایا اے؟ ؎

کس صانع نے نور چڑھایا پیشانی پر تیرے؟
صاد صاد لکھے کن دونوں زیبا نین لٹیرے؟
جذب تاثر شکل تیری وچ کتھوں آن سمایا؟
تیری ٹھاٹھ جمال حسن تے کس نے مصر رڑھایا؟
سوہنیاں سوہنیاں نہ لفاں والیا کس استاد بنایوں؟
نازاں لٹیاں اکھیں والیا! کی کرنے اتھ آیوں؟

بائی شعراں وچ یوسف دے حسین جسم دے اک اک جوڑ تے اک اک ادا بارے سوال کیتے جا رہے نیں۔ آخر حضرت یوسفؑ تھوڑی دیر بعد توحید

تے معرفت دا دفتر کھول دیندے نیں کہ میرا صانع اوہ ہے۔ جدھی قلم دی صنعت دا اک قطرہ سورج اے۔ جدھی قدرت دے سمندر دا آسمان اک نکا جیہا بلبلہ اے اوہدے کروڑاں نقشاں وچوں اک نقش ایہہ وی آں۔ تیریاں فانی اکھاں ہمیشہ ہمیشہ رہن والے حسن نوں ویکھن دے قابل نہیں۔

ایہ تاں چشم نظاریاں لائق جیہں دی دھیری کالی
ایہ خود فانی، فانی ویکھے، ویکھ رہے متوالی

صورت دا حسن چلدی ہوئی ہوا جہنوں پھڑیا نہیں جا سکدا۔

چلدی واؤں نہ گھت کلاوے، رہن دوؤں ہتھ خالی؟
کس دے شوق بھریں دم ٹھنڈے، جاں کدھے غم گالی؟

روح دی تیہہ اک دو گھٹاں نال نہیں بجھ سکدی، ایہناں قطریاں توں لگے سمندر نوں ویکھ۔ قطرہ ڈگ کے مٹی وچ رل کے، فنا ہو جاندا اے تے بے پایاں سمندر کدی تہیں سکدا۔

متاں پیاسے جھاک دو بونداں وگ دا بحر اگاہیں
پھر قطرہ رل خاک نہ رہسی بحر کتے سر ناہیں

پیر روم فرماوندے نیں ۔

گہ بدریا می توانی راہ یافت
بہر یک شبنم چرا باید شتافت

صورت دا عشق وہم ایں۔ عاشق حسن دا طالب ہوندا اے۔ بھانویں خود حسین اپنے حسن تے قادر نہیں ہوندا۔ نہ اوہ اپنی کوشش نال حاصل کیتا ہوندا تے نال ای اہنوں اوہ قائم رکھ سکدا اے۔ حضرت یوسف یا آرغہ نوں کہہ رہے نیں۔

جے وچ وہم ٹھاہیں کی پاویں، مفت نہ کر دل بیرے
توں حسنے دی طالب آیوں، حسن نہیں وس میرے

چھوڑ میں نوں، لبھ صاحب میرا، اوہا صاحب تیرا
تیرا میرا دم دا ایکھا کائی روز بسیرا

جنے اک بوند نوں سب کجھ سمجھ لیا تے اپنا آپ ایہدے تے قربان کر دتا، اوہ ہلاک تے برباد ہو گیا۔

میں محتاج کھڑا در جس دے دتس بوند جا لوں
اک قطرے ول ویکھ نہ رجیں اوگت جا دیں جالوں

ایہ ساری دنیا فانی اے؟ ایہ عمرو تے زید جہڑے سوہنے کھڑے سے نظر آ رہے نیں۔ نیت نئیں رہنے جے توں عشق دی لذت چاہنی ایں، اُدھر موہنہ موڑ جتھے آ سمان نے خواہشاں نالوں بہتا لبھدا اے لَھُمْ مَا یَشَاءُونَ فِیْهَا وَلَدَیْنَا مَزِیْدٌ۔ اوس ابدی جنت وچ ہر خواہش پوری ہووے گی۔ بلکہ خواہشاں نالوں دی ودھ)

جے توں چاہیں عشق ہولا رے، ودھ ملن امیدوں
جے توں چاہیں ذوق مدامی، ویکھ نہ عمروں زیدوں
جو چاہیں سو ملے اتھائیں، ایہ در چھوڑ نہ جائیں
جے ایہ چھوڑ چلیں کہ کدھرے خیر ملے تدھ نائیں[۱]

صاحب در یعنی اللہ تعالیٰ خود فرماندا اے۔ مَا لَکُمْ مِّنْ دُوْنِ اللّٰهِ مِنْ وَّلِیٍّ وَّلَا نَصِیْرٍ۔ اللہ دے سوا تساڈا کوئی دوست تے مددگار نئیں۔ ایہدے ورگی پکی گل ہور کی ہو سک دی اے۔ حضرت بہت سارے نکتے تے مثالاں بیان کرن توں بعد فرماندے نیں

نال مثالاں گلاں سنیاں، رکھ دیاں فرق ودیرا
تے اوہ پاک مثالوں کولوں اُس دا آسان اُچیرا[۲]

---

[۱] نرین در ہر کسی کہ سر تابد ٭ ترسم کہ دیر دگر نیابد (سعدی)

[۲] سلے برون از وہم قال و قیل من ٭ خاک بر فرق من و تمثیل من (رومی)

لیس کمثلہ شیئ - تعالیٰ شانہ - کوئی اوہدے ورگا نئیں
آخرت دی نہ ختم ہون والی زندگی تے عشق الٰہی وی ربدی نعمت دے
مقابلے تے ایہ ساری چند روزہ دنیا دی زندگی کی اے

پرپشہ دا قدر نہ رکھدی فانی دنیا ساری
عشق جنہاں دل دہیں وہا چے جنس گئے بے بھاری

باز غہ ایس تقریر توں بعد من لیندی اے تے آکھدی اے سہ

سمجھ لیا میں اصل پیارا چھوڑ ہوس دی بازی
اصل حقیقت ہیں متھ آئی چھڈی طلب مجازی

جیویں باز غہ مجاز توں حقیقت وچ آ گئی، ایویں
مجاز توں حقیقت :- جدوں زلیخا یوسف دے نکاح وچ جاندی اے
تے مسلمان ہو کے توحید نوں من لیندی اے - مولوی صاحب فرماندے نیں سہ

آہے جدوں زلیخا وصلوں دل دے مقصد پائے
صورت چھوڑ جھکی دل معنی راز عجب دسیائے

دل وَل عہد الست ازل دے قول نبھایا لوڑے
علموں عین اکو حق پایا غیر تعلق توڑے

وحدت دے وچ آن سمائی چشم دلے دی کھُلی
عشق حقّانی غلبہ کیتس، ہور محبت بھُلی

ایس موقع تے اک رات حضرت یوسف وصال واسطے جاندے
نیں - زلیخا یوسف نوں ویکھ کے سجّے کھبّے ہون دی کوشش کردی اے
حضرت یوسف اوہدا پلاّ پھڑ لیندے نیں، جہڑا کھچن نال پاٹ جاندا اے
حضرت یوسفؑ آکھدے نیں سہ ع

اوہ تیرا ہن عشق زلیخا مینوں نظر نہ آوے

زلیخا جواب دیندی اے سہ

کہے زلیخا تینوں نہیں چنگا لبھ پیا میں تائیں
اس دے ایتھے حضور دل یوسف جا واں میں کتھائیں

ایس توں بعد والا شعر لاجواب اے ؎

تے مت کہیں وفاوں خالی، اوہو حال ہیں باندی
پر وچ صبح شعاع شمع دی ایڈ ظہور نہ کردی

جتھے حقیقت دا سورج چمک رہیا ہووے اوتھے انسانی جسم دے حسن دی شمع دا ظہور اکھاں تے کی اثر کر سکدا اے۔

قرآن پاک وچ آوندا اے۔ ”اللہ تعالیٰ انصاف دا حکم دیندا

عدل: اے“ دوجی تھاں آوندا اے ”عدل کرو۔ عدل تقویٰ دے زیادہ نیڑے اے“

سب توں اہم گل جہڑی قرآن پاک وچ کہی گئی اے اوہ ”تقویٰ“ اے تقویٰ حاصل کرن دا سب توں نیڑے دا راہ ”عدل“ اے۔ کائنات دی ہر شے اک عادل تے مختار دے ارادے دے تحت کم کر رہی اے، جے کوئی دی شے اپنے عدل دے مرکز توں ذرہ بھر وی ایدھر اودھر ہو جائے۔ دنیا ای تباہ ہو جائے اللہ تعالیٰ نے نبی پیدا کیتے۔ اوہناں وچوں بہت سارے ایسے نیں جنہاں نوں سیاسی غلبہ وی حاصل سی، تاکہ اوہ ایس غلبے توں فائدہ اٹھا کے عدل قائم کرن دا نمونہ بنن۔ پھیر جہڑے لوک انہاں دی پیروی کرن، اوہ مخلوق واسطے آپ وی فائدے مند ثابت ہون، جیویں سوسائٹی لئی عدل ضروری اے، ایویں ای انسان عدل دے گہنیاں نال سجن توں بغیر اپنے جسم تے اخلاق نوں مکمل نئیں کر سکدا۔ اخلاط (خون۔ صفرا، بلغم، سودا) دے اعتدال دا ناں جسم دی صحت اے۔ طاقت دے اعتدال (شجاعت، سخاوت وغیرہ) دا جاننا چنگا اخلاق اے۔

حضرت یوسف صاحب اقتدار نبیاں وچ شامل نیں۔ قرآن پاک تے توریت شریف وچ آپ دے زنانہ عاماں دے کماں تے کافی چانن پایا گیا اے

آپ نے جہڑا عدل تے انصاف دا نظام قائم کیتا اوہ اوس زمانے وچ اپنی مثال آپ سی۔ پیچھوں تے اوس وقت توں اج تک چند اک ہستیاں نوں چھڈ کے اوہدی مثال نئیں مل دی۔ بادشاہ یا حاکم واسطے سخت امتحان دا وقت اوہ ہوندا اے۔ جدوں زمین تے آسمان دیاں رحمتاں دے دروازے بند ہو جاون۔ جے اجہے اوکھے ویلے اوہ اپنی رعایا دی خبر گیری کر کے اوہنوں بھکے مرن توں بچا سکیا۔ تے پھیر اوہ اپنے عہدے دا ٹھیک حقدار اے نئیں تے اوہدا اقتدار تخت نئیں، تختہ اے، صرف جاگیرداراں تے امیراں دے مفاد دی حفاظت کرنا کسے حکومت دے قائم رہن دی ضمانت نئیں ہو سکدا اکثریت ہمیشہ غریباں تے عوام دی ہوندی اے، اوہناں وچوں ہراک دی لوڑ پوری کرنا اک عادل حکمران دا سبھ توں پہلا فرض اے۔ حکومت کوئی عیش دی تھاں نئیں۔ حکومت دن رات عوام دی خدمت کرن دا ناں اے، مولوی غلام رسول انسان دی ایس اہم لوڑ توں بے خبر نئیں، اوہ جدوں مصر تے حضرت یوسفؑ دے عہد حکومت دا ذکر کردے نیں تے تاریخ دے ایس باب دا بڑا سوہنا نقشہ لیک دے نیں، عوام دیاں مشکلاں دا ذکر کر کے حضرت یوسف دی دانائی تے سیانف، عدل تے انصاف تے روشنی پاندے نیں۔ چند شعر سنو ؎

ایہک کال جگت وچ دھاناں منہ نہ آوے دانہ
طبق زمیں پہ لبھے ناہیں باجھوں مصر ٹکانہ
خلقاں الٹ پیاں ول مصرے آون لین مراداں
کرن دعائیں راضی جاون خوشی کرن دل شاداں

ہر پاسیوں لوڑونداں دے قافلے آ رہے نیں۔ غلہ لے کے اپنے وطناں نوں جا رہے نیں۔ جیہڑے ایہہ دسدے نیں مصر دے بادشاہ دے انصاف تے رعایا نال نیک سلوک دے گن گاوندے نیں کجھ لوک کنعان دی کارواں سراں وچ اتر دے

نیں۔ کول ای حضرت یوسف دا حجرہ اے سی

پاس نبی دے مصروں آیاں صنعت کہی کہ واناں
وانگ عزیز مصر دے والی ہوگ نہ وچ جہاناں
نوری شکل بہشتی صورت، شیریں بات پیاری
مسکیناں پہ رحمت کردا، بیماراں غم خواری

اخلاقی توازن دا ثبوت ایہ لے کہ لوڑونداں دے بے پناہ ہجوم وچ وی متھے وٹ نہ پوے

خیر کرے خیراتاں تھیں آپ طعام کھلاوے
شور جہاں رہے تس گردے متھے وٹ نہ پاوے

ملک وچ انصاف مہنگا نہ ہووے انصاف لبھن وچ ڈھل نہ ہووے ملک دا والی ایثار تے قربانی دا نمونہ ہووے سی

ہوراں نوں اوہ آپ کھلاوے کھاندا نظر نہ آوے
کرے عدالت دن تے راتیں نیند نہ اسنوں آوے
ظلم، سفارش، رشوت نوں جڑوں کڈھ چھڈیا اے سی
سکھیں ملک وسایا سارا ظلموں رسم ہٹائی
اساں نہ سنیا دیس مصر وچ ظلم کنندہ کائی

اَلنَّاس علیٰ دین ملوکہم لوک اپنے بادشاہاں دے طور طریقیاں تے چل دے نیں) مطلب ایہوای اے، جے اک کلا بندہ جدھے ہتھ اقتدار دی واگ ڈور ہووے سہی صحیح فکر تے عمل دا مالک اے تے اوہدے ماتحت وی ٹھیک ہوون گے۔ انج پورا ملک امن تے خوش حالی نال بھر جائے گا۔

رہزن چور نہ ٹھگ، مکاری، ملک امن وچ سارا
دیس سبھے مہمان ایسے دا، ہر کوئی کرے گزارا

دوجا مصرع ایہ دس رہیا اے۔ کہ ملک دا وارث میزبان وانگوں ہوندا اے۔ عوام اوہدے مہمان ہوندے نیں جیویں پروہنا ٹکّہ کماون دے فکر توں آزاد ہوندا اے۔ اینج ای رعایا نوں ایس فکر توں چھٹکارا ملیا چاہی دا اے۔ حکومت ہر برائی توں حفاظت نے ہر آرام دی ذمہ دار ہوندی اے۔ بندیاں دی اسعتداد دے مطابق لوڑاں پوریاں کرنیاں ہر حکومت دا فرض اے۔ ایہدا نتیجہ ایہ ہووے گا۔ کہ کسے نوں بے ایمانی۔ آن اکٹھا کرنا تے ناجائز ذریعے ورتن دی لوڑ نئیں پوے گی ؎

تقویٰ وچ امانت پورا ہر ہر نظری آیا
شاہ عزیز کیائی چنگا جس دا عالی پایہ
غلغلاں وچ سیاست رسدی عزت شان شاہانہ
اس وچ نقص نہ ڈٹھا کوئی کہے پکار زمانہ

سچ پچھو تے ایہ خوبیاں منطق، فلسفہ، تاریخ تے سیر وغیرہ علماں دے ذخیرے کھنگالن نال حاصل نئیں ہوندیاں۔ ایہدا سوما خدا دا خوف اے ؎

جے کوئی کرے زیارت اسدی اچھے درد الم تھیں
نیویاں اکھیں خوف الاہوں، دل پر رحم کرم تھیں
خلق حلیم کریم طبع دا عقل فراست بھاری
جے مسکین پوے فیں نظری کچھے حالت ساری

حضرت یعقوبؑ دے بیٹے مصر پہنچ دے

بھراواں دا مصر وچ وارد ہونا:- نیں۔ یوسف دے سامنے عرضی پیش ہوندی اے۔ دو چار حرف پڑھ کے بے ہوش ہو جاندے نیں، جدوں ہوش وچ آوندے نیں، آکھدے نیں ؎

چالی برساں بعد بھراواں بیں ول پھیرا پایا
نقش پدر دا اکھیں اگے غم دے خوش لیا

ایس شعر دا لہجہ خاص طور تے ویکھو ؎

چھوڑ گیاں دا پھیرا ہویا آئے پت پدر دے
عمراں پچھوں ملنے آئے وچھڑیاں دے گھر دے

دربار دے امیر وزیر حیران ہوندے نیں ؎

قاصد! کی پیغام لیایا بھولا درد الم دا؟
ایہ کی حرف تیرے وچ نامے برق افشاں قلم دا؟
کی کجھ حرف دکھاندا بھریا لکھیا لکھنے والے؟
شعلے درد کتھالیوں قاصد! کتھے آن حوالے؟

امراء نوں دربار توں گھل دتا جاندا اے۔ صرف اک سمجھ دار وزیر کول رہ جاندا اے، حضرت یوسفؑ عرض نوں پڑھدے نیں تے روندے جاندے نیں۔ قاصد نوں کول بلا کے پچھدے نیں "پیغمبرؑ دے پتر کدوں آئے نیں" اوہ دس دا اے۔ کہ "پرسوں ایتھے وارد ہوئے نیں، چہرے چمک دے نیں کپڑے پاٹے ہوئے نیں۔ اوہ دس دا اے۔ کہ "پیوند لگے ہوئے نیں" حضرت یوسفؑ پاٹے جامیاں دا حال سن کے بہوں روندے نیں ؎

یوسف سن وڈ ویرا رویا انہیں وگن پرنالے
باپ میرے دے بیٹے آئے پھٹیاں جامیاں والے

وزیر ادب نال حال دریافت کردا اے، حضرت یوسفؑ جنہاں لفظاں نال بھائیاں دا تعارف کراؤندے نیں، اوہناں نوں پڑھ کے بے حال ہو جاندا اے تاثیر لباس شعر نوں پھاڑ کے باہر نکل رہی اے ع

"سینۂ شمشیر سے باہر ہے دم شمشیر کا" (غالب)

ایہ فرزند پدر دے آئے یعقوبی تصویراں
ابراہیمی نقشاں والے اسحاقی تحریراں
خانہ زاد نبوت والے حق پرستی والے
شیر شکار بہادر شاہی چابک دستی والے

یعنی بہادری کاتے دلیری وی پیغمبری وچ شامل اے۔ صرف نیکی تے پرہیزگاری ای نئیں، اگلے شعر وچ حضرت یوسف دا خاص اثر ویکھو اوہ اپنے رووَن دا سبب دس دے نیں ؎

میں رووَاں دو گلاں ولوں، اک افلاس ستائے
دو جا زخم گناہوں کھاواں میں پر ظلم کمائے

ایہدے بعد دا شعر مظلوم تے صاحبِ اقتدار نبی یوسف ای لئی موہنوں نکل سکدا اے ؎

جے پکڑے رب روز قیامت پلے عذر نہ کائی
تے ایہ میئنوں بھلی نہ بھاوے بھایاں دی رسوائی

وزیر آکھدا اے "ہن ایہ تساڈے قابو وچ نیں۔ بدلہ لے لو۔ دسو کی خیال اے؟"

فرمایا جیون نال بھراواں بھایاں دا ورتارا
ورتاں نال اتھاندے اوویں، ادب لکھیا سال را

وزیر سن کے حیران رہ جاندا اے۔ کتنا وڈا حوصلہ اے؟ ؎

بہہا وزیر تعجب سن کے صفت کہے مو وارا
واہ گردہ، ایہ کیڈ صفائی فضل الٰہی غفاری

میرے محترم پڑھن والے ایہ گل بھلتے نئیں ہون گے

شاہی ضیافت: انہاں دے سامنے ایہ علم تے معرفت دے خزانے اک پنجابی شاعر دی کتاب وچوں پیش کیتے جا رہے نیں۔ ایہ پنجابی شاعر جدوں شاہی دعوت دا نقشہ کھچ دا اے۔ ساتوں ہور حیران کردا اے۔ یوسف میزبان اے تے بھائی مہمان نیں ؎

حکم کرے باورچی تائیں کرو طعام تیاری
لائق قدر جیویں سلطاناں ہر ہر قسم نیاری

فراشاں نوں حکم کرینہد ا زریں اطلس جامے
قدراں ہیٹھ وچھاپو اِنہاں کہہ یو زیب مقامے
دیواریں للکاؤ اطلس چانیاں چھت تانوں
شان انہاندی سب تھوں وڈی جے تسیں قدر پچھانوں
عنبر عطر کھلارو نافہ خوشبو کرو مکاناں!
عود بھکھاؤ، کرو تجمل تے شوکت شاہانہ

حظ کھچے اکھراں نوں اک وار فیر ویکھو تے غور کرو۔ موقع محل دے لحاظ نال کنا ستھرا تے اعلیٰ انتظام ہو رہیا اے۔ ایہ تے ضیافت دا مڈھ اے، ضیافت اگے آئے گی۔

نال جیوں سی فرمایا یوسفؑ کیتی خدمت گاراں
خوان دھرے خوش مزے تمامی میویاں قسم ہزاراں
خوب کباب عجائب حلوے، چاول، نال مٹھایاں
اندر وار کھڑو تعظیموں، لے یوسف دے بھایاں

ضیافت دا پورا بندوبست دیکھ شاعر بدوی مہماناں دے تاثرات توں وی ناواقف نہیں۔ سے

تے ایہ ویکھ مکاناں تائیں حیرت دے وچ آئے
خوشبویاں تھیں مغز معطر خوشی ودھے غم جائے
عزت نال بٹھائے سارے، پیش طعام کھلائے
ہتھ دھو آئے، کھاون لگے، مزے بلے، سکھ پائے
اسرائیل نبی دے بیٹے، دیکھ تجمل بھارے
بول نہ سکن، ڈب ڈب جاون حیرانی وچ سارے
ایڈک شان کیائی زینت زیب مکان کیائی
خورشں لذیذ اجیہی عمرے ویکھن وچ نہ آئی

جام عقیق بھرے پر شربت، عرق گلاب رلائے
جاں پیون پیغمبر زادے پاون مزے سوائے

حضرت یوسف دا اخلاق: بھائی واپس کنعان اپڑدے نیں۔ باپ سفر دے حالات خاص کر ملک مصر دے والی بارے دریافت کردا اے ؎

"نبی پچھے" کی مذہب رکھدا ملک مصر دا والی؟
کس نوں پوجے کس نوں منّے کس دے در دے سوالی؟"

پتر آکھدے نیں "اوہدا مذہب ساڈے ای ورگا اے" پر اخلاق اُچّا

"مسلم نیک عقل دا تودہ شرم کرم دا پورا"
علموں، حلم، تحمل، تقویٰ اوہ بے عیب قصورا"

اگلے دوہاں شعراں وچ سارا فلسفہ اخلاق دس کے کجے وچ دریا بند کر چھڈیا اے ؎

عفت، حکمت اہور شجاعت خصلت، چار عدالت[۱]
کر سو لالت نور رسالت اس تھے چمک جلالت

افراطوں تفریطوں خالی کامل وچ خصائل
شاہ مصر وچ ڈٹھے حضرت اکھیں بہت خصائل

عبرت: عبرت وی کا شاعراں دا خاص مضمون ایں۔ کتاب وچ تھاں تھاں ایس مضمون دے شعر کھلرے ہوئے نیں۔ نمونہ ویکھن توں پہلاں اک عربی شعر سن لو۔

وجدت مصیبات الزمان جمیعھا سوی الفرقۃ الاحباب کلھا الخطب

۱؎ علم اخلاق دیاں عام کتاباں، خاص کر ملا جلال الدین دوانی دی مبسوط کتاب "اخلاق جلالی" اہناں چہناں خصلتاں دی تشریح نال بھری ہوئی اے

ترجمہ:- میں دنیا دے سارے دکھاں دا تجربہ کیتا اے، سجناں دی جدائی دے سوا سارے سوکھے نیں۔ مولوی غلام رسول ستّر وار قسم کھا کے کہندے نیں۔

یار ملن دکھ کٹّے جاون، قسم کراں سو واری
نام فراق کہے جگ جس دا، ایہہ ہے مشکل بھاری

پر سیاہ دل لوکاں دی یاری کی اے؟ سو

یاریاں لایاں بھل بھلاوے، جیہناں دلاں انھیرے
یار بنے اوہ انت لٹیرے، پاوچ گھمن گھیرے

کھوٹے یار بھیڑا دم کھاندے، زخم لگاندے کاری
غداراں دی یاری کولوں توبہ لکھ لکھ واری

ہن اپنے آپ نوں مخاطب کردے نیں سو

جے تدھ قدم غلام رسولا اٹک رہے ادھوائے
ضائع گیوں اگّی تدھ متھیں سرمایہ وچ گھاٹے

او ظالم کت کارے آیوں کرنے نوں کجھ کائی
سودائی! ایہہ حال کیائی لکھ پناہ کمائی

میٹ اکھیں کت مینہ نے رہڑیوں طعم تہنکال ہو سیں
چشم اوگھاڑ کوریا ہو ندامت ویلا چھل رو سیں

حافظ محمد آکھدے نیں سو[1]

توبہ وچ تصر لیف نہ جا توں چھیتی کرنی آئی
بہتے اہل جہنم روسن اس تعریفوں بھائی

حضرت یعقوب دی رحلت دی تمہید۔

حضرت یعقوب دی وفات: آٹھائی شعراں وچ اے سو

مڑ نا فہ دھر قدم پچھاڑی چل وال دیس پرانے	سفری مرڑے وطن ول جاندے جتھ ہمیش ٹھکانے
چل کوکی دن چار دے واسا پردیسیاں دے وچ ڈیرا	ویہہ سہیڑ نہ دیس پرائے اٹھ نہ نت بسیرا

---

[1] دیر - ڈھل

تھلّے والا شعر ضرب المثل اے

نہیں وفا وچ باد بہاری، پیاں جگت پکاراں
سدا نہ باغیں بلبل بولے سدا نہ باغ بہاراں

ایہ دنیا دن کائی دا سا ایہ خوشیاں غم سارے
ایہ غفلت دے حال ملالے گذر چلن دم چار ے

تے دنیا وچ رہن ہمیشہ کسے نہ ملیا موہلے ؟
ولیاں شیخ نبیاں حکموں قبریں فرش تبولے

حضرت یوسفؑ دی وفات دا ذکر کردے

حضرت یوسف دی وفات:- ہوئے اخیر وچ لکھدے نیں ؎

یوسف جیہیاں شکلاں آیاں، ایہ گھر چھوڑ سدھایاں
سلطاناں دیاں خوتی تیغاں گیاں خون ڈبایاں

نیویں اُچی گردن والے قبریں گرد کرائے
زور وراں دے خوتی بازو اُڈن غبار ہوئے

چِٹے دند چنبے دیاں کلیاں اک اک جھڑن ڈہانوں
قاتل چشم کرشمیاں والی رہے نہ نام نشانوں

نازک بدن گلاں دے دستے خاکوں باہر آئے
نکّے نکّے کر پھیر خزاں نے توڑ زمین رلائے

مرشد رومؒ فرماوندے نیں ۔

صورت از بے صورتی آمد بروں   باز شد انا الیہ راجعون

قرآن پاک نے اک جگہ "لم یکن شیئاً مذکورا" تے دوسری جگہ لم یکن شیئاً فرمایا اے :-

یعنی انسان اک وقت کوئی قابل ذکر شے نہیں سی ۔ بلکہ کجھ وی نہیں سی
ایس سلسلے وچ دو شعر ایہے لائے نیں ۔ جہڑے دنیا دے غم تے دکھاں دی

حقیقت تے اوہناں دے پورے علاج دی راہ نمائی کر دے نیں۔

اے بزدل توں کس دکھ کارن رووی کہ کہ آہیں
سفنے دا انگھیاڑ نہ چھوڑے جاں لگ جاگیں ناہیں
نیندوں جاگ تیرے دکھ جاون ستیا دکھیں کٹیا
توں وچ خواب آن وگیاں تیغاں کیوں گھائل کر سٹیا

خواب دے وچ پئے غافل انسان نوں سفنے دا انگھیاڑ اپنے تیز دنداں نال چیر رہیا اے۔ ان وگیاں تیغاں اونوں گھائل کر رہیاں نیں۔ ایہدا علاج جاگن توں سوا ہور کجھ نئیں اک حدیث اے "لوک سوں رہے نیں، جدوں مرن گے اکھاں کھلن گیاں۔

اللہ تعالیٰ فرماندا اے" اج اساں تیرے اگوں پردے اٹھا دتے نیں۔
اج تیریاں نظراں تیز ہو رہیاں نیں"

اوس عالم دے دکھاں تے سکھاں دے مقابلے تے ایس عالم دے دُکھ کجھ وی نئیں۔ خوش قسمت نے اوہ لوک جہڑے ایتھوں جاگ کے او تھے اپڑن گے۔

(عرشی دا مضمون ختم ہو گیا)

عشق

عشق مولوی غلام رسول دا خاص موضوع اے۔ اوہدا دین، دھرم تے ایمان سب کجھ ای عشق ای عشق اے۔ اوس اپنی کتاب "احسن القصص" وچ کسے پیر یا بزرگ دی مدح نئیں کیتی۔ جیویں وارث شاہ میاں محمد یا دوجیاں شاعراں نے کیتی اے۔ اوس جے تعریف کیتی اے تے عشق دی ایسے واسطے کیتی۔ ایس دی مدح اوس باقاعدہ اک عنوان قائم کیتا اے۔ ایس مدحیہ عنوان دی عبارت ویکھو۔

ترغیبِ دل بالتزام مشاہدہ عشق و بیانِ بلند پروازیٔ او در عالم رضا کہ نورقِ مراتب است۔

مولوی صاحب نے عشق نوں سب توں اچا مقام دتا اے۔ حقیقت ایہ اے۔ کہ عشق نالوں وڈا دنیا وچ نہ کوئی پیر اے نہ مرشد نہ استاد۔ جدا ایہ آ جاندا اے تے سب کجھ آپے ای آ جاندا اے۔ پھیر کسے ہور دی لوڑ نئیں رہندی ایہ سالاں دے پندھ دِناں وِچ مکا دیندا اے۔ ہاشم شاہ آکھدا اے۔

عشقا! لکھ اوگن وچ تیرے کوئی اک دو چار نہ پائے
پر اک گن ہے وچ تیرے جس ایہ سارے عیب چھپائے
جت دل موہنہ کریں نئیں مُڑدا بن مطلب سر اپڑائے
ہاشم شاہ اک ایسے گل بدلے تیرے ہو غلام دکائے

مولانا جامی آکھدے نیں

عشق در آمد ز در، گفت "سلام علیک"
عقل برون شد ز سر، گفت "سلام علیک"

ایہو تے عشق وچ وادھا اے۔ ایہ اپنا آپ تے گواون جان دا اے۔ پر عقل

دلیاں ہوشیاریاں تے چالاکیاں ایہدے کول کوئی نہیں علامہ اقبال فرماندے نیں ؎

بے خطر کود پڑا آتشِ نمرود میں عشق
عقل ہے محوِ تماشائے لبِ بام ابھی

انسان دے اندر کئی قسم دیاں نفسانی بیماریاں نیں۔ ایہ اندر دے روگ کام کرودھ۔ لوبھ ہنکار ایویں دور نہیں ہوندے۔ ایہ عشق وچ ای وادھا اے کہ اوہ ایہ روگ پل وچ گوا دیندا اے۔ مولانا حسرت موہانی آکھدے نیں۔ ؎

مٹے عیب سب عشق بازی سے حسرتؔ
نہ بغض و حسد ہے نہ غصہ نہ کینہ

علامہ اقبال فرماندے نیں ؎

اقبالؔ تیرے عشق نے سب بل دیئے نکال
مدت سے آرزو تھی سیدھا کرے کوئی

انسان دے اندر دے وٹ عشق ای کڈھدا اے تے سدھا وی اہنوں اوہ ای کردا اے۔

مولانا روم عشق دی مدح انج کردے نیں۔

شاد باش اے عشقِ خوش سودائے ما   اے طبیب جملہ علت ہائے ما!
اے دوائے نخوت و ناموسِ ما   اے تو افلاطون و جالینوس ما

مولوی غلام رسول آکھدے نیں

عشق اندھیری جاں سر جھلے کھاون ہگہ ہولارے
خودی، تکبر مان، غرورت جانہہ پلک وچ مارے

مولوی صاحب دی کتاب دا ڈھلا حرف ای عشق اے، ایس واسطے اوہناں سارا قصہ ای عشق دا بیان کیتا اے۔ اوتھاں سرناواں قائم کر کے عشق دی مدح وچ باڈھ شعر آکھے نیں۔ چند شعر سنو۔

باجھوں عشق حیاتی ناہیں، درد غماں دی کاتی
ایدوں بھلا ایہی لکھ واری، تیغ ڈبے وچ چھاتی
مشہد عشق شہادت اکبر، قتل ہوویں اک واری
قسم دلا! دھر پیر نہ پچھے زخم اکل جھل کاری
آ عشقا! ہن تیرا ویلا نوک قلم چڑھ رسناں
پے چلیاں جگ تیریاں واہراں کد توڑی چھپ رہساں

واہ عشقا وچ تیریاں رمزاں جوش کھلن من بھانے
غم خوشیاں ہر وارے جادن، جاں گھر ملن ٹھکانے

عشق دی مدح والے بیان توں بعد مولوی صاحب نے سبب تالیف دا ذکر کیتا اے۔ اوہدے وچ وی عشق دی وڈیائی کردے نیں ۔

میں پروردہ عشق سخن دا جان غفلت وچ آیا
مدت وچ حجاب غماں دے میرا وقت وہایا
ڈونگھے زخم جگر وچ رڑکن ہو ہو انت پرانے
چا ہتھ تیغ جفا کش بہہ بہوں ڈاڈھا کھڑا سرہانے

مولوی صاحب دے عشق دا جوش تے کتے ٹھنڈا ہیندا ای نئیں۔ اوہناں نے عنوان رکھ کے ہن آئی عشق دی تعریف کر لئی۔ پر فیر وی تسلی نئیں ہوئی اوہ ہر پاسیوں گل ول ولا کے ایسے پاسے لے آوندے نیں تے عشق دی وڈیائی کردے رج دے ای نئیں۔

سبب تالیف والے بیان توں اگے ٹریئے۔ اک بیان چھڈ کے دوجے بیان دے اخیر وچ۔ فیر عشق دی مدح شروع ہو گئی اے۔ پھیر پورے اک درجن شعر ایس مضمون تے آکھے نیں۔ چند شعر ویکھو۔

عشقا چاک تیری تھیں واری، جاں میری لکھ واری
واہ تیری سرداری عشقا! زخم تیرے نے کاری

توں ہیں جوہر تیغ سخن دا، پر بے پراں طبیعتاں
سے جاناں قربانی گیاں، نیر بایں وچ حضوراں

آزاداں وچ بندی پاویں، کریں خلاص اسیراں
بے درداں چا دردیں گھتیں کٹیں روگ زہیراں

میں قربان جھمک دیہ مینوں، دردوں چالے جائیں
غالب حال پریم نشے دا، ہیں پر روہرڑ وگائیں

چھوڑ دلا ایہہ لمیاں واٹاں اس منزل سر ناہیں
بیٹھوں گھت سمند مدھاناں، کہ کجھ گل اگاہیں

صوفیاں دے عقیدے دے مطابق دنیا دا سارا پسارا عشق دی وجہ نال اے۔ جیویں پیر وارث شاہ آکھدا اے کہ

اول حمد خدا دا ورد کیجے، عشق کیتا سو جگ دا مول میاں

ایس جگ دا مول ای عشق اے۔ صوفی حضرات اک حدیث قدسی بیان کر دے نیں۔ جہدا مطلب ایہہ اے۔ اللہ آکھدا اے "میں اک چھپا خزانہ ساں میں چاہیا کہ میں پچھانیا جاواں۔ فیر میں دنیا نوں پیدا کر دتا"

اللہ اک نور اے۔ ایہہ دنیا اوہدے نور دا ای ظہور اے، ایہہ ساری کھیڈ ای عشق دی اے۔ انسان دنیا وچ ایہ پھسیا ہویا اے۔ کہ دنیا نوں نئیں چھڈ سکدا پر عشق دے اک اشارے نال ای ایہہ دنیا نوں چھڈ چھڈ کے اک پاسے ہو جاندا اے۔ تے ساریاں رشتے داریاں بھل جاندا اے۔ میاں محمد آکھدے نیں۔

یار کرے جد اپنا تینوں بھٹن سب آشنایاں
ماں، پیو، سجن یار نہ رہسن حرص نہ بھیناں بھایاں

ایہہ عشق کائنات دی روح اے، روح ہمیشہ آلائشاں توں پاک ہوندی اے انسان جنا پاک، صاف، نیک تے سچا ہووے، عشق دا حملہ اوس تے اونا ای سخت ہوندا اے۔ مولوی عبدالستار لوکاں نوں وعظ نصیحت کردا ہویا جد

عشق مجازی دے اُٹھ کے چڑھیا تے کی آکھدا اے ؎

ق قسم ہے رب دی جھوٹے ناہیں مینتھوں زور کر کے ماہی آ بیٹھا
سینے دھس گیا تیز تلوار سے کے ٹوٹیا اکھیاں دے وچ لا بیٹھا
عقل ہوش نوں دو شیوں کڈھ باہر دھکے نال موروث بنا بیٹھا
ستار بخش کی غیر نوں مت دینی جیہڑا اپنی مت ونجا بیٹھا

چونکہ مولوی ستار پاک صاف سی ایس واسطے مجازی دی جھلک وچ پورا سوز پایا جاندا اے۔ ایہدی مثال اینج اے جے ایس خوشبو نوں کسے گندی شیشی وچ پا کئیے تے بہت چھیتی خوشبو دا اثر ختم ہو جائے گا۔ جے شیشی اندروں چنگی طرح صاف ہووے گی۔ تے خوشبو دا اثر دیر تک رہے گا۔ اینج ای عشق دا حال اے۔ عشق دی اک خوشبو اے جِنّا انسان دا اندر صاف ہوندا اے۔ ایہدی مہک اونی ای زیادہ ہوندی اے۔ بعض لوک ہوس نوں عشق آکھدے نیں۔ مولانا رومؒ ایہدی تفسیر اینج کردے نیں ؎

این نہ عشق است کہ در سر دم بود
این فساد از خوردن گندم بود

مطلب ایہہ کہ کنک کھاون نال جہڑی نفسانی خواہش پیدا ہوندی اے ایہہ عشق نئیں۔

عشق مجازی نوں بزرگاں نیں بُرا نئیں آکھیا کیوں جے بے صورت صورت وچوں ای ظاہر ہوندا اے پر پاک صاف رہن دی شرط اے میاں محمدؒ آکھدا اے ؎

جے صورت وچ ہوندا ناہاں سرّ بے چون دلبر دا
کی طاقت سی گھائل کردا جگہ دانش وردا

مولوی غلام رسول فرماندے نیں ؎
انت مجازوں بعد حقیقت ڈھونڈیاں تھیں نہ آوے : شاہد گذر خطاؤں دلبر عیباں نوں گل لاوے

آخر کار ڈھونڈن والے نوں مجاز دے پِچھّوں حقیقت ہتھ آ جاندی اے ہو سکدا اے دلبر کہ خطا نوں درگزر کر کے عیباں نوں گل لا لوے۔ یاد رہے کہ عاشقاں دے مذہب وچ حق نوں ڈھونڈنا حقیقت اے۔ غیر حق نوں ڈھونڈنا مجاز اے۔ اللہ تعالیٰ دی ذات جہڑی ورا الورا دیاں پردیاں وچ لکی ہوئی اے۔ مجاز دے بعد اوہدی حقیقت (امکان بھر) مل جاندی اے۔ مطلب ایہہ کہ مصنوعات تے غور کرن نال صانع دا اتا پتا لگ جاندا اے۔ حق نوں چھڈ کے غیر حق ول دھیان کرنا عیب تے خطا اے، ایس واسطے ایہہ گل کہی گئی اے کہ شاید دلبر اس خطا نوں جہڑی مجاز اے درگذر کر کے عیباں نوں گل لا لوے تے اونوں ایہہ گل پسند آ جائے کہ مصنوعات تے غور کرنا وی اوہدے ای واسطے اے۔

مولانا اشرف علی تھانوی مثنوی مولانا رومؒ دے اک شعر دی شرح کر دے ہوئے لکھدے نیں۔ کہ جے کسے نال عشق ہو جائے اوہ تھاں چھڈ دینا چاہی دی اے۔ تاکہ اوہ سوز تے گداز جہڑا طبیعت وچ پیدا ہویا اے، ضائع نہ ہووے۔ کیونکہ مڑ مڑ دیکھن نال ملن تے دل کردا اے۔ ملن نال پھر ہتھ لاون تے جی کردا اے۔ تے سفلی جذبات ابھر دے نیں۔ ایہہ عشق دی موت اے۔

مجاز وچ ذلت تے خواری زیادہ پیش آوندی اے۔ ہاشم شاہ آکھدا اے

رب دا عاشق بنن سوکھالا بہت سوکھالی بازی
تسبیح پکڑ ہیتے وڑنا، بننا پاک نمازی
شاواشے جگت دی سننی، جو دیکھے سو راضی
ہاشم مار رلاوے گلیاں، ایہہ ظالم عشق مجازی

مجازی توں اک لطیفہ یاد آیا، عام طور تے مرد نوں عورت دا مجازی خدا آکھیا جاندا اے۔ تے عورتاں جدوں اک دوجی نوں مذاق کر دیاں نیں۔ اوہ آکھدیاں نیں نی اوہ تیرا مجازی خدا کتھے اے۔

مولوی صاحب فرماندے نیں، ساری دنیا دی قیمت مچھر دے اک پر دے

برابر نئیں ۔ پر جنہاں جان دے کے عشق خرید لیا اوہو اپنے نال قیمتی سرمایہ لے گئے

پر ایسہ دا قدر نہ رکھ دی فانی دنیا ساری!
عشق جنہاں دل دتیں وہا جے جنس گئے لے بھاری

جدوں خواب وچ یوسف ؑ دا دیدار کر کے زلیخا نوں یوسف نال سچا عشق ہو جاندا اے تے اس عشق پاروں زلیخا تے جہڑی دیوانگی دی حالت طاری ہوندی اے ۔ اوہدا نقشہ مولوی صاحب نے انج کھچیا اے ،

روو ے کدی کدائیں ہسے ڈبری کدی خیالیں
جامے پھڑے سرنوں کھوہے، خاک گھتے چا والیں
کھڑی زمین تے ڈگ ڈگ پوندی تے وچ خاک رلیندی
باندیاں حال پچھیندیاں اس دا تے ایہ ہنجھ ملیندی

اوہ پچھن ، ایہ بولے ناہیں اوہ رو ون ، ایہ ہسے
اوہ گھیرن ، ایہ اٹھ اٹھ دوڑے ، دل بازار انسے
اوہ آکھن کی ہویا تینوں پر ایہ کجھ نہ دسے
اوڑک حال کوہی ایہ دسے عشق اہدا دس کھسے
تے اندر وچ ظالم بہوں ناگ ، جگر نوں ڈستے
دکھ سکھ دی پر واہ نہ ہوہناں ، عشق جنہاں دل وسے

مجازدی انتہا ایہ اے ۔ کہ عاشق محبوب دے خیال وچ اس قدر محو ہو جائے کہ خود اوہ بن جائے ۔ جیویں بلھے شاہ نے آکھیا اے :-

رانجھن رانجھن کردی نی میں آپے رانجھا ہوئی

مولوی غلام رسول نے ایس خیال نوں بڑا کھل کے لگاتار بیان کیتا اے زلیخا یوسف ؑ دے عشق وچ چور ہو چکی اے سا اوہدے دل دی کیفیت مولوی ہوریں بیان کر دے نیں ۔

دل مشتاق اجیہا ہویا ، درد وال مشق پکائی ہو خود درد سمایا دروں پھیر نہ رہی جدائی

جاں اوہ کرے تلاش دے نوں، دردا اوہدے متھے آوے

اوہا درد، اوہدا دل بنیاں، تے اوہ فرق نہ پاوے

دل ایہا مشتاق ہویا تے اوس درداں دی مشق کیتی۔ کہ دل خود درد بن کے درداں وچ سما گیا، پھر جدائی نہ رہی۔ مطلب ایہ کہ محبوب نہ ملن دی وجہ نال جہڑا درد دل وچ سی۔ دل اس درد وچ رچ گیا۔ تے جدائی جاندی رہی۔ جتنا چر دل درد وچ رچیا نئیں سی۔ اوناں چر دل درد محسوس کردا سی۔ جدوں دل درد وچ سما گیا۔ یعنی خود درد بن گیا۔ پھیر جدائی نہ رہی۔ کیوں کہ دل تے درد دونویں اک ہو گئے۔ جدوں دل نوں تلاش کردی اے، اوہدے متھے درد آوندا اے اوہ درد اوہدا دل بن چکا اے۔ اوہنوں فرق محسوس نئیں ہوندا۔

غالب نے کہیا اے ؎ ”مشکلیں اتنی پڑیں مجھ پر کہ آساں ہو گئیں“

اک ہور غزل وچ ذرا کھل کے آکھیا اے ؎

”درد کا حد سے گزرنا دوا ہو جانا“

انصاف کرو مولوی، غالب توں کِنّا اگاں لنگھ گیا اے۔

زلیخا بڈھی ہوندی جا رہی اے، عشق جوان ہوندا جا رہیا اے ؎

دِن دِن پیر ضعیفی اندر، قدم عشق دا اگے[1]

جیوں جیوں قوت تن تھیں جاندی، اگّ وَدھیری لگے

آخر زلیخا دا کی حال ہویا۔ اوہ اپنے آپ نوں بھل گئی ؎

اپنا حال زلیخا تائیں بھل گیا سو سارا

اکّاں ساہاں وچ تن دے رچیا یوسف یار پیارا

عزیز مصر نے زلیخا دے چہرہ دی زردی ویکھ کے محسوس کیتا کہ اوہ بیمار اے اوس نے اوہدا علاج کرایا پر کوئی افاقہ نہ ہویا۔ جدوں اوس ویکھیا علاج فائدہ مند نئیں۔ اوس نا امید ہو کے اوہدا فصد کھلایا۔ جدوں فصاد نے نشتر لگائی پھیر کی ہویا ؎

---

[1] خواجہ حافظ دی گل ویکھ لو ؎ بارِ وجود خویش نتابد دلم ز ضعف لیکن ز بارِ عشق کشیدن ضعیف نیست
غور کرو مولوی کنہاں ہی ہی ہوا ہا اے ۔

جاں نشتر فصاد دگاوے قطرہ خون جو آوے
پوے زمین تے "یوسف یوسف" ہر جا لکھیا جاوے

اس توں بعد مولوی صاحب نے زلیخا دی حالت انج بیان کیتی اے۔

یوسف تھیں پر اینڈک ہوئی اوہو اوہ دسیاوے
تے غرقاب خیال اسے وچ دن نے رات وہاوے
اکھیں دسے تیج یوسف باجھوں کجھ نہ نظری آوے
اوہو اندر، اوہو اندر، اوہو باہر، ہر شے اوہو پاوے
کل جو اس اندر اوہ دسیا ہر جا رخ چمکاوے
خود دل دیکھے، اوہو دِسے، ویکھ نظر شرماوے
سورج چند فلک دے تارے رائیں لین ہو لارے
آتش، آب، طیور، بہائم، یوسف دسن سارے
تے سب باندیاں خدمتگاراں یوسف نظری آیاں
کیتا صیقل دل نوں بہوں کھلے نور صفایاں
نیند ایہا تے ایہا جاگن حال ایہا تس سارا
یا ہو دسے ہر جائیں دِسے جنت دل دے گے نظارا

ایس توں بعد مولوی صاحب اپنے دل نوں مخاطب کر کے مجازی ولوں معرفت دل کلام دا رخ موڑ دے نیں فرماوندے نیں ؎

ایہہ ول پرے کیائی اے دل دردمنداں دیاں آہاں
حیف ایہی دل غیراں جاون وگ دیاں اجے نگاہاں
مر ظالم ایہ عشق زناں دا تے فانی دی یاری
جاں صورت دے وچ اینڈک جوئے معنیاں کیڈ خواری

اے دل ایہہ ول پرے دردمنداں دیاں آہاں کی ہو سکدیاں نیں۔ جہڑیاں زلیخا نے کیتیاں نیں۔ افسوس اے تیریاں نظراں حالے دی غیراں یعنی

(غیر حق) دل جا رہیاں نیں۔ تینوں کوئی غیرت نہیں آ رہی۔ اے ظالم توں مر جا! ایہ عورتاں دا عشق تے فانی دی یاری یعنی حضرت یوسفؑ فانی وجود سی۔ اوہدا ایہ حال اے، مطلب ایہ کہ جیدوں فانی عشق دا ایہ حال اے تے باقی یقین اللہ تعالیٰ دے عشق وچ کیڈی خماری ہووے گی۔ جیدوں صورت دے عشق وچ ایڈے جلوے نیں۔ تے معنیاں وچ کی حال ہووے گا۔

جاں جاں ات مقام نہ پہنچے طلبوں جبر اڑاوے
تے اتھے جو کجھ حالا گزرے ایہ لکھیا نہ جاوے

جدوں تک اوس مقام نہ اپڑیا جاوے۔ اوناں چر اکاہاں ودھن توں دل صبر نہیں ہو سکدا۔ تے اوتھے اپڑ کے جیہڑی حالت ہوندی اے، اوہ لکھی نہیں جا سکدی ؎

جلوہ یار کرے ہر ویلے اوارٹے ہووے جاں پوری
ہن وچ وصل وسے دکھ جاوے وریہے ہو دوری
اکھیں میٹ رہے یا کھولے دِسّے یار مدامی
تے خود اس بت خانے وچوں نکل وگے تمامی

جیدوں منزل پوری ہو جائے گی۔ ہر ویلے یار سامنے رہے گا۔ پھر وصل وچ واسا ہووے گا۔ دوری، جدائی دور ہو جائے گی۔ اکھاں بند رکھے بھانویں کھولے یار ہمیشہ نظر آوندا رہے گا۔ تے آپ اس بت خانے یعنی صورت پرستی وچوں باہر نکل آئے گا۔

پہلا سیر تمام ہویا جس وچ سختیاں چایاں
تے ایہ منزل مقصد والی گیاں دور جدایاں
ہن اتھ طالب رجے ناہیں ناں منزل سر آوے
چھوڑ کنارہ زماں مکانوں، دیکھے جو دسیاوے

مڑ وگ اجے قلم کجھ رہندا اودھ ودھ جانہ مولے
دعویٰ ایڈ پلے دم کھوٹے کد حراف قبولے

مولوی صاحب نے اینویں پہلا سیرا آکھیا اے، فرماوندے نیں - پہلا سیرا الی اللہ والا ٹک گیا اے، جد جھے وچ دکھ جھلنے پیندے نیں، تے ایہ منزل مقصد والی اے کیوں جے وصل حاصل ہو کے جدایاں دور ہو جاندیاں نیں، تے ایتھے نہ طالب ای رہندا اے، نہ منزل ای نک دی اے اوہ زمانے تے مکان دی قید وچوں نکل کے جو کجھ نظر آوندا اے - ویکھدا اے - یعنی اللہ تعالیٰ دے نویں نویں بھیت ویکھدا اے - کنارہ مکان زمان کجھ نظر نئیں آوندا - کیونکہ اوہ مقام لامحدود تے لامکان اے -

آخر تے شاعر اپنے قلم نوں مشورہ دیندا اے سائے قلم! توں مڑ چل کیوں جے حالے قصہ یوسف زلیخا دا کجھ حصہ رہندا اے، اگے ودھ ودھ نہ جا، نیرادعویٰ تے بہت وڈا اے پر پلے کھوٹے دام نیں - صراف کد قبول لے گا -

مالک حضرت یوسف نوں ویچ رہیا اے - بازغہ وی حضرت نوں خریدن دی آس لے کے روندی اے - ایہ بیان شروع ہون توں پہلوں چند عشق بھرے شعر سنو ؎

چل عشقا! اج اوتھے لے چل جتھے یار دکاوے
ویکھ ویاں دی جند سدھاوے، مل کے رڑھ جاوے

مرداں جان کھپی وچ سائی قیمت اجے اگاہیں
جاناں جانڑ طلب دے تلوں مالک منے ناہیں

جان فدا ابھاری ہرشے دیدار دوں سنوعدارى
وچے دوزخ، وچے جنت، وچے دنیا ساری
وچے خوشی، وچے دشواری، صحت نے بیماری
وچے درد فراق، خواری، وچے آس، اُدھاری
دیکھیا مولوی صاحب جنت دوزخ ساری دنیا، غمی، خوشی، بیماری

صحت، درد، فراق، ہر چیز عشق تے قربان کر رہے نیں۔ جان نے صرف سائی یعنی بیعانہ ای اے۔ ایہ تے محبوب نوں لبھن دا ذریعہ اے۔ امانت دے بھار بارے بہت ساریاں روائتاں نیں، بعض عالم آکھدے نیں امانت توں ای مراد عبادت تے فرض نیں۔ جہڑے اللہ تعالیٰ اپنے بندیاں دے پیش کیتے سن جے اوہ ایہناں نوں پورا کرن گے تے ثواب ملے گا۔ نہ کرن گے تے عذاب وچ پھسن گے۔ بعض بزرگ آکھدے نیں امانت توں مراد نمازاں پڑھنا زکوٰۃ دینا، روزے رکھنا حج کرنا۔ سچ بولنا۔ ناپ تول، پورا کرنا۔ لوکاں دیاں اماناتاں وچ عدل کرنا امانت اے۔ بعض آکھدے نیں۔ امانت توں مراد اوہ ساریاں چیزاں نیں۔ جنہاں دا حکم دتا گیا اے تے جنہاں توں روکیا گیا اے۔ بعض کہندے نیں امانت کن۔ اکھ، ہتھ وغیرہ سارے اعضاء نیں۔

مولانا تھانویؒ لکھدے نیں۔ ایہ کسے خاص انسان توں آدم وانگوں نئیں پچھیا گیا۔ بلکہ وعدہ میثاق وانگوں ایہ گل وی عام سی۔ تے انتظام وی عام سی۔ بس آسمان۔ زمین، پہاڑ مکلف نہ ہوئے۔ انسان نوں مکلف بنا دتا گیا۔ آیت وچ ایہدا یاد کروانا غالباً ایس ای حکمت دی وجہ نال اے۔ جیویں وعدہ میثاق یاد کرایا۔ یعنی حکم منن دا انساں خود وعدہ کیتا پھر نباہنا چاہی دا اے۔ یعنی روح انسانی دا فطری عہد اے۔ جہڑا اختیار دے کے لیا گیا۔ باقی ساری مخلوق اختیار توں محروم ایہہ ایس واسطے مکلّف نیں۔ شاہ عبدالقادرؒ ظلوم دے معنے ایہ فرماندے نیں۔ یعنی اپنی جان تے ترس نہ کھادا۔ امانت کی اے؟ بیگانی چیز رکھنی اپنی خواہش نوں روک کے آسمان زمین وچ اپنی خواہش کجھ نئیں۔ جہسے تے اوہو ای اے جدھے تے اوہ قائم نیں۔ انسان دی خواہش تے اللہ دا حکم اک دوجے دے الٹ نیں۔ ایس پرائی چیز (امانت) یعنی اللہ دے حکم تے اپنی خواہش دے خلاف قائم رہنا بڑا اوکھا اے۔ ایہدا نتیجہ ایہ اے۔ کہ نہ منن والیاں نوں پھڑ لیا جائے گا منن

دالیاں نوں چھڈ دتا جاوے گا۔ ہن وی ایہو ای حکم اے۔ کسے دی امانت ضائع کرن والے نوں اوہدا بدلہ دینا پے گا۔ حفاظت نال رکھن والے توں بدلہ نئیں لیا جائے گا۔

مولوی غلام رسول عالم پوری بار امانت توں مراد امانت عشق لیندے نیں۔ فرماوندے نیں ؎

ایہہ امانت عشق اساڈا پورا پار نبھائیں!
سٹ وچکار نہ ہاریں قولوں رجاویں مثال ادائیں
وحدت اکاش کنبن جس بھاروں چلو جائیں جائیں
ہن اس تھیں موہنہ موڑ نہ جائیں اڈ دی چھوڑ نہ جائیں!

مولوی غلام رسول دی نظر وچ زلیخا دی اک سالک دی حیثیت اے، جیویں اک سالک سلوک دیاں منزلاں طے کردا اے۔ ایہو ای زلیخا دی کیفیت اے۔ خواب وچ یوسف دے دیدار توں مراد محبوب حقیقی دا دیدار مراد لیندے نیں۔ جہڑے خواب وچ پیغام ہل دے نیں اوہ اوہو ای گلاں نیں جہڑیاں روز ازل اللہ نے انسان نوں آکھیاں سن

زلیخا تے یوسفؑ دے عشق دا نشہ پورا چڑھ چکیا اے۔ مولوی صاحب ایہدی کیفیت بیان کردے نیں۔

وچ دیدار رہی ہو کھلی نظر نہ ورتھی جاوے
جت ول کرے نگاہ اوتے ول یوسف نظری آوے

ایڈ خیال دماغے رچیا چکیا اثر نظر دا
چہرہ مبارک یوسف والا ہر جا جلوہ کردا

جیویں میں پہلوں عرض کیتا اے کہ مولوی صاحب یوسفؑ توں مراد محبوب حقیقی لیندے۔ ہن ایس توں بعد دے شعر سنو۔ فرماوندے نیں ؎

مطلق اک وجود مقدس عالی ہر اعتبار وں
لوں لوں تھیں متجلی ہویا رمز کھلی اسرار وں

ہن اللہ تعالیٰ دیاں صفتاں شروع ہو گیاں نیں، اگلے شعر سُنو جہڑے فلسفہ تصوف دے خاص نتے ڈونگھے شعر نیں ۔

خارج دے اعیان ثبوتوں مظہر نظری آئے
مرآنیت تھیں متعدد بے رنگی وچ پائے
علم بسیط پسار پسارے ہمہ نقش اڈائے
کثرت نوں دھر وحدت اندر سن خود غیر جلائے
اوہ محجوب رہیا خود باقی ویکھے آپ دکھائے
وچ فراق وصال سجن دے رتنے بہت رکھائے

اعیان ثابتہ تے خارجہ تے بحث اصلیں شروع وچ کر آئے آں، ایہناں شعراں وچ مولوی صاحب نے اوہو ای فلسفہ بیان کیتا اے کہ اعیان خارجہ اعیان ثابتہ دے مظہر نیں ۔ تعدد یعنی کثرت جہڑی اے اوہ شیشہ پن دی وجہ نال اے ۔ جیویں اک کمرے وچ چار چوفیرے شیشے لگے ہوون ۔ اک اکلا بندہ اوہدے وچ کھڑا ہووے تے اوہدے بے شمار عکس ہون گے ۔ ایہ تعدد صرف شیشیاں دی کثرت دی وجہ نال لبھا نویں اوہ کلا بندہ اے ۔ اوس اک بندے دے عکس شیشیاں وچوں کئی بندے نظر آوندے نیں ۔ دوجیاں شعراں وچ مولوی صاحب نے مراتب دا بیان کیتا اے ۔ مولوی صاحب دی کتاب دا اڈھا حصہ وی عشق اے ۔ سبب تالیف وچ وی اوہناں عشق دے ای گیت گائے نیں ۔ کتاب دے خاتمے تے وی عشق دی مدح کردے نیں ۔

ایہ گلزار بہار عنایت کھلی لطف الاہوں
عشق مؤثر نظری آیا، ورد دھری اس آہوں

پکڑ قلم بھر عشق اللہ ورقاں وچ وگائی
رخنت جلے وچ سوز بریہوں دے ویکھ ہن سودائی

صوفی پن

اج کل صوفی پن بہت بدنام ہو چکیا اے۔ جہدی وجہ ایہ اے کہ ان پڑھ تے جاہل لوک صوفی پن دے دعوے دار بن گئے نیں۔ پڑھے لکھے سجھ دار نفرت کرن لگ پئے۔ حضورؐ دی حدیث اے کہ دو نہہ آدمیاں نے میری کر توڑ دتی عالم بے عمل تے جاہل عابد نیں۔ حقیقت ایہ اے۔ عمل علم توں بغیر کوئی معنے نئیں رکھدا۔ عالماں تے صوفیاں وچ صرف ایناں ای فرق ہوندا اے عالم علم نوں جاندے نیں۔ پر عمل نئیں کردے۔ صوفی اپنے اُتے علم نوں وارد کر لیندے نیں، مطلب ایہ کہ علم تے عمل دے مجموعے داناں صوفی پن یعنی تصوف اے۔ ایس توں وڈی کوئی نعمت دنیا وچ نئیں۔ عالماں دے مذہب وچ شراب پینا حرام اے۔ صوفیاں دے مذہب وچ اوہ پانی پینا دی شراب وانگوں حرام ایں۔ جہدے پین نال عبادت وچ ڈھل تے اہلک آجائے۔ شعبان راعی اک صوفی نوں فالیا امام احمد بن حنبل تے انہاں دے اک شاگرد نے اک مسئلہ پچھیا کہ حضرت دسو زکوٰۃ کنی دینی چاہی دی اے؟ اوہ آکھن لگے تساڈے عالماں دے مذہب وچ کہ ساڈے صوفیاں دے مذہب وچ؟ امام صاحب دے شاگرد نے حیران ہو کے پچھیا کہ "کیا مذہب دو نیں"؟ آکھن لگے نئیں، مذہب تے اکو ای اے اعمل دا فرق اے۔ عالماں دے مذہب وچ زکوٰۃ چالی وال حصہ اے۔ یعنی سو پچھے ڈھائی تے ساڈے مذہب وچ ایہ اے پئی مالک (خدا) دی موجودگی وچ غلام کسے چیز دا مالک ای نئیں۔

مطلب ایہ کہ سب کجھ ای اللہ دے نال تے دے وینا چاہی دا اے۔ ایہے اصل صوفی ہن، روٹیاں منگ کے کھاناں تے بھنگاں پینیاں صوفی پن نہیں، صوفی پن تے دل نوں صاف کر کے اللہ تعالیٰ دی یاد وچ محو ہون داناں ایں۔ اللہ تعالیٰ اپنے پاک کلام وچ فرماندا اے، جو لوک میری ذات وچ جہاد کردے نیں میں اوہناں نوں اپنے رستے وکھا دیناں واں"

مولوی غلام رسول نے ساری عمر اپنی درویشی نوں مولوی دے روپ وچ چھپا چھڈیا لوک اوہناں نوں مولوی ای سمجھ دے رہے حالاں اوہ بہت وڈے صوفی تے درویش سن۔ اللہ تعالیٰ دی ذات وچ انہاندا مشاہدہ اپنا ڈونگھا سی، ایتھوں تک کہ اوہ آکھ دے سن کہ میں اللہ تعالیٰ دی ذات دا مشاہدہ کیتا اے۔ مولوی صاحب تے ایہ گل صاف طور تے نہیں کیتی۔ بلکہ پردے نال کہہ گئے نیں۔ میں اوہ شعر نقل کرداواں۔

بہت گھٹ لوکاں نوں پتا لگ دا اے کہ مولوی کیہ پئے نا کہن دالیاں گلاں دی رمزاں وچ کہہ جاندے نیں۔ پہلے خواب وچ یوسف دا دیدار کرن نال زلیخا دی حالت خراب ہو جاندی اے۔ دائی اوس نوں پچھدی اے۔ دھیا تینوں کی دکھ اے؟ توں مینوں دس، میں علاج کراں؟ جناں چر توں دکھ نہ دکھ نہ دسیں، علاج نہیں ہو سک دا۔ ہن زلیخا دائی نوں خواب دی کیفیت دس دی اے۔ ظاہر تے بیان ایہ اے۔ باطن وچ مولوی صاحب ایہ دس رہے نیں۔ کہ میں اللہ تعالیٰ نوں ویکھیا اے۔ تے ایہ گل مولوی صاحب نے شعراں وچ واضح طور تے کھل کے بیان کیتی اے، کوئی ڈر کے نہیں۔ بہانہ تے اوہناں نوں دائی دا لبھ ای گیا اے۔ ہن اوہ شعر سنو۔ زلیخا دائی نوں آکھدی اے ۔

ناں پچھ مائی میں کی کجھ ڈٹھا، کس دا نام سناواں؟
کِس لئی میں کنے چھٹی، جرم کدھے سر لاواں؟

کون کہاں، اوہ کہڑے تھاؤں کس وحصرتی دا والی
کت دل رہندا کتھے بہندا، کت پتے کس ڈالی

کون کہاں، اوہ کون نہیوں، باہر کون مکانوں؟
کون کوئی ہیں، کون کہیندی، کی کہ کہاں زبانوں؟
ہن اوس کون دے آہر شروع ہوندے نیں۔

خاکیاں تھیں لکھ پاکی اس نوں، پر یاں کنوں پرایا
تے اس جیہا وِچ فرشتیاں نا سننے وچ آیا!

کیا ایہ جہڑیاں صفتاں نیں۔ ایہ "لیس کمثلہ شیئی" دیاں نئیں؟ لگے سنو ؂

کی دساں ہیں وس نہ سکاہی دسّن جو رگ نہ رہیاں
دسّن دے اوہ لیکھے والیاں ڈب گیا خود دہیاں

جدوں انسان ذات باری دا مشاہدہ کردا اے اودوں ایہ خود نئیں ہوندا، ایہ فنا ہو چکا ہوندا اے۔ تاہئیں تے مولوی صاحب آکھدے نیں پئی دسّن دے حساب کتاب والے وہیاں کھاتے ڈب گئے نیں۔ پھر فرماوندے نیں ؂

ہیں بے کیف ڈٹھا اوہ دلبر، کوہ یں کہاں کیفیت
مت کوئی وہم کرے، اوہ ناہیں جاہل ہے بدنیت

مطلب ایہ کہ اوہ ویکھن والی کیفیت لفظاں دِچ بیان نئیں کیتی جا سکدی کیوں کہ اوہ بے کیف حالت سی تے جہڑا ایہ ایہ وہم کردا اے اوہ نئیں۔ اوہ جاہل تے بدنیت اے۔ ہور سنو ؂

جے اوہ کائن نہیں تکوّن ضرر نازاں والی
آخر کویں سمائے برزخ عالم دِچ مثالی

ہیں ہاں محض عدم اوہ ہستی، اوہ باقی ہیں فانی
ہیں معقول خفی دِچ ثانی اوہ محسوس عیانی

اوہ مشہود مشاہد آپے ایہہ ناہیں شے کائی
ہین مقیداں اعتباری، مطلق اوہ صفائی

کس دا حال پچھیں تریں ہیں تھیں ایہہ عاجز کی جاناں
میرے وہم بیان گمانوں اس دا دور ٹھکانہ

ایہ جہڑے میں چار شعر نقل کیتے نیں۔ ایہناں شعراں توں میری اپنی گل دی تصدیق ہوندی اے، کیوں جے ایہناں شعراں وچ مولوی صاحب نے کوئی اوہلا رکھیا ای نئیں۔ صاف طور تے دس چھڈیا اے کہ ایہہ ذات باری دا مشاہدہ کیتا اے۔ بھاویں مولوی صاحب نے لفظ ذات باری دا نئیں ورتیا پر جہڑیاں صفتاں بیان کیتیاں نیں اوہ ساریاں وجود مطلق دیاں نیں۔ ایہ مشاہدہ ظاہری اکھاں نال نئیں، دل دیاں اکھاں نال ہوندا اے۔ بقول ہاشم۔ ع

"اہنیں اکھیں رب نظر نہ آوے، اوہ ہور اکھیں بن ماہی"

مولوی غلام رسول نے قصہ یوسف زلیخا دے رنگ وچ توحید تے معرفت دے دریا بہا چھڈے نیں۔ توحید معرفت تصوف، درد، سوز گداز ایہ سارے عشق دے رُکھ دیاں ٹہنیاں نیں۔ مولوی صاحب دا ایہ اہم مضمون اے۔ ایہدی تبلیغ کرنا اوہ اپنا فرض سمجھدے نیں، جتھے کتے وی اوہناں نوں موقع مل دا اے، اوہ اپنے ول دی ہواڑ کڈھ لیندے نیں۔

اک حسن دی پری بازغہ نال دی مٹیار حضرت یوسف نوں ویکھن واسطے آوندی اے حضرت دے حسن توں متاثر ہو کے اوہ چند سوال کردی اے مولوی صاحب ایتھے توحید تے معرفت دے دفتر کھول دیندے نیں۔ بظاہر حضرت یوسف علیہ السلام بازغہ نوں اوہدیاں گلاں دے جواب دیندے نیں، باطن وچ مولوی صاحب اپنا تبلیغی، توحیدی مشن پورا کر رہے نیں۔ حضرت یوسف بانغہ نوں آکھدے نیں ۔

کس دے عشق گوا لئی عقلوں کیتیاں اٹیر چڑھایاں

جنہاں اکھیں تھیں فطر دگا ہو ایہ ملیاں نا بینے!
جنہاں اکھیاں وچ معنے چمکن اوہ نوری آئینے
ایہہ نا چشم نظاریاں لائق جس دی دھیری کالی
ایہ خود فانی، فانی ویکھے ویکھ رہے متوالی

جیویں جیویں ایہ مضمون اگاہاں ودھ رہیا اے، اوویں اوویں توحید تے معرفت دا بیان تیز توں تیز تر ہوندا جا رہیا اے، فرماندے نیں۔

مت صورت ول ویکھ بھارے معنیاں تھیں دل پاویں
بھلیوں بھلی صورت پر معنی، کس کس نوں گل لاویں
صورت بہت، اکاہر معنی، ابھیت ملے جاں تکیں
جیاں لگ ملے اشارت تائیں توں کجھ سمجھ نہ سکیں
صورت ویکھ نظر دھر معنی راز ایسے وچ سارا
تے معنی بن صورت نیں پرچہون نیئں آشکارا

صورت دے معنی دے بارے وچ حکماں نے بڑیاں بڑیاں گلاں کیتیاں نیں۔ اصل وچ صورت معنی دی مظہر اے، ڈاکٹر خلیفہ عبدالحکیم پی۔ایچ ڈی "حکمت رومی" وچ لکھدے نیں۔ کہ جیہڑا عشق صورتاں دے ویکھن تے سوہنیاں دی بول چال نال پیدا ہوندا اے۔ اوہ کیویں ہمیشہ واسطے زندہ رہ سکدا اے۔ عشق دی پائے داری واسطے حسن وچ وی پائے داری ہونی چاہی دی اے پر دنیا وچ کوئی حسن پائے دار نئیں، جیہڑا عشق ازل دے پرانے نسخہ دی تمہید سی۔ اوہ آون جاون والیاں چیزاں دا عشق نئیں ہو سکدا"۔ اونہاں صورت تے معنی دے بارے وچ مولانا رومی دیاں شعراں وچوں اک ہور مثال دتی اے کہ جنہاں دوستاں دا آپس وچ گوہڑا پیار ہوندا اے۔ اوہ اک دوجے نوں کجھ مادی چیزاں دے تحفے دیندے نیں۔ محبت تے کوئی مادی چیز نئیں۔ پر مادی تحفیاں وچ ایہدا اظہار

ضرور ہوندا اے بھانویں محبت اک معنی اے تے محض صورت ایہناں مادی چیزاں وچوں چھپی ہوئی محبت دی گواہی پل دی اے "تسی ایس گل نوں انج دی سمجھ سکدے او۔ انسانی صورتاں حرف نیں۔ اللہ تعالیٰ دی ذات ایہناں حرفاں دے معنے نیں۔" مولوی غلام رسول دی روح دا تعلق روحانیت نال ڈوہنگھا اے اوہ اپنے محسوسات نوں انج بیان کردے نیں۔ کہ پڑھ کے وجد طاری ہو جاندا اے۔ فرماؤندے نیں۔

ایہ محسوس حواس ظواہر سب اس لائق ناہیں
راہے جاندیاں گوشے چشموں تکن بدل نگاہیں
جیں وچ اِکا خوبی دِسّے اس دی رمزیں بولیں
جیں خوبی کا انت نہ سکّاں کیوں اس تھیں دم ڈولیں
ایہ ذرّات نئیں کالائق خود مختار وجود ول
ذاتوں پاک او سے تھیں روشن ہر محسوس نبود ول
نابیناواں جے جھک آ ئیوں ظاہر دے دربارے
وائے تیرے پر جے پاویں باطن دے چمکارے
میٹ اکھیں ایہ ظاہر والیاں گزر گیاں انصافوں
باطن والیاں کھول اکھّیں توں ملے نجات خلافوں
ہو طالب وچ طلبے صادق جے من چاؤ ودھیرے
جس حسنے دل مٹھا تیرا انت نئے وچ تیرے

میرے کول جے کوئی مجازی عشق پھسیا ہویا آوے ایں تساڈے نوں ایہو نسخہ دس دیندا واں۔ پئی مولوی صاحب دی کتاب وچوں بازغہ والا حال پڑھ لو۔ تے انج کئی مریض تندرست ہو گئے نیں۔ حقیقتاً صورت دا حسن کجھ نہیں ایہ ہوس پرستی اے۔

مولوی غلام رسول نے تصوف تے معرفت دے بیان وچ جھڑیاں چونگیاں

مار ہاں نیں اوہ پڑھ کے انسان حیران رہ جاندا اے۔ اوہ ہر وار نویں توں نویں طریقے نال ایہدا اظہار کر دے نیں۔ عزیز مصر نے زلیخا دے آکھن تے حضرت یوسف نوں خرید لیا اے ہن حضرت یوسفؑ زلیخا دے کول اکو گھر وچ رہندے نیں پر زلیخا وصل توں محروم اے۔ مولوی صاحب زلیخا دے دل دی ترجمانی کردے ہوئے لکھدے نیں۔

ایتھے وی اوہو حال اے۔ گلاں بظاہر زلیخا دیاں ہو رہیاں نیں۔ ایس رنگ وچ اوہ اپنے دل دی کیفیات بیان کر رہے نیں۔

روندے رونے یاراں دے، نال لگے بھراواں دے ۵

یار میرا وچ گھر دے رہندا اجے میرا دکھ اوویں

ملیا وید تے وہندیاں دردوں اوویں اکھیاں دوویں

میرا رات دنے ورتارا نال اوسے دے سارا

ہیں بھی اوہ تے اوہ بھی اوہوا پردہ اجے نیارا

کنی پتے دی گل کیتی اے۔ اوہو ابن عربی دا فلسفہ بیان کر رہے نیں۔ کہ بندہ کنا وی اُتاہاں چلا جائے اوہ رب نئیں ہو سکدا۔ رب کنا وی ہیٹھاں آ جائے[1] اوہ بندہ نئیں بن سکدا۔ مولوی صاحب نے وی اوہوا ای گل کیتی اے پئی بھاویں ہیں اوہ تے اوہ ہیں ہو گیا ایں، پر اوہ اجے وی نیارا اے۔ یعنی ایس دے باوجود اوہ میرے وچ متعید نئیں ہو گیا۔ اوہدا پھیر وی اپنا وکھرا وجود اے۔ الآنَ کما کانَ۔ پھر فرماؤندے نیں۔

میرا باجھ اوہدے دیداروں ساعت نئیں گزارا

اجے فراق جدائی اوویں ویکھ تعجب بھارا

ایس موقع تے اک فارسی دا قطعہ تے اک شعر ایسے ای مضمون دے ذہن

---

[1] العبد عبد ان ترقّی۔ والحق حق وان تنزل

وچ گھمن رہے اوہناں نوں کاغذ تے لکھ کے اپنے ذہن دے بوجھ نوں ہلکا کرنا چاہندا اواں ؎

یارِ من نزدیک تر از من بہ من است
ویں عجب تر کہ من از وے دورم
چہ کنم باکہ تواں گفت کہ او
در کنارِ من و من مہجورم ! (سعدیؒ)

بیدل نے آکھیا اے ؎

ہمہ عمر باتو قدح زدیم و نرفت رنجِ خمارِ ما
چہ قیامتی کہ نمی رسی ز کنارِ ما ، بکنارِ ما

مولوی صاحب دے ایس مضمون دے شعر اینے پیارے نیں - کہ کوئی شعر چھڈن نوں دل نئیں کردا - جہڑے شعر مینوں پسند نئیں ہو سک دا اے کہ تساں نوں وی چنگے لگن ایس واسطے ایتھے لکھے جاندے نیں ؎

اوہ ظاہر صبح ہر ہر منظر گھر اس دا چمکارا
اجے اندھیر میری وچ اکھیں ویکھ بہوں دا کارا

ایتھے گھر توں مراد مولوی صاحب دی دل اے -

ہم خانہ ، ہم خوال ، مدامی میرا یار پیارا
اجے میرا دل وچ درد وچھوڑے دم دم حال الوار

میں اس تھیں اوہ میں تھیں نیڑے دوری اجے بتھیری
دکھ سکھ تھیں میں گزر سدھاری ، اجے اوہدے دکھ گھیری
دل میرے وچ دلبر وس دا سو دل ہتھ نہ میرے
میں ہن دلبر تھیں دل منگاں ، ویہن نہ نین لیٹر ے
جے میں کہاں سجن نے لٹی ، جھڑک ادب دی کھاواں !
خود نوں کہاں ، کہاں کی ہو گئے ؟ کس نوں چھڈ رہنا واں ؟

دلیوں کڈھ او جاڑیا ہیٹھوں جاں سفنے وچ لایاں
میں اجڑی دا جاں گھر وسیا اوہو لبھے جبدا یاں

اول آخر، ظاہر، باطن آپے سب کجھ جانے
جاں بنے انجان اساں تھیں، کار کرے من بھانے

خانہ عکس سجن دا بنیاں دل رنگین آئینہ
تے کھلڑے ہے ہڈیں بھریا ہے درداں سینہ

کیویں صوفیانہ شاعری دی بارش ہو رہی اے - اک توں اک شعر چڑھدا جا رہیا اے - اخیر تے گل مکا دِتی کہ جدھے سینے وچ درد دی دولت نئیں اوہدی مثال انج اے - جیویں ہڈاں اتے چمڑا چاہڑیا ہووے

صوفی پن وچ رہیں ''انانیت'' مارن تے بہت زور دتا گیا اے - اک روائت مشہور اے کہ کسے صوفی نوں کسے نے پچھیا ''سناؤ حضرت کیویں گزر رہی اے؟ صوفی نے کہیا دنیا دے سارے کم میری مرضی دے مطابق ہو رہے نیں'' اوس آکھیا ایہہ کیویں ہو سکدا اے'' ؟ صوفی نے آکھیا ''ایہ ہو رہیا اے'' اوس آکھیا ''اوہ کیویں'' ؟ صوفی نے جواب دتا ''اوہ ایویں کہ اساں اپنی مرضی یار (خدا) دی مرضی دے تحت کر چھڈی اے - ایس واسطے جو کجھ اوہ کردا اے اوہ میری مرضی ہوندی اے''

مولانا روم نے اپنی مثنوی وچ اک مثال دے کے ایس گل نوں واضح کیتا اے - فرماؤندے نیں کہ شیر چیتا تے لومڑی تنے شکار نوں گئے - اوہناں اک گاں، اک بکرا تے اک سہہ شکار کیتا - شیر نے چیتے نوں آکھیا ''توں تقسیم کر!'' اوس آکھیا ''ایہ کہڑی اوکھی تقسیم اے، تسی وڈے او، تسی گاں لے لو - میں بکرا تے لومڑی خرگوش، بس ونڈ پوری ہو گئی'' شیر سن کے غصے وچ آ گیا تے اوس نے اوہنوں مار چھڈیا تے آکھیا ''توں میری موجودگی وچ ''میں'' دا دعوی کردا ایں'' تے پھر اوس لومڑی نوں آکھیا ''ہن توں شکار تقسیم کر - اوس

آکھیا، "حضور! تُسی تھکے شکار توں آئے او، پہلوں تُسی گال کھاؤ۔" فیر شام نوں بکرا کھالینا، تے سویرے ناشتا خرگوش دا کرلینا۔ شیر بڑا خوش ہویا تے آکھن لگا، "ایڈی چنگی ونڈ تینوں کس دسی اے"؟ اوس آکھیا، "ایہ جہڑا ماما مرگیا اے" شیر آکھیا، "اچھا ایہ گل اے کہ جے توں اپنے آپ نوں میرے وچ فنا کرچھڈیا اے۔ تے پھر ایہ سارا شکار تیرا اے۔ میری کہڑی گل اے میں شیر داں ہور شکار کرلواں گا۔" مولانا اِہناں قصے کہانیاں وچ دِیں" مارن دی تعلیم دیندے نیں، مولوی غلام رسول نے کئی شعراں وچ ایہ گل ظاہر کیتی اے۔ اِک دُو شعر سنو ؎

سج دے گئے ہڈاں وچ میرے درد فضیے تیرے
جیوں جیوں زور تواں بدن دے گئے ہتھوں چھٹ میرے

زور و زور شہود تیرے دیاں میں دل جھکاں پیاں
جیوں جیوں میں ہُتیں صفتاں میریاں فانی ہوندیاں گیاں

جھک دیاں آیا تیریاں تانگاں پیر و پیر آ گاہاں
جیوں جیوں میں اُس "دِیں" کہن تھیں ہٹ گئی پچھاہاں

روایت اے کہ اک بندہ شیخ جیلانی رحمۃ اللہ دی خدمت وچ حاضر ہویا۔ گھر موجود نہیں سن، پتا لگا کہ اصطبل وچ ملن گئے۔ اوتھے پہنچا تے ویکھیا کہ گھوڑیاں دے سماں وچ سونے چاندی دیاں میخاں لگوا رہے نیں۔ سادہ حیران ہو کے مڑ پیا۔ آپ نے بلا کے پچھیا "بیلیا! کیوں آیاں تے کیوں مڑ پیوں"؟ اوہ بولیا، "میں تُساں نوں درویش سمجھ کے آیا ساں، پر تُسی تے بڑے ڈونگھے دنیا دار او۔ گھوڑیاں دیاں سماں وچ چاندی دیاں میخاں لگوا رہے او۔ میں چاہوندا ساں تُساڈے نال رل کے حج کراں گا۔" فرمان لگے چل ہُنے حج نوں چلیئے۔ ایہ کہہ کے اوہدے نال ٹُر پئے۔ تھوڑا پینڈا اتر کے اُسنوں اپنی کچکول یاد آ گئی۔ جہڑی کہ ہٹی والے کول رہ گئی سی۔ اوہدے پیر رکن لگ پئے

آپ نے رکن دی وجہ پچھی تے اوہنے آکھیا۔ حضرت! لعینوں میری کچکول دا خیال لگے تڑن توں روک دا اے۔ میں حیران آں نشانوں سونے چاندی دیاں میخاں دی روک نہیں سکیاں" فرمان لگے " میخ در گل است نہ در دل نیست "۔ میخاں مٹی وچ لگ رہیاں نیں ۔ اسی اپنے دل وچ کوئی میخ نہیں لگن دِتی ۔۔۔۔

ایسے طراں بزرگاں نے کہیا اے کہ دنیا وچ انج رہو، جویں پانی وچ مرغابی ڈب کے وی پراں نوں نہیں بھجن دیندی۔ پانی وچ رہندیاں ہویاں اوہ سکھنب سو کے ہوندے نیں ۔ ایویں انسان نوں دنیا وچ رہندیاں ہویاں دی دنیا دے گھاٹے واہڑے دا دل تے اثر نہیں ہونا چاہی دا۔

فن تے نجوم

علم نجوم نال مولوی صاحب نوں خاص دلچسپی اے۔ زلیخا دے حالات وچ اوہناں بہت تھانواں تے ایس علم دا اظہار کیتا اے۔ شاید ایس لئی کہ زلیخا دی بھیڑی قسمت دا تعلق ستاریاں نال سی۔ زلیخا دی شادی بظاہر اوہدی مرضی دے مطابق عزیز مصر نال ہو جاندی اے۔ جدوں زلیخا نے عزیز مصر نوں ویکھیا تے پتہ لگا۔ کہ ایہہ خواب والا محبوب نہیں۔ ایہہ کوئی ہور ہوندا اے

ایس بیان وچ مولوی صاحب نے اکثر شعری صنعتاں دا ذکر کیتا اے جنہاں دچوں تضاد، تقابل، تناسب، لف و نشر تے مراعات النظیر وغیرہ دا ذکر اسیں مولانا عرشی والے مضمون وچ کر آئے آں۔ کجھ ہور نمونے ویکھو ایس سلسلے وچ مولوی صاحب صنعت تثلیث دا ذکر کردے ہوئے اپنے مضمون دا مہاڑ (رخ) بے نقط الفاظ ول موڑدے نیں۔ ایس رخ موڑن دا طریقہ ویکھو۔

تے حرف طمع دے آئے تے نقطیوں خالی
میں خالی، ہتھ میرا خالی، خالی سفراں خالی
تے حرص، ہوا، ہوس ہے تے خالی سارے
انہاں تناں ہیں ملکوں پٹی لا لا کوڑے لارے
خالیاں نال پیا واہ میرا ایں بھی خالی ہوئی
ہتھ میرا مقصودوں خالی تے ہن واہ نہ کوئی
سر میرا دانائیوں خالی تے ہیں دردواں والی
ایہو ہیں درد میرے دیاں بتیاں اوہ بھی نقطیوں خالی

ہن بے نقطہ اشعار شروع ہوندے نیں۔ ایس بے نقط صنعت وچ مولوی صاحب نے اَنّی شعر آکھے نیں۔ عام طور تے اجیہیاں صنعتاں ورتن نال معنیاں دا خون ہو جاندا اے۔ مشہور اے اکبر بادشاہ دے درباری عالم فیضی نے قرآن پاک دی بے نقط تفسیر لکھی جدوں پڑھ کے کسے دے پلّے کجھ نہ پیا تے نقاداں اوہدے بارے ایہ رائے قائم کیتی کہ "کلفتِ بے حاصل کشید"، مولوی صاحب دے بے نقط اشعار تساڈے سامنے پیش کیتے جاندے نیں۔ تسی اوہناں دے معنیاں وچ کوئی کمی محسوس نئیں کرو گے شعر بالکل سہل تے رواں نیں۔ مطلب وچ کوئی الجھاؤ نئیں ؂

وکھر دا ہولا کرم اساڈا اس دا کھلا دھاڑا
گھاہ اگلا اوہ وگ دا آہا لگا مہر دوگاڑا
کھسا وس، سروسر وسدا، ہر دم درد کوہاڑا
ساڈا دلا گھر درد الم دا، کڈھ کڈھ آہ آواڑا

انہاں شعراں وچ زلیخا دے حالات دی ترجمانی کر رہے نیں۔ فرماوندے نیں۔ روز ازل دا ای فضیا لگا اے۔ اج اوہدا دھاڑا کھل گیا اے پہلا زخم حالے جاری سی کہ دوجا زخم لگ گیا۔

ہیں بےوس دراں ہر دم دردا کو ہاڑا اوہ رہیا اے۔ اے دل توں آہ نوں باہر کڈھ کے دردالم دا گھر ساڑ دے۔

ایہناں شعراں وچ وی مولوی صاحب نے علم نجوم دے کئی شعر آکھے نیں، اک شعر سنو ؎

سعد، سعود، معلم، طالع، مطلع مہر کرم دا
کلک عطارد، کار دُوھر دا، لکھدا حکم الم دا

میرا سعد مسعود تعلیم یافتہ طالع اے۔ یعنی محبت تے بخشش دی جائے طلوع اے۔ ستارہ عطارد دا اوہ ست تے کلک دی چھری رکھ کے دکھ دا حکم لکھدا اے۔ یعنی ستارہ عطارد جو کہ منشی فلک اے اوہ میرے نیک طالع دے سر تے اپنی قلم دی چھری رکھ کے دکھ دا حکم لکھدا اے۔

مولوی غلام رسول صاحب مرزا غالب دا انگولی بہت دور دی کوڑی لیاوندے نیں۔ زلیخا وین کر رہی اے تنے کی آکھدی اے؟ میرے مرن توں بعد میری مٹی دیاں جہڑیاں اٹاں بن گیاں، بناون والے وی رو رون گے۔ تے جس گھر نوں اوہ اٹاں لگن گیاں۔ اوہ گھر کدی نہیں وسنا۔ انج میری مٹی دے جہڑے پیالے بن گے۔ اونہاں پیالیاں وچ شراب پین والیاں دے دل نوں وی بھارے روگ لگن گے۔ جنہاں اکھاں وچ میری گرد پو سگی۔ اوتھوں خون دے فوارے وگن گے ؎

خشت بناندیاں خاک میری نوں تھیں بہ رونال کمہ آہیں
جس گھر نوں اوہ خشت لگیس، اوہ گھر وسنا ناہیں
جام خمیر میرے میٹے پیندیاں روگ لگن دل بھارے
گرد میری جس چشم پویسی، وگسن خون فوارے

ایہدے بعد کلام دا رخ بدل جاندا اے۔

لازم ورد ہوئے متعدی قسمت دا اہ اسانوں دی
ذات صفاتوں اسم خطا مجہول ایہیں اج گہ زمی جاندی

تائیں اوہ اج مغرب زادی ناگل ترخ شہزادی

ناشہ بانو دیس مصر دی ترک نہ چین خطا دی

ایس سلسلے وچ اک اجیہا شعر سامنے آگیا جس کئی سال مینوں پریشان کیتا۔ واقعہ انج ہویا کہ اک محفل وچ مولوی صاحب دی کتاب احسن القصص پڑھی جا رہی سی، میں وی اوتھے موجود ساں، جد کوئی اوکھا شعر آوندا تے دوست مطلب پچھدے، میں اپنی سمجھ مطابق اوہدی تشریح کر دیندا۔ جد ایہ شعر آیا ؎

گرد غبار جگت وچ چھایا، بیرنوں حال ملالوں

مینج افلاک اٹھتالی شکلاں سونہریاں بیرے حالوں

محفل وچوں چار چوفیروں اک دم آواز آئی۔ اوہ اٹھتالی شکلاں دسو جی کیہڑیاں نیں؟ بارہ برج تے فوراً گن دتے۔ پر لگے کجھ پتا نہ لگا۔ بڑا پریشان ہویا تے اپنی کم علمی دا اعتراف کیتا۔ ذہن وچ بے چینی پیدا ہو گئی۔ ایہ اٹھتالی شکلاں جانن واسطے نجومیاں پچھے دوڑیا۔ پر کجھ پلے نہ پیا دو نجومیاں نے ایہ آکھ کے ٹرخا دتا کہ ساڈیاں تصنیفاں خرید لو۔ تساڈا مسئلہ حل ہو جائے گا،، انہاں کی چاہیدے دوا کھاں، فوراً ،،مصباح النجوم،، تے ،،مرآۃ النجوم،، کتاباں خرید لیئاں، پر ایہناں وچ زائچہ بندی توں سوا کجھ وی نہیں سی۔ میری پریشانی دنوں دن ودھدی جا رہی سی۔ اللہ تعالیٰ عزیز دین قانونگو نوں جنت وچ اچا مقام عطا کرے۔ اوس میرا مسئلہ حل کیتا۔ عزیز الدین نے پنجابی ادب واسطے بہت کم کیتا اے۔ پر افسوس! دیس واسیاں اوہدی قدر نئیں کیتی، اوس پنجاب دے دو مشہور شاعراں وارث شاہ تے مولوی غلام رسول نے بہت کم کیتا اے۔ اونے ایہناں دوہاں بزرگاں دیاں کتاباں دی شرح لکھی اے۔ دوہاں دی شرح لاجواب نیں۔ پر افسوس ،،احسن القصص،، دی شرح ادھی اودھی ضائع ہو چکی اے باقی ادھی محمد اقبال مجددی قادری چاہ میراں

لاہور کول قلمی نسخے دی شکل وچ موجود اے۔ ہیر دی شرح چھپ چکی سی پر بازار وچوں نئیں ملدی۔ کئیاں دوستاں کول ایہدے نسخے موجود نیں۔ کاش! پنجابی ادبی اکیڈیمی ہیر دا اک نواں ایڈیشن چھاپن دی تھاں عزیزالدین دی مرتب کیتی ہوئی ہیر تے اوہدی شرح چھاپ سکدی تے ایہ دیس واسیاں تے بہت وڈا احسان ہوندا۔ ایہ شرح ویکھ کے حیرانی ہوندی اے، رب جانے اوس کنّے سال ایہ شرح لکھن وچ وقف کیتے۔ ہندو دھرم بارے اوہدی معلومات حیران کن نیں۔ ایہ شرح پڑھیاں پتا لگدا اے کہ شارح نوں کنّے اوکھے پینڈے سارنے پئے نیں۔ مولوی غلام رسول دے اُپرلے شعر نے ایس قسم دے ہور شعراں دا ایس عزیزالدین مرحوم دی شرح توں فائدہ اٹھایا اے۔ ایس واسطے میں اوہناں دا دلی شکر گزار تے دعا گو آں۔ جس میری ذہنی پریشانی دور کیتی ہیں تے اینج محسوس کردا واں، پئی اوس میرے ای واسطے ایہ شرح لکھی اے۔ ہن اوس شعر دی شرح سنو۔

گرد غبار جگت وچ چھایا میرے حال ملالوں

وچ افلاک اٹھتالی شکلاں روندیاں میرے حالوں

زلیخا کہندی اے میرے پُرملال حال دی وجہ نال دنیا وچ گرد غبار چھا گیا اے تے آسمان تے اٹھتالی شکلاں میرے حال تے رو رہیاں نیں اوہ اٹھتالی شکلاں ایہ نیں۔ ایہناں دی تقسیم تناں حصیاں وچ اے۔ اک حصہ اوہ اے جنہوں بارہ برج کہندے نیں۔ دوجے حصے وچ اکّی شکلاں شمالی نیں۔ تیجے حصے وچ پندراں شکلاں جنوبی نیں۔ ایہ سب رل کے اٹھتالی بن ویاں نیں۔ ہر حصے دی تفصیل اینج بیان کیتی جاندی اے۔

بارہاں برج: حمل ۱ - ثور ۲ - جوزا ۳ - سرطان ۴ - اسد ۵ - سنبلہ ۶ - میزان ۷ - عقرب ۸ - قوس ۹ - جدی ۱۰ - دلو ۱۱ - حوت ۱۲ -

اکّی شکلاں شمالی نیں: ۱- آکلیل شمالی - مجموعہ اٹھ ستارہ

انانی یا نسر واقع مجموعہ دس ستارے ۔ حامل الراس الغول یا پرسیاوشان مجموعہ انتی ستارے ۔ نبض مجموعہ اکتی ستارے ۔ جاثی یا جاثیہ یا راکفن مجموعہ اٹھتالی ستارے ۔ عوالحیہ مجموعہ انتی ستارے ۔ دب اصغر ۔ مجموعہ بارہ ستارے ۔ دب اکبر مجموعہ انتی ستارے ۔ دجاجہ مجموعہ آنی ستارہ دفلین مجموعہ دس ستارہ ۔ ذات الکرسی ۔ مجموعہ تیراں ستارے ۔ رقیب الثریا یا ممسک الاعنہ ۔ مجموعہ تیراں ستارے ۔ سہم مجموعہ پنج ستارے صلیح ۔ مجموعہ نبی ستارے ۔ عقاب یا نسر طائر مجموعہ چھ ستارے فرس الاعظم مجموعہ ونہہ ستارے ۔ فرس التام مجموعہ اکی ستارے ۔ قطعۃ الفرس مجموعہ چار ستارے ۔ قیفاوس الملتہب مجموعہ اکی ستارے مثلث مجموعہ چار ستارے ۔ مرآۃ المسلسلہ مجموعہ نبی ستارہ ۔

پندرہ جنوبی شکلاں :

١- اکلیل جنوبی : مجموعہ تیراں ستارے

٢- ارنب : مجموعہ بارہ ستارے

٣- باطیہ مجموعہ : ست ستارے

٤- جبار ۔ مجموعہ اٹھتی ستارے

٥ - حوت جنوبی :- مجموعہ ستاراں ستارے - ایہ حوت برجاں والے حوت توں وکھ اے

٦- سبع مجموعہ : آنی ستارے ۔

٧- سفینہ : مجموعہ پنتالی ستارہ ۔

٨- شجاع : مجموعہ ستائی ستارے

٩- عجز الاسد یا غراب : مجموعہ ست ستارے

١٠- قنطورس : مجموعہ سینتی ستارے

١١- قیطس :- مجموعہ بائی ستارے

١٢- کلب الاکبر :- مجموعہ پندرہ ستارے

۱۳ - کلب : المقدم :- مجموعہ دو ستارے

۱۴ - مجمرہ :- مجموعہ ست ستارے

۱۵ - نہر :- مجموعہ سینتی ستارے

زلیخا واڈکھ ویکھ کے دائی آہدے دکھ دا حال وسدی اے۔ پنج نال مولوی ہوراں صنعت منقوطہ ورت دتے نیں۔ دائی آکھدی اے سے

دکھ بھر تیئے پنج جھلا تیئے جیئے سن مے دردکو سالے
ناں تیری ایہ چار سے مہر شے بھریاں نکنیاں والے

شیخ جینی، جن جینی، انتی نے بخت پٹی بیت چینی
شب اخیزی، بے چینی، تیزی جیس تیرہ فقش جبینی!
نیوں نین، تپ جبین شفق تے نین نت تخت نشینی!
بخشی بیت پیچے تیں جے تے زینت زیب یقینی!

نصیباں ماری بیت چینی جیسی زلیخا نوں جس تی تے جنم دنا اوہ نہ جھلری جھلے منتھے دے تیرہ فقش نیں۔ راتاں نوں جاگنا، بے چین تے بے قرار رہنا۔

اکھاں تپیاریاں نیں، تپ لال لہو ورگیاں ہو جاندیاں نیں۔ تینوں نت ایس لہو دے تخت اوتے بہنا نصیب ہوندا اے۔ عطا کیتی ہوئی بیت جے تینوں ہضم ہو جاوے تے زینت زیب یقینی اے۔

ایس غزل توں بعد مولوی صاحب سورج نکلن دا منظر بیان کردے نیں۔ گل صرف اینی اے کہ ستارے ڈب گئے نیں تے سورج نکل آیا اے۔ پر مولوی ہوراں ایتھے اپنے فن دا مظاہرہ کردے ہن۔

اک شعر وچ ایہ گل کر کے پھر علم نجوم ول ٹر پیندے نیں۔
فرماؤندے نیں۔

روندی ستے کر لاہندی تائیں ایویں رات دہائی
صبح ہوئی گم گئے ستارے وچ بحر روشنائی

بس روشنائی دے سمندر دی گل ٹرپوے گی۔ ہن اوہ شعر سنو۔

کشتی ڈوب سہیل یمانی غرق گیا ہو فانی
دُووِیں دُبّ اوویں ڈُبّ ہوئے جیوں باخر نورانی

سُہَیل :- اک روشن ستارے دا ناں اے۔ ایہدی شکل کشتی ورگی ہوندی اے۔ چونکہ ایہہ یمن وَلّوں طلوع ہوندا اے۔ ایس واسطے ایہنوں سہیل یمانی آہندے نیں۔ کشتی ڈُبنا :- مراد گم ہونا۔ دونویں دُبّ :- دبِ اکبر تے دبِ اصغر، جنہاں دا۔ اُٹھتالی شکلاں وچ ذکر ہو چکا اے باخر کچھوکومہ نوں کہندے نیں۔ دُبّ تے ڈُبّ وچ تجنیس خطی اے۔

پہلے شعر وچ مولوی صاحب صبح دا ظاہر ہونا تے ستاریاں دا روشنائی دے بحر وچ ڈُبنا لیا ہے نیں۔ ہن ایہدے بعد دے شعراں وچ ستاریاں دا مفصل ذکر اے، اپنے شعر دی مناسبت نال ہر اک ستارے دے نال ڈُبن تے غرق ہون دا تلازمہ اے، جہڑا شاعر دے حسن لیاقت دا ثبوت پیش کر رہیا۔ سہیل یمانی غرق ہو کے فنا ہو گیا اے یعنی صبح دی روشنی دے اثر دی وجہ نال مدہم ہو کے روشنائی دے سمندر وچ غرق ہو کے فنا ہو گیا اے۔ ہر دو دُبّ، باخر دا انگوں ڈُب کے مر گئے یعنی بغیر نور دے اوہ زندہ نہ رہ سکدے سن۔ صبح ویلے نور ظاہر ہوندا اے۔ اوس ویلے اوہ ڈُب کے مر گئے۔ یعنی نظراں توں غائب ہو گئے۔

ذات الکرسی کف خضیبوں صبح رنگے وچ لالی
طائر نسر عقاب فلک دا پیا فنا دی جالی

ذات الکرسی اُٹھتالی شکلاں آسمانی وچوں اک شکل ایسی اے۔ جیویں اک موہنی تے سونکھی عورت کرسی تے پیر لٹکا کے بیٹھی ہووے۔ کف الخضیب دی

اٹھتالی شکلاں وچوں اک شکل اے جو نہایت سرخ رنگ لے۔
طائر نسر دی اٹھتالی شکلاں وچوں اک شکل اے۔ اڈدے ہوئے گدھ
وانگہ اینوں نسر الطایر کہندے نیں۔
عقاب نام پرندہ شکاری۔ معنی نسر طایر۔
عورت واسطے مہندی یا خضاب اک ضروری چیز اے۔ ایس واسطے
ذات الکرسی واسطے کف خضیب '' دے نال ہتھ سرخ کرنا لیائے نیں۔ ایہ
بہت اچی ذہانت دا ثبوت اے
مطلب: شکل ذات الکرسی نے شکل کف الخضیب دی سرخی نال ہتھ رنگ
لئے یعنی کف خضیب دی سرخی اپنے ہتھاں نوں مل لئی۔ یعنی اونوں بے نور
کرکے اپنی چمک وکھاکے آپ وی مرگئی۔ یا چھپ گئی۔ شکل طائر نسر جہڑا
فلک دا عقاب اے فنا دی پھاہی وچ پھس گیا۔ یعنی غائب ہوگیا ۵
کلب یمانی شامی دو نویں ارنب تے چڑھ دے گئے
اوہ خرگوش ہویا وچ خرابے تے ایہ ستے لگے
کلب۔ لغوی معنی کتا۔ اٹھتالی شکلاں فلکی وچوں دو ہاں شکلاں دا ناں
این۔ دوہاں دی شکل کتے ورگی اے۔ اک نوں کلب یمانی دوجے نوں کلب
شامی کہندے نیں۔
ارنب۔ لغوی معنے خرگوش۔ سہیہ۔ ایہ دی اٹھتالی فلکی شکلاں وچوں
اک شکل دا ناں این۔ جدھی شکل خرگوش ورگی اے۔ خوابِ خرگوش مشہور
اے جنہوں اکثر مثالاں وچ بیان کیتا جاندا اے۔
ایہ شعر دو معنی اے۔ ایہدا حل دو طرح لکھیا جاندا اے۔
کلب یمانی تے کلب شامی دو نویں شکلاں ارنب دے پچھے دوڑیاں۔ شکل
ارنب چھپ گئی۔ ایہ دو نویں اوہدوں پہلے ای چھپ گئے۔ اجرام فلکی دا اک
دوجے تے حملہ کرنا اک ناممکن امر اے ایتھے شاعر صرف انہاں دے ناواں

دے پچھ نال اوہناں دے فعلاں دا ذکر کہہ رہیا اے۔

دوجے شعر دا حل انج وی ہو سکدا اے۔ یمانی تے شامی دوہاں کتیاں نے خرگوش مار لیا۔ کتیاں دا خرگوش نوں مارنا اک قدرتی گل اے۔ قدرتی امر دا اظہار شاعر دی علمی لیاقت دی دلیل اے۔ اصل تے انج اے جدوں دوویں کتے خرگوش پچھے دوڑے خرگوش نیز دوڑ کے سوں گیا تے ایہ اوس توں پہلوں سوں گئے۔ مراد غائب ہو گیا۔ مطلب ایہ کہ تنے چھپ گئے سے۔

وچ زنجیر فنا مسلسلہ سلسلہ توڑ گوایا
جاں طالع جبّار مقابل تیغ لٹک دی پایا

مُسلسلہ: معنی سلسلہ وار۔ سلسلہ یکے بعد دیگرے۔ یعنی زنجیر۔ جبار مراد کلب الجبار۔ صورتِ سگ۔

طالع: طلوع ہونے والا۔ ایہ اشارہ سورج ول اے، جیویں اگلیاں شعراں وچ آئے گا۔ ایہ شعر دوجے مصرعے نوں پہلے لیاون نال حل ہووے گا۔ جدوں طلوع ہون والے سورج نے کلب جبار نوں اپنے سامنے لٹک دی تیغ یعنی جنگ دا سطے تیار پایا۔ تے فنا دے سلسلہ زنجیر وچ اوہدا سلسلہ توڑ دتا، یعنی سنے تیغ سب توں فنا کر دتا۔

مُنّھ صفوف کواکب دھریاں فوجاں زینت بھریاں
پچھوں نیزہ بازہ فلک دے نیزے نوکاں جڑیاں

نیزہ باز فلک: مراد سورج

ستاریاں دی زینت بھری فوج دیاں صفاں بھنیاں گیاں۔ اوہدے پچھے آسمان دے نیزہ باز سورج نے نیزے دیاں نوکاں دھر دتیاں۔ نیزے دی نوک توں مراد سورج دیاں شعاعواں نیں۔ جدھی روشنی نال تاریاں دیاں صفاں چھپ گیاں سے۔

چاہڑ سناں خطوط شعاعی سب میداں وچ مارے
بھریا خون صبح دی اکھیں زرد ہوئے رخسارے

سورج نے اپنے شعاعی خطوط سناں تے چڑھا کے سارے ستارے میداں وچ مار چھڈے۔ صبح دیاں اکھاں وچ خون بھر آیا تے رخسارے زرد ہو گئے۔ صبح دیاں اکھاں توں مراد اول صبح اے۔ جدوں شفق دی لہو رنگی سرخی نمایاں ہوندی اے۔ صبح دے رخساروں توں مراد صبح دا وقت اے جدوں سورج نکل کے اپنی پہلی زرد دھپ پھیلاؤندا اے۔

ایس علم توں مولوی صاحب نے اک ہور فائدہ وی اٹھایا اے۔ جہڑی گل اوہ بھیت وچ کرنی چاہندے نیں۔ اوہ ایس علم دے رنگ وچ کر جاندے نیں۔ پہلے اک اوہ سادہ شعر دی آکھ جاندے پھر اپنے خاص فن دے ذریعے پورا مطلب بیان کر دیندے نیں۔ مثال دے طور تے حضرت یوسفؑ زلیخا دی وصل دی خواہش پوری نئیں کردے۔ دائی اوس نوں ایہہ تجویز دس دی اے کہ اک اجیہا کوٹھا بنیا کراواں گی جتھاں جے یوسف ایہاں تے تیریاں ننگیاں تصویراں ہوون گیاں۔ تاں جے یوسف دی جنسی خواہش تیز ہووے ایہہ شعر سنو۔

تیرا اس دے نال خوشی نئیں وصل کہایا ہویا
وچ کنارہ پیاروں تینوں بکھڑ دبایا ہویا

ایس توں لیہ والے شعر وچ مولوی صاحب نے اوپرلے شعر دے دوہاں مصرعیاں دیاں شرح تفصیل نال کیتی اے۔

جیوں کر حوت وچ پکھہ تیر چلایا ہویا
جیوں ایام سلخ وچ سورج چندہ سمایا ہویا

ایس شعر وچ مولوی صاحب نے اعضائے مخصوصہ تے خیال خاص دل اشارہ کیتا اے۔ حوت دو پکھہ بارھویں برج فلکی دا ناں ایں۔ شکل ابہدی

دو چیڑیاں ہویاں پچھیاں ورگی اے۔ ایس جوڑ وچ شکل نال عورت دے
اندام نہانی دی شکل لعینہٖ بن جاندی اے۔ تیر توں مراد آلۂ تناسل اے
دوجے مصرعے وچ ایام سلخ دے معنی اوہ دن این جدوں پہلے دن دا
چند نظر آوندا اے تے اوہ سورج دے بالکل نیڑے ہوندا اے۔

میرا خیال اے کہ ایس شعر دی مزید تشریح دی لوڑ نہیں۔ مولوی
صاحب نے جو کجھ آکھنا سی اوہ کھل کے کہہ دتا اے پر عام نبار سے
دے پلے کجھ نہیں پیندا۔ ایہو مولوی صاحب دی استادی اے۔ اوہ
نال کہن والیاں گلاں کیسے نہ کیسے رنگ وچ کہہ جاندے نیں۔ ایویں مولوی
صاحب نے ہور بہت سارےیاں شعراں وچ اپنا مطلب ایویں بیان کیتا
اے جدھی تفصیل دی ایتھے لوڑ نہیں۔

مولوی صاحب تے علامہ اقبال پنجاب دے اجہئے دو شاعر نیں۔
جہڑے عوام تے خواص وچ اکو جہئے مقبول نیں بھانویں اوہناں دا کلام عامیانہ
نہیں۔ پر عوام پھیر وی اوہناں دے کلام توں اوہ نویں فائدہ اٹھاندے
نیں۔ جیویں خواص۔ تے جدوں اوہ اینی آئی تے آ جاندے نیں پھیر خاص
توں خاص وی اوہناں دا کلام مشکل ای سمجھدا اے۔ پھر کوئی ورلا
ای سمجھن وچ کامیاب ہو سکدا اے۔ اجہئے انسان صدیاں بعد جم دے
نیں تے دھن نیں اوہ ماواں جہڑیاں اجہئے پتر جم دیاں نیں۔

پنجابی دے وڈے شاعراں دی مشہوری اوہناں دی اک اک تصنیف
نال اے۔ اوہناں دیاں باقی تصنیفاں مقبول نہیں ہو سکیاں۔ وارث شاہ ہوراں
دی صرف "ہیر" قبول عام ہوئی۔ ہور چیزاں مشہور نہیں ہویاں۔ میاں محمد صاحب
دی صرف سیف الملوک منی گئی۔ باقی کئی کتاباں نوں کوئی کوئی جاندا
اے۔ فضل شاہ صاحب دی سوہنی، بہت سوہنی ہے سی سدو نسرے قصے بجھارتاں
بن گئے۔ سلطان باہو رحمۃ اللہ دی صرف سی حرفی دلاں وچ کھب گئی۔

باقی اُچیاں اُچیاں چیزاں اُچے لوکاں وچ محدود ہو گیاں۔ خواجہ فرید ہوراں داوی دیوان ای تھاں تھاں پہنچیا۔ ہور کتاباں دا کسے کسے نوں علم ہووے گا۔ اسے پر مولوی غلام رسول دے قلم چوں جو کجھ وی نکل گیا۔ شہرت دے آسمان تے چڑھ کے چمک گیا۔ زلیخا دی تے گل ای چھڈ دیو۔ داستان امیر حمزہ بھی مشہور ہو گئی۔ چٹھیاں دا کی ذکر کریئے۔ مولوی ہوری ایس صنف سخن دے بانی ہوئے تے اونہاں تے ای ایہ ختم وی ہو گئی۔ مجلساں وچ جد اوہ پڑھیاں جاندیاں نیں کہڑا اے جہدا دل نہیں پگھل جاندا تے اکھیاں نیر نہیں برساندیاں۔

مولوی صاحب دیاں خاص خوبیاں

مولوی صاحب نے اپنی اکثر تصنیفاں وچ شعراں دی تعداد دتی اے فیر ابجد دے لیکھے نال تے کتاب دا ناں تے سنہ تالیف دسیا اے۔

کتاب لکھن دی مدت ابیر ساریاں گلاں اوہ کتاب دے اخیر تے دس دے نیں۔ حیرانی دی گل ایہ کہ وڈی توں وڈی کتاب دی تیاری تے تکمیل نوں اک مہینے توں ودھ وقت نہیں دیندے۔

"داستان امیر حمزہ" دیاں تن جلداں نیں۔ پہلی جلد بارے لکھدے نیں سے

اندر تھوڑے دناں دے ہویا ثلث تیار
پھیر سبب تقدیر دا گذر گیا وچکار

تھوڑے دناں توں ظاہر ہوندا اے کہ پورا مہینہ نہیں ہویا۔ کیوں جے مہینہ ہوندا تے ضروری مولوی اوس دا ذکر کردے

دوجیاں دو[۲] جلداں بارے لکھدے نیں سے

جاں ہیں اس فرمائشوں مڑ ہتھ قلم لئی

ویہہ برساں تخلیص تداں نوں عمدہ وہا گئی

شوق دے نوں آیا حب پئی دل آ

دو ماہ ودھ کجھ باقبول لئی فراغت پا

دو ماہ کجھ ودھ توں ظاہر ہوندا اے ایہہ کم تقریباً سوا کو دو ماہ وچ ہو گیا ہووے گا۔ جے اسیں اُپرلے تھوڑے دناں نتے دو ماہ کجھ ودھ نوں جمع کریئے تے تقریباً تن ماہ بن جان گے۔ مطلب ایہہ کہ تناں مہینیاں وچ تن کتاباں لکھیاں۔ شعراں دی تعداد ویہہ ہزار اے۔ لکھدے ہیں سو

لکھیاں بنتیاں اس دیاں ہویاں اج شمار

تے گنتی وچ شعر ایہہ ہوندے ویہہ ہزار

انج ای اپنی مشہور کتاب "احسن القصص" وی آپ نے اک مہینے وچ لکھی۔ تے اوہدی ابجد دے حساب نال تاریخ تے شعراں دی تعداد وی اے۔

لکھدے نیں سو

جیں دن میں آغاز قصے تے اسم اللہ دا پڑھیا

بارہ سو تے نوے (۱۲۹۰) ہجری سال مبارک چڑھیا

سارا ماہ محرم مینوں وچ تصنیف وہایا

اج اخیر محرم سندی جاں مقصد ہتھ آیا

"احسن القصص" دھر نام قصے دا میں لکھیا تن واری

پورا سال ہویا تصنیفی نال دلے دی یاری

"احسن القصص" دے عدد کڈھ کے تن وار جمع کریئے تے ۱۲۹۰ تصنیفی سال آ جاندا اے۔

انج ای ایس توں بعد شعراں دی تعداد لکھدے نیں۔

چھ ہزار چھیاسٹھ چھ سو بنتیاں گنتی آیاں

[illegible]

بڑے پیارے انداز وچ انہاں ای سدا علم دو سو چھپنجہ[۲۵۶] شعراں وچ نظم کر چھڈیا اے۔ مگر افسوس! ملک دیاں دینی درسگاہاں نے مولوی صاحب دی ایس محنت توں کوئی فائدہ نئیں اٹھایا۔ ایہ رسالہ دی بازاروچوں نئیں لبھدا۔ میرے کول ہتھ دا لکھیا اک نسخہ موجود اے۔ جے کوئی دینی درس گاہ چھاپنا چاہووے۔ تے اوہ میرے کولوں نسخہ دی نقل لے سکدی اے۔ چھیکڑلے چند شعر سنو:

ایہ قواعد چند ضروری کارن مومن بھائیاں
میں پنجابی بولی اندر بیتاں صاف بنایاں

پُرمعنی وچ تھوڑیاں لفظاں یاد کرن آسانی
اڑھائی سو چھ[۲۵۶] شعر اس دے وچ اعجاز بیانی

تے روح الترتیل رسالے نام موافق پایا
سن ہجری تصنیف اس دی دا ناموں ظاہر آیا[۱۲۸۵]

تے جوہر "تمہ تیلوں" پاویں سن تصنیفی اونویں
جوہنت[۱۲۸۵] مطابق ہر اعتبارروں نام دھریں دو نویں

انج روح الترتیل دے پچھے نال مولوی صاحب نے بارہ سو پچاسی[۱۲۸۵] ہجری سال لکھیا اے۔ ابجد دے حساب نال تاریخ کڈھنا اک وکھرا فن اے۔ جہڑا ہر شاعر دے وس دا روگ نئیں ہوندا۔ مولوی صاحب ایس فن دے وی ماہر نیں۔ مولوی صاحب دی شاعری الہامی معلوم ہوندی اے اوہ اک الہامی شاعر نیں تے فن شاعری وچ کسے دی پیروی نئیں کردے بلکہ اپنی طرز دے آپ بانی نیں۔ اوہناں توں بعد کئیاں شاعراں انہاں دی ریس کیتی پر کامیاب نہیں ہو سکے اوہ مولوی صاحب ورگا زور بیان کتھوں لیاون؟

مولوی صاحب جدوں اپنی موج وچ آوندے نیں۔ انہاں دا قلم بے وسا ہو جاندا اے۔ اوہناں اپنا ناں بار بار ورتنا وی مناسب نئیں سمجھیا۔ ساڈھے کو تن سو[۳۵۰] صفحے دی مثنوی یوسف زلیخا[۲] وچ زیادہ توں زیادہ اوہناں اپنا ناں

تبیج یا چھ وارہ استعمال کیتا اے - اوہ وی کدی شروع بیان وچ کدی آخیر
تے کدی درمیان وچ اپنا ناں ورتدے ہیں مولوی صاحب اہناں دی شاعری وچ
تسانوں کوئی لفظ غیر مانوس، عامیانہ یا بازاری نہیں ملے گا - اوہناں نے
لفظ پُروقار ورتنے ہیں - بھانویں اوہ عربی دے ہوون بھانویں پنجابی
دے، بھانویں فارسی، ہلکا تے ننگا لفظ تے اوہ بالکل ای نہیں ورتدے
اوہناں دی ساری شاعری وچ کوئی اجیہا لفظ ویکھن وچ نہیں آیا -
شعر وچ جنہاں وی فنی خوبیاں ہونیاں چاہی دیاں ہیں - مولوی صاحب
دی شاعری وچ اوہ پوریاں پائیاں جاندیاں ہیں -

ستپھُل

ایہ کتاب مولوی صاحب دیاں مختلف نظماں دا مجموعہ اے - جنہوں لکھاری نے
مرتب کیتا اے - ایہدے وچ پہلے نمبر تے اوہ چٹھیاں ہیں - جہڑیاں آپ نے سید روشن علی
نوں لکھیاں ہیں - سید روشن علی ایک یتیم منڈا سی - جہڑا اک مدت تک مولوی صاحب
دے کول رہیا - مولوی صاحب نے اونوں لکھا پڑھا کے اوہدی شادی کر دتی تے اونوں
محکمہ مال وچ پٹواری کرا دتا - اوہ گھر دیاں دھندیاں وچ پھس گیا تے کافی چر مولوی
صاحب نوں ملن واسطے نہ آیا - ایہ چٹھیاں اوہدے فراق وچ لکھیاں گیاں ہیں - سید
روشن علی ضلع فیروزپور علاقہ مالوہ وچ تعینات سی - ایہ چٹھیاں بڑے پیارے تے سوہنے
انداز وچ لکھیاں گیاں ہیں، ایہناں وچوں پیار محبت، سوز تے گداز ڈلھ ڈلھ پیندا
اے - بعض تھاواں وچ معرفت دی وی چس اے - گھر دے دھندیاں دا وی ذکر اے
ایہناں وچ ناز تے اداواں دی ہیں - لمعیاں دے نیر وی ہیں - ایہناں دی تعداد تیراں
اے - اک چٹھی دے بول ہیں ۔

سانوں رہی اڈیک توں نہ آیا، اساں بہت مصیبتاں جھلیاں او
آہیں درد بھریاں ساڈے کابے تھیں نیر نالے تے چڑھ چلیاں او
پھیر اک نکی چٹھی وچ ہنجھڑی وڈھ دے نیں ع
سانتوں اوہ چنگی حبدھے نال نہ جھوں، سانوں خط لکھیں تہاڈے نوں
جدوں اوس تے ایس گل دا وی اثر نہ ہویا تے پھیر لکھدے نیں ؎
اہے منتاں نال بولاوندے ہاں، توں کال طعن دیاں پھیر جھونیاں نے
اوہ پھیر وی مولوی صاحب نوں ملن نہ آیا تے طعن دیاں نوکاں شروع ہوندیاں۔ لکھ دے نیں ؎
تیری مرے جوڑی وے توں رہیں رنڈا، کدی پھیر آویں مڑ پاس میرے
یاد رہے روشن علی دی اک شادی مولوی نے کیتی سی، وہ جی اوس آپ کرائی سی۔ جوڑی توں مراد دونویں بیویاں نیں۔ اک دن آپ روشن علی نوں ایہ چٹھی لکھ رہے سن۔
اساں چھپ چھپ یاریاں لائیاں سی، ہیا گاوناں نال طنبوریاں دے
جدوں جھنڈو موچی سکنہ لبھو وال نے اپنا قارورہ (پیشاب) لیا کے اگے رکھ دتا آپ دی طبیعت تے ایس حرکت دا کافی اثر ہویا تے لکھیا ؎
رنج طب دا علم ہیں یاد کیتا، رنگ ویکھنے پئے قاروریاں دے
دفتت گئے تے پھیر کھتا وناکی نیئیں ہڈی وے لیکھ مڑ چھوریاں دے
اہناں چٹھیاں وچوں ایہ چٹھی بہت مشہور اے ؎
ہے ہیں یار میرا ایہیں ول کریں پھیرا اس جند دا کجھ اعتبار نا ہیں
خاکی تیلا کلاہ دا پنجرہ اے اڈ یا بھور تے پھیر درکار نا ہیں
ایہ کالا دی تار تے وچلا اے ٹٹی پھیر مڑ وجنی تار نا ئیں
ایس کھڑک دے ساز دی تند ٹٹی گل پا وندی کجے بازار نا ئیں
ل جنہاں دا کسے بازار نا ئیں رو آنہاں تے کرن بلکار نا ئیں
دنیا کوچ مقام ہے راہیاں دا ایتھے لمبڑے پیر پسار نا ئیں

چلا چل دی ٹل پئی کمرڈک دی اے ایویں کوڑ دے کوٹ اُسارنا ئیں
ہیں تیں وانگ اُسار دے کئی گزرے ایاک کسے نے کدھ نجارنا ئیں

ایویں ایہ چٹھی اک سو ویہ مصرعیاں تے کھلری ہوئی اے۔ ایہدے وچ ویہہ شعر قلم دی تعریف وچ لکھے گئے نیں، شاعر نوں اپنے قلم تے مان ایں دوست نوں خط لکھدیاں ہویاں لکھدے نیں ؎

جے توں سچ پچھیں قلم ہتھ ساڈے قلم جیہی بھی ہور تلوار ناہیں

بس ایتھوں قلم دی تعریف شروع ہو گئی۔ ایس طویل نظم وچ رنگا رنگ تے مختلف قسماں دے مضمون ایں۔ اخیری چٹھی دے چند شعر سنو

عالم پور ول مالوے وگی چٹھی ہن ہیا نزو قت تاخیر دا اے
ساڈے لکھے تے کسے رودنا ایں۔ وگ چلیا تیر تقدیر دا اے
جانی یار دی وچ دکان بھکے پیا ایہ اتفاق تحریر دا اے
اکھیں دکھدیاں نال ہیں خط لکھیا دوپہر دا وقت دن پیر دا اے
اج اٹھویں ماہ محرموں صدی تیرھویں سال آخیر دا اے۔

چٹھی بنام ہیرے شاہ

ایس مجموعے وچ دوجے نمبر تے اوہ چٹھیاں نیں۔ جہڑیاں مولوی صاحب نے اپنے اک دوست ہیرے شاہ نوں لکھیاں نیں۔ ہیرے شاہ درویش آدمی سی۔ عالم پور دے نیڑے دے پنڈ پوچھاں دا رہن والا سی اکسے گل توں مولوی صاحب نال ناراض ہو کے جالندھر چلا گیا، ایہ چٹھیاں "احسن القصص" دے اوس ایڈیشن دے نال موجود نیں۔ جہڑا عالم پور دے قریبی پنڈ مغلئیاں دے نمبردار صوفی محمد عمر خاں نے چھپوایا سی۔ ایہ نسخہ وی پنجابی ادبی اکیڈیمی والے نسخے وانگوں مولوی صاحب دے قلمی نسخہ دی نقل اے۔ ایہ نسخہ بازار وچوں بالکل نئیں لبھدا۔

پہلی چٹھی انج شروع کیتی اے ؎

بعد حمد صلوٰۃ سلام میرا ڈسّں بیٹھیاں سجناں پیاریاں نوں
یاراں کبر، ہنکارہ دیاں ماریاں نوں، رنگ رنڈی لہر دے تاریاں نوں
یاری لا جواب دے بہندیاں نوں، بیچّے رہندیاں جھوٹھ نگاریاں نوں
جاتا عہد پیمان میں دوستی دا، تیرے فن فریب دے لاریاں نوں
جے میں پچ دسّاں بلے اگ جھلیں، کون من دا سچ نتاریاں نوں
ملے داس اُجاڑ جگ وس دیاں نے، لانبو لا محل منا ریاں نوں
نیرے ہیریا سجھ اشاریاں نوں، ایسے سمجھ کے ورت وِرتاریاں نوں

ایہناں چٹھیاں وچ عشق تے معرفت دا چوکھا گوہڑا رنگ اے۔ مولوی صاحب نے
ہیرے شاہ داناں دھر کے اپنے دل دے درد دا اظہار کیتا اے۔ نمونہ ویکھو

سکھ ویسج کے ردواج میاں، جے ہے عشق دا طالب مقام تینوں
جھات گھت نائیں دہرے عاشقاں دے جے ہے طلب دل نگ تے نام تینوں
یک رنگی دے رنگ وچ رنگ ہو جا، یک رنگ ہوسی صبح تمام تینوں
ویکھ عشق دیاں کار گذاریاں نوں، بھل جان گے کارہ تمام تینوں

چٹھی بنام غلام یٰسین

غلام یٰسین عالم پور دی اک مشہور ہستی بابا شیخ طاہر دی اولاد وچوں سی۔ جہڑا عالم پور دی سکونت چھڈ کے خورشید پور تحصیل نکودر ضلع جالندھر چلا گیا سی۔ ایہ خط مولوی صاحب نے اوس نوں خورشید پور دے پتے تے لکھیا اے۔ ایہ خط یوسف زلیخا والی بحر وچ اے۔ دیباچے دی شرح وچ اساں ایہدا ذکر کیتا اے۔ ایس خط وچ مولوی صاحب نے علاقہ بیٹ دے ہڑھ دی وجہ نال بربادی دا ذکر کیتا اے۔ ونگی ویکھو

اٹھو درد والگ تینوں باہر نال پیام پیا ہے — خون جگر سر چاڑھ قلم دے ہیر ہیرے وچ نامے
آہ چھیتے جل جائے کاغذ جاں ایہ کان کمینہ — درج فراق تیرے دے سیرا جگر جلے یا سینہ
آپ سڑن جل رہڑی اداسی وچے گئی تسلّی — ندی بیاس سر تھک تیرے وگ ستلج دل چلی

دل میرے دیاں لاٹاں وگیاں تپ گیاں جگ سارے — لگدی واہ بجھاؤ لوکو اوس دریا ندی کنارے

ایس خط دی تمہید تقریباً باقی شعراں وچ اے تمہید دے چند ہور شعر سنو:

شاید ایہ خط پڑھ روواں ہی جاں نظراں وچ گزرے — میں ہن قصے بل گئے بائیں رکھ گھتن سن عذرے
میں توبہ وگ کٹ وال تریا قصد کدھر ادھر دا — کیہ لکھنا سی؟ کی کجھ لکھیا؟ کی سطراں وچ بھریا
ایہ تیں ہے خط رو رو لکھیا گو جزوات کمینے — طرف عزیز نجیب پیارے جان جگر دا سینے

ایس توں بعد خط دا اصل مضمون شروع ہوندا اے:-

اے افسوس! اپنی ویرانی رلیا دیس ہمارا — کجھ موئے، کجھ کال ولائے، کجھ بھج گئے آوارہ
اودھوں وڈھ جہانوں گزرے جا قبراں وچ ڈھستے — ہن گلیاں وچ کھوتے ملنگن سنج گھراں وچ کتے
ڈھیہہ گئے واسی، زمیناں رڑھیاں بھجاں جلنے ہیں اڈے — رہندیاں سہندیاں تھیں بھر بہتے اجڑ گئے رزق دے گھنے
اک دن سی ایہناں لوکاں اتے زر دے گھا چاندی — باسمتی دے چاول کھاندیاں بلغم ہوندی جاندی
نعمت کھادی، شکر نہ کیتا آیاں بیش کمایاں — وچ ویاہاں جنے کھنے نے کنجریاں نچوائیاں
تے نوہاں تے دھیاں ملے جاں پوتاں ڈٹھیاں — سودنیاں دیاں نوکاں اتے اشرفیاں جڑوائیاں
خود اجڑے اکھ اڈم اجاڑے ہڑ گئے وچ ڈبایاں — اوڑک جاں دن الٹے آئے کھیتیاں گیروی پایاں
نکمیں الٹ بیا ماہ گیا، روہڑیاں بھجیاں اہیاں — نوں نوں گرہ چڑھ گیاں ٹھاٹھاں بالیاں چھتیاں جایاں
ادھی رات رکھاں تے چڑھ مڑ ہڑ دتی تا ہر ہر آئیاں — لوکو لوح غرور فسادے اڈ ہو گئے ہوائیاں
جاں طوفان غضب دا چڑھیا دیس اجاڑاں بہاں — موئے خصم نخصمیاں ہو گئے رناں اجڑ گیاں
بھکیاں مرویاں تیرے والیاں ول ول کے رنڈیاں — تے عزت دے گزر تک تو ڑن جیر نہ کیتے کیتیاں
ایہ کجھ حال بیاس کنارے اے ستلج دے اسی — تا میٹوں نہ توں ایس ول آیوں لکھ ڈبال اداسی
ایس گماں نوں گزر رہیا اے کہ اکٹھ اڈری پھیری — سنتر گئے پر جے روا ڑی وچ وچ رہی بھیری
دل تھیں پیا پکارا میٹوں جاں ودھ گیا مقولہ — نہ کر طول کلام نجمی، ایس غلام رسولا!

میٹوں ایس گل دا پورا احساس اے۔ کہ میں ایس خط دے بہت سارے شعر نقل کر دتے نیں۔ حقیقت ایہہ اے کہ ساری پنجابی شاعری وچ ایس خط دی وچ جی مثال میری نظر وچ نئیں گزری جدوں لوک دریاواں دے کنڈیاں تے وسدے سن اوہناں دی شعر تینی افضولی خرچ

تے ایہدے وچ بدبختی دی جو تصویر مولوی صاحب نے کھچی اے اوہ آپنا جواب آپ اے
ایس خط نے لکھاری دے ذہن تے چوکھا گہرا اثر کیتا اے۔ خط تساڈے سامنے اے ایہدا
لما چوڑا تعارف کرانا فضول اے کیوں جے جادو اوہ وای ہوندا اے جہڑا سر چڑھ بولے۔

ایس مجموعے وچ چوتھے نمبر سی حرفی حلیہ شریف اے ایہدے
سی حرفی حلیہ شریف: وچ حضور اکرم سرورِ کائنات دا حلیہ شریف بیان کیتا گیا
اے۔ ایہ سی حرفی جانی لوچی دی فرمائش تے لکھی گئی سی۔ ایہدے شروع وچ
اک فارسی نثر پارے وچ ایس گل دا اظہار اے۔ ایس واسطے منقطع وچ مولوی
صاحب نے اپنا ناں وی تھاں جانی یار دا ناں ای ورتیا اے۔ اک بند سنو۔

ض- ہتھ دی تلی تھئیں نور رسدا کھلی نرم حریر دی تار نالوں
قدم خوب موزوں پر نال گوشت سیمیں ساق خوش رنگ گلزار نالوں
بانہہ، ران، شانے، بند بھرے گوشت، وچ لہو دے دودھ ہزار نالوں
محبوب محب خود ساز یا موسوہنا کون ہووے جانی یار نالوں

ایہ سی حرفی سسی پنوں دے فراق وچ لکھی گئی
سی حرفی سسی پنوں: اے۔ اک بند سنو۔

ن: زاروزار سسی پئی روندی، اماں پکڑ پلو کھلیار ے
نہ کر بچڑیا ایہو جہیاں دا، جہڑے پاپ کرن ہنھار ے
تمریاں چہر ملیندے ساجن تے ایہ گل تھئیں لا مدھار ے
غلام رسول کی پیت نہاں دی جہڑے درونہ وتڑن ہار ے
اک ہور بند ویکھو۔

ل: لبیں دم، دندیں پلو، بھرا کھلیں لہو پلٹیا؟
میرے نین، پرانں، حیاتی، گھٹ گئی دکھ بہہوں ورانہ گھٹیا
نی میں گھنڈی گھتے رئیاں ایہو عشق تھئیں گھٹیا دتیا
غلام رسول جہناں عشقے پھٹیا نہاں تہپ دا لوہا چٹیا

سی حرفی چوپٹ

چھیویں نمبر تے سی حرفی چوپٹ اے۔ ایہ وی اک عشقیہ سی حرفی اے۔ جہڑی مینوں حرف "ر" تک ملی اے۔ عام راویاں نوں ایہدے جہڑے شعر زبانی یاد نہیں۔ اوہ وی ر تک ای نیں۔
نمونہ ویکھو :-

الف

الف اوجاگہ کیتیاں نیر سے عشق انھے
آمل مینوں سوہنیا من نہ دیند دھوکے
اکھیں تھلیں بے وسہ میں نئیں دلوں پرے کھے
دردی چمک جمال دی وچ عشق چونکے

پند نامہ

ایہ اک مسافر عورت دے راہ وساغت کرن تے لکھیا گیاں۔ مسافر عورت نے جس نپڈ جانا سی۔ اوہ اوہدا ناں بھل گئی۔ اتفاق دی گل اے کہ اونوں مولوی صاحب مل گئے۔ اوس آکھیا وے ویرا مینوں نپڈ دا راہ تے دس۔ جد مولوی صاحب نے نپڈ دا ناں پچھیا تے اتفاقی ویکھو، اوس عورت نوں نپڈے دا ناں وسر گیا۔ اوس آکھیا وے ویرا مینوں تے نپڈ دا ناں ای بھل گیا اے۔ توں لاگے دے پنڈاں دے ناں گن، شاید مینوں چیتا آجاوے۔ مولوی صاحب عالم پور وچ کھڑے سن، ایتھوں شروع ہوگئے۔ فرماون لگے۔

ے

عالم پور، چک، ملیڈ، کاہلم، کالوا وال ، میانی
کھوکھر، ڈوگر، تلاّ ، مڈّا، پنڈوری، لدھیانی
پل پختہ، فیروز، دوبرجی، ٹانڈہ، ککھوصاں، جانواں
اکڑمنٹر، یحییٰ پور، نلونڈی، کھڈاں، وھگاں، رانواں
تہندا، چپڑا، گڑھ دیوالہ، بڈھا ٹبر، وریانہ
کھکن، ٹلوال، فتح پور، جھنگڑ، پچھ، کھٹانہ

تمام شُد

کاتب: مولوی محمد ظہور خوشنویس از کالوں علی
ڈیرہ قلعہ دیدار سنگھ